Informazioni su questo libro

Si tratta della copia digitale di un libro che per generazioni è stato conservata negli scaffali di una biblioteca prima di essere digitalizzato da Google nell'ambito del progetto volto a rendere disponibili online i libri di tutto il mondo.

Ha sopravvissuto abbastanza per non essere più protetto dai diritti di copyright e diventare di pubblico dominio. Un libro di pubblico dominio è un libro che non è mai stato protetto dal copyright o i cui termini legali di copyright sono scaduti. La classificazione di un libro come di pubblico dominio può variare da paese a paese. I libri di pubblico dominio sono l'anello di congiunzione con il passato, rappresentano un patrimonio storico, culturale e di conoscenza spesso difficile da scoprire.

Commenti, note e altre annotazioni a margine presenti nel volume originale compariranno in questo file, come testimonianza del lungo viaggio percorso dal libro, dall'editore originale alla biblioteca, per giungere fino a te.

Linee guide per l'utilizzo

Google è orgoglioso di essere il partner delle biblioteche per digitalizzare i materiali di pubblico dominio e renderli universalmente disponibili. I libri di pubblico dominio appartengono al pubblico e noi ne siamo solamente i custodi. Tuttavia questo lavoro è oneroso, pertanto, per poter continuare ad offrire questo servizio abbiamo preso alcune iniziative per impedire l'utilizzo illecito da parte di soggetti commerciali, compresa l'imposizione di restrizioni sull'invio di query automatizzate.

Inoltre ti chiediamo di:

+ *Non fare un uso commerciale di questi file* Abbiamo concepito Google Ricerca Libri per l'uso da parte dei singoli utenti privati e ti chiediamo di utilizzare questi file per uso personale e non a fini commerciali.

+ *Non inviare query automatizzate* Non inviare a Google query automatizzate di alcun tipo. Se stai effettuando delle ricerche nel campo della traduzione automatica, del riconoscimento ottico dei caratteri (OCR) o in altri campi dove necessiti di utilizzare grandi quantità di testo, ti invitiamo a contattarci. Incoraggiamo l'uso dei materiali di pubblico dominio per questi scopi e potremmo esserti di aiuto.

+ *Conserva la filigrana* La "filigrana" (watermark) di Google che compare in ciascun file è essenziale per informare gli utenti su questo progetto e aiutarli a trovare materiali aggiuntivi tramite Google Ricerca Libri. Non rimuoverla.

+ *Fanne un uso legale* Indipendentemente dall'utilizzo che ne farai, ricordati che è tua responsabilità accertati di farne un uso legale. Non dare per scontato che, poiché un libro è di pubblico dominio per gli utenti degli Stati Uniti, sia di pubblico dominio anche per gli utenti di altri paesi. I criteri che stabiliscono se un libro è protetto da copyright variano da Paese a Paese e non possiamo offrire indicazioni se un determinato uso del libro è consentito. Non dare per scontato che poiché un libro compare in Google Ricerca Libri ciò significhi che può essere utilizzato in qualsiasi modo e in qualsiasi Paese del mondo. Le sanzioni per le violazioni del copyright possono essere molto severe.

Informazioni su Google Ricerca Libri

La missione di Google è organizzare le informazioni a livello mondiale e renderle universalmente accessibili e fruibili. Google Ricerca Libri aiuta i lettori a scoprire i libri di tutto il mondo e consente ad autori ed editori di raggiungere un pubblico più ampio. Puoi effettuare una ricerca sul Web nell'intero testo di questo libro da `http://books.google.com`

COLUMBIA LIBRARIES OFFSITE
CU56458703
895.24 Si543
Magyar nyelvtan; ft.o

Digitized by Google

THE LIBRARIES
COLUMBIA UNIVERSITY

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

MAGYAR NYELVTAN

FÖLSŐBB OSZTÁLYOKNAK

ÉS

MAGÁNHASZNÁLATRA.

IRTA

SIMONYI ZSIGMOND

EGYETEMI HELYETTES TANÁR.

BUDAPEST, 1879.

EGGENBERGER-FÉLE KÖNYVKERESKEDÉS KIADÁSA.

(Hoffmann és Molnár.)

Digitized by Google

895.24
Sz 543

3091/2

Budapest, 1879. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

Digitized by Google

309/24 MAY 26 1965 RS

BEVEZETÉS.

A nyelv az ember gondolatainak kifejezése. A magyar nyelv Magyarország nyelve, a magyar nép beszéde. Minden népnek más nyelve van, mert minden nép más-más módon gondolkodik, s ha valamely népnek gondolkodása módját, esze járását igazán meg akarjuk ismerni, akkor meg kell ismerkednünk az illető népnek nyelvével s ezt a magunkéval összehasonlítanunk. Azért tanuljuk p a régi görögök nyelvét s a régi rómaiakét (a latint), továbbá a német, angol, francia, olasz stb. nyelvet. Magában hazánkban is van a magyaron kívül kölön-külön nyelve több kisebb nemzetiségnek: ilyen az országnak északi részén a tótoké, kik már ezer évvel ezelőtt, a magyar honalapítás idején itt laktak; keleten a románoké vagy oláhoké, kik Havasalföldről vagyis Romániából (Oláhországból) költöztek be; délen a szerbeké, kik Szerbia felől jöttek; s az országnak külömböző oldalain a német gyarmatoké, melyek különféle korszakokban vándoroltak be hazánkba.

A magyar nyelv nem volt mindig ilyen, a mint most beszéljük, mert a nyelv lassanként, de folytonosan változik. Róma nyelve p. két ezer év óta lassanként annyira megváltozott, hogy ha megtanultuk is a régi római nyelvet, a latint, azért még nem igen érthetjük a mai rómaiak nyelvét, s ezt már nem is nevezzük többé latinnak, hanem olasznak. S a magyar beszéd is folyton változik, úgy hogy ha ezer év mulva föltámadnánk, nagyon nehezünkre esne az akkori magyar nyelvet megértenünk; vagy ha Árpád és emberei az ezer évvel ezelőtt dívott nyelven beszélnének hozzánk, bajosan értenők meg szavaikat. Van p. a múzeumban egy régi latinul irt pergamen könyv (codex), mely körülbelől hetedfélszáz éves, s van abban egy magyar halotti beszéd; ha azt olvassuk, némely szavak és kifejezések megértésében már nagy nehézségekkel találkozunk. Össze-

Digitized by Google

hasonlítás végett ide tesszük e beszédet az akkori kiejtés szerint is* és mai nyelvünkre lefordítva is:

A halotti beszéd.

Látjátuk feleim szümtükkêl, mik vogymuk. Isa pur és chomuv vogymuk. Ménnyi milosztbén térümtévê elevé [isten] mív isemüküt Ádámut, és oduttá volá nêkí paradisumut házóá. És ménd paradisumbén volov gyimilcsiktül mundá nêki élnie; héón tilutóá üt igy fá gyimilcsétül. Gyê mundóá nêki, mérèttnüm énnéik: Isa ki nopun émdül oz gyimilcstül, halálnêk haláláál holsz. Hadlává choltát térümtévê isténtül, gyê félédévé. Engédé ürdüng intétvinêk, és évék oz tiluvt gyimilcstül, és oz gyimilcsbén halálut évék, és oz gyimilcsnêk úly késsérüv volá vízê: hugy turchukat migé szokosztjá volá. Nüm héón mugánêk, gyê ménd ü fojánêk halálut évék. Horoguvék istén, és vetévê üt ez munkás világbélé, és lőn halálnêk és pukulnêk fészê és ménd ü néménêk. Kik ozuk, mív vogymuk, hugy és tív látjátuk szümtükkêl. Isa és nüm iggy émbér múlchotjá éz vérmüt, isa ménd ozchuz járov vogymuk. Vimádjúk uromk istén kégyilmét éz lélikért, hugy jorgossun ü nêki és kégyidjén és búlcsássá ménd ü bűnét. És vímádjúk szént achszin Máriát és boudug Michael arkangyélt és ménd angyélkut, hogy vimádjonok érèttê. És vimádjúk szént Péter úrot, kinêk odutt hotolm oudoniá és kétniê, hugy oudjá ménd ü

Mai nyelvünkön.

Látjátok felebarátim szemetekkel, mik vagyunk. Bizony por és hamu vagyunk. Mennyi malasztban teremté (elő) isten a mi ősünket Ádámot, és adta vala néki a paradicsomot házává. És mind a paradicsomban való gyümölcsökből (mondá neki élni) mondá hogy éljen; csak egy fa gyümölcsétől tiltá őt. De megmondá neki, mért ne egyék: Bizony a mely napon eendel ama gyümölcsből, halálnak halálával meghalsz. Hallá (holtát) halálát teremtője istentől, de elfeledé. Engede az ördög intésének, és evék ama tilos gyümölcsből, és azon gyümölcsben halált evék, és azon gyümölcsnek oly keserű vala íze, hogy torkukat megszakasztja vala. Nem csupán magának, de egész fajának halált evék. Haragvék isten és veté őt e bajos világba, és lőn halálnak és pokolnak fészke és minden nemének. A kik azok, mi is azok vagyunk, a hogy ti is látjátok szemetekkel. Bizony egy ember sem kerülheti el e vermet, bizony mind ahhoz járulandók vagyunk. Imádjuk urunk isten kegyelmét e lélekért, hogy írgalmazzon neki és kegyelmezzen és bocsássa meg minden bűnét. És imádjuk szent asszony Máriát és holdog Mihály árkangyalt és mind az angyalokat, hogy imádkozzanak érette. És imádjuk szent Péter urat, kinek adatott hatalom oldania és kötnie, hogy oldja fel minden bűnét. És imádjuk mind a szenteket, hogy legyenek

* Irva másképpen van a codexben, mert akkor más volt a helyesirás, másképp irtak egyes hangokat, p. az első sorok az eredetiben így vannak írva: Latiatuc feleym zumtuchel mic vogmuc. ysa pur es chomuv uogmuc. Menyi milostben terumteve eleve miv isemucut adamut es odutta vola neki paradisumut hazoa Es mend paradisumben volov gimilcictul munda neki elnie.

Digitized by Google

bűnét. És vimádjúk mènd szentüküt, hugy légyènèk nèki ségéd úromk színê előtt, hugy istèn ív vimádságuk miá bulcsássá ű bűnét. És szoboduchchá üt ürdüng ildètvítül és pukul kínzotvjátúl, és vèzèssê üt paradisum nyugulmábèlí, és odjun nèkí münyhi uruszágbèlé útot és mènd jovbèn részèt. És kèássátuk uromkchuz chármúl: Kyrie eleison!

Szèrèlmès brátim, vimádjomuk èz szégín èmbèr lilkíért, kit úr èz nopun èz homus világ timnücébèlől ménte, kinêk èz nopun tèstét tümètjük; hugy úr üt kègyilméhêl Ábrahám, Izsák, Jákob kèbèlèbèn hèlhèzjé, hugy bírságnop jutva mènd ű szèntj(e)i és ünüttei küzikün jov félől jochtotnia íleszjê üt, és ti bènnétük. Clamate ter. K. (e).

neki segitseg urunk színe előtt, hogy isten az ő imádságuk miatt bocsássa meg az ő bűnét. És szabadítsa őt meg az ördög üldözésétől és a pokol kínzásától, és vezesse őt a paradicsom nyugalmába, és adjon neki a mennyországba utat és minden jóban részt. És kiáltsátok háromszor: Kyrie eleison!

Kedves barátim, imádkozzunk e szegény ember lelkéért, kit az úr e napon e hamis világ tömlöczéből kimente, kinek e napon testét temetjük; hogy az úr őt kegyelmével Ábrahám, Izsák, Jákob kebelébe helyezze, hogy az itéletnap eljövén minden szentjei és boldogai közé jobb felől iktatva éleszsze föl öt és (ti benneteket) titeket. Cl. t. Kyrie eleison.

Látjuk, hogy azóta mennyiféle változás történt nyelvünkben: a) majd minden szónak megváltozott a kiejtése, sőt egy hang, a *ch* egészen elveszett: *chomuv* ma hamu, *choltát* ma holtát, *jochtot* ma iktat; b) sok szónak megváltozott a jelentése: *héón* (azaz *hiún*) ma nem jelent annyit mint csupán, *bírság* nem jelent itéletet stb.; c) némelyik egészen elavult, kihalt, p. *fész, jorgot, ünütt;* d) némely mondatszerkezet ma egészen másképpen hangzik: *és tív látjátuk* ti is látjátok, *és nüm iggy èmbèr* egy ember sem, *ki nopun* a mely napon, *kèássátuk chármúl* kiáltsátok háromszor stb.

De ezek a változások nem is történtek egyformán az országnak minden részén. P. általában azt mondjuk most halál-nak, jó-ban, nem halál-nêk, jó-ben, de ilyen illeszkedés nélküli ragozás a palócoknál s göcsejieknél még most is előfordul: tánc-be', kanál-vel, a füli-ná(l). A H. B.-ben uromk van; ez ma általában urunk, de a palócoknál urónk. Nüm h. ma néhol azt mondják nöm, máshol nèm, még máshol nem. Némely dolgokat az egyik vidéken másképp neveznek, mint a másikon (l. 180); v. ugyanazt a szót más értelemben használják, p. néhol mélának nevezik a tréfás embert, máshol bölcsnek mondják a büszkét; továbbá némely mondatokat különböző módon szerkesztenek, p. a székelyek azt mondják szeretem sétálni e h. szeretek s. (424), az esztergomiak azt mondják: nézd meg, nem-e

Digitized by Google

jött még haza e h. nem jött-e. Mind ennek az az oka, hogy minden vidék lakósainak némileg sajátságos eszükjárása van, azért jár a nyelvük is különböző módon; innen aztán csakugyan nyelvjárásoknak nevezzük az egyes tájak beszéde módját.

A legfőbb magyar nyelvjárások a következők: 1) a dunamelléki; 2) a tiszavidéki vagy alföldi, még pedig a) a felső tiszai, p. Debrecenben, Bihar megyében, b) az alsó tiszai Kecskeméttől Szegedig: 3) a székelyeké Erdélyben, s ehhez tartozik a csángóké Moldvában és Bukovinában; 4) a palócoké (Nógrád, Heves, Borsod, Gömör); 5) a Göcsej nevű vidék nyelvjárása (Zala m. nyugati részén). Az irodalmi nyelvtől legkevésbbé térnek el a dunai s a felső tiszai, legeltérőbb pedig a csángó, palóc és göcseji. Leginkább a szavaknak kiejtésében különböznek egymástól, hogy p. a dunamelléki *e* és *é* hangokat *(testem, ember, egyszer)* a felső tiszai egyformán mondja: *testem, ember, egyszer;* az alsó tiszai ellenben az *é* h. ö-t mond *testöm, embör, ögyször.* Több különbséget is találunk, ha csak a következő rövid mutatványokat vizsgáljuk is:

Székely népdal (Udvarhely megyéből):

Házám, házám, édös házám,
Bár csak hátárod láthatnám!
Látom füstyit, de csak elig
Hogy az égön lengedözik.
Anyám, anyám, gyujcs gyértyára,
Hézzád mönyök[1] vacsorára,
Fórâj neköm édös tejet,
Aprics belé lágy kinyeret,
Hadd ögyem égy víg vacsorát,
Mijent édös anyám csinát.

Csángó románc (Moldvából):

Elindula három árva,
Temetőbe hosszú útra:
Temetőbe holt anyához,
Kit még e föld[2] is siratoz.
»Jöjj ki anyánk, jöjj ki anyánk,
Ládd, elszakatt testi gunyánk.«
»Nem méhetek gyermékeim,
Testemből szakatt véreim.
Ménnyetek el házatokba,
Mostohátok lakik abba.
Ki fejért ad tü rivátok[3],
Ha őt és tü ruházzátok.
Mikor fejért ad rivátok,
Vérvel virágzik hátotok.

Palóc románc (Nógrádból);

A temető árokjába
Kiballagott három árva.
Keüjen kend feü[4], éldés anyám.
Lérongyollott az én ruhám.«
»Nem keühetek, éldes lyányom,
Szanaszét van mindén csontom.
Van má nekték mostohátok,
A ki gondot viseü rátok.
Mikó a fejeték féslyik,
Két orcátok pofon verik,
Mikó a levest beviszik,
Három árvát kikergetyik.

[1]menek, megyek. — [2]a föld. — [3]reátok. — [4]keljen fel.

Digitized by Google

Göcseji mese eleje: Öccö[1] vót égy naon[2] erüs embör, Lófi Janku vót a nevé; öccö kaptya magát, emönt vándunya[3]. Hát a mind mögy, möndögil, talál uttyábo égy olan embört, a ki akkorán[4] nyöttö a nyirfát, mind az asszonyok a kendört.

Némely nyelvjárások lassanként annyira elváltoznak s eltérnek egymástól, hogy a különböző vidékek lakói meg sem értik egymást, s ilyenkor az egy nyelvből keletkezett nyelvjárásokat már külön nyelveknek tekintjük és rokon nyelveknek nevezzük. Például latinul nem csak Olaszországban beszéltek, hanem Franciaországban, Spanyolországban, Portugaliában, Oláhországban is, de a latin nyelv mindenütt más-más változásokon ment át, úgy hogy sok külön nyelv lett belőle (az úgynev. román nyelvek): olasz, francia, spanyol, portugal, oláh. A magyar nyelv az úgy nev. ugor nyelvek közé tartozik; rokonai a finn, az észt és a lapp nyelv, továbbá néhány kisebb nép nyelve Oroszországban (a cseremisz, mordvín, zürjén és votják nyelv,) és Szibériában (az osztjákok és vogulok nyelve). Mindezek valamikor csak egy nyelvet tettek ki s ebből az ugor alapnyelvből fejlődtek ki lassanként, ép úgy mint a román nyelvek a latinból. A rokonságot mindjárt látjuk, ha összehasonlítjuk a legközönségesebb szavakat. P.

Magyar	Vogul	Osztják	Lapp	Finn	Az alapnyelvben
vér	vujr, ūr	ver	varr, varra	veri	vēre
fog	pong	peng	pane	pii	pongo
nyelv	ńālem	ńālem	ńalme	—	neleme
szag	seng	šank	soggo	honka	songo
egér	tänger	tenger	sńära	hiiri	tengere
toll(u)	taul	togol	tolke	sulka	togolovo
halla(ni)	kuol-	chul-	kulle-	kuule-	kūlo-
hal(ni)	chol-	chal-	—	kuole-	kōlo-
három	kōrom	kōlem	kolm	kolme	kolmo

Hogy a nyelvben mi módon vannak kifejezve az illető népnek gondolatai, hogy melyik nép miképpen fogja föl és nevezi el a tárgyakat s hogyan köti össze e fogalmakat mondatokká, mindezekkel a kérdésekkel egy külön tudomány foglalkozik: a nyelvtudomány. Az olyan könyvet pedig, mely előadja és magyarázza a nyelvnek természetét, törvényeit, szabályait: nyelvtannak nevezzük (v. görög szóval grammatikának). Minden nyelvnek magyarázatát összeállítják a nyelvészek egy-egy nyelvtanba, tehát minden nyelv-

[1]egyszer. — [2]nagyon. — [3]vándorolni. — [4]annyira, úgy.

Digitized by Google

nek megvan a maga külön nyelvtana. De még az egyes vidékek nyelvét, a nyelvjárásokat is lehet egy-egy kisebb nyelvtanban leirni és fejtegetni. Viszont a rokon nyelveket együtt is tárgyalják egy-egy közös nyelvtanban, szavaikat és kifejezéseiket összehasonlítják és iparkodnak megállapítani, milyen volt az alapnyelv, s mi módon fejlődtek ki ebből az egyes ujabb nyelvek: az ilyen nyelvtant összehasonlító nyelvtannak nevezik. A legtöbb nyelvtan azonban csak egyes nyelvvel foglalkozik, még pedig egész nemzetnek a nyelvével, tehát nem az egyes nyelvjárásokkal, hanem a köz nyelvvel, az irodalmi nyelvvel. A magyar nyelvtan tehát a magyar köz nyelvnek törvényeit és szabályait azoknak, kik nem tudnak magyarul, összeállitja és az általános magyaros nyelvszokásból s a jeles irókból vett példákkal megvilágositja; azoknak pedig, kik már tudnak magyarul, megmagyarázza e nyelvnek szavait és kifejezéseit, s összeveti más nyelvek kifejezéseivel, hogy így meglássuk, a magyar ember gondolkodása módja miben egyezik más népek gondolkodásával s miben tér el tőlük.

Digitized by Google

A nyelvtannak fölosztása.

1. A nyelvtudósok három részre szokták a nyelvtant fölosztani.

Az első részben arról van szó, micsoda hangok vannak a nyelvben, s micsoda változásokon mennek át e hangok. Ez a hangtan.

A második részben a szókról van szó, hogy hogyan képezzük és ragozzuk őket. Ebben a részben fogjuk tárgyalni a szóknak különféle fajait is, azaz a beszédrészeket. Ez a szótan.

A harmadik rész már a mondatok szerkezetével foglalkozik. Ez a mondattan.

E fölosztásban a beszédnek legegyszerűbb részeiből, a hangokból indulunk ki s úgy jutunk el végre a legösszetettebbekhez, a mondatokhoz. A kik először tanulják a nyelvtant, azok a mondatokból indulnak ki mert a beszéd csupa mondatból áll; a mondattanban tanulnak a szavakról is, mert a mondat szavakból áll, s így a mondatnak teljes megértéséhez a szavak átértése is szükséges; végre a hangokkal is foglalkoznak, mert a szavak hangokból állanak, s a szavaknak némely változásait csak úgy lehet megérteni, ha ismeri az ember a hangok természetét és változásait.

Digitized by Google

ELSŐ RÉSZ.

HANGTAN.

2. A hangtant három fejezetre fogjuk fölosztani. Az elsőben arról lesz szó, micsoda hangok vannak a magyar nyelvben, s hogyan kell őket fölosztani, csoportosítani. A második a hangoknak változásairól szól. A harmadik végre arról, hogyan rjuk le a hangokat, tehát a helyesirásról.

Első fejezet.

A hangoknak fölosztása.

3. A hangok közt mindenekelőtt két nagy osztályt különböztetünk meg: azokat, melyek magukban is szoktak szótagot képezni *(a ti-e-i-tėk)*, azaz a magánhangzókat; és azokat, melyek csak magánhangzóval együtt szoktak szótagot képezni, azaz a mássalhangzókat.

Van néhány szócska, melyben mássalhangzók képeznek szótagot: *pszt, hm, brr;* de az *s* kötőszót a következő szótaggal együtt szoktuk ejteni: *s más*, ezt úgy ejtjük mint egy szótagot.

I. A magánhangzók fölosztása.

4. A magánhangzókat háromfélekép kell fölosztanunk, t. i.:

1) a szerint, hogy mennyi ideig tart a hangzásuk; vannak tehát rövid és hosszú magánhangzók;

2) a szerint, hogy milyen magas hangon ejtjük ki őket, vannak magas és mély hangok;

3) a szerint, hogy milyen ajaknyílással ejtjük őket, vannak nyiltabb és zártabb hangok.

Digitized by Google

1. Az időmérték szerint.

5. Minden magánhangzó lehet r ö v i d is, h o s s z ú is: *igyál — így, ugyan — úgy, hüllő — hü.*

A versben a hosszúságot vízszintes vonással, a rövidséget fél kariká-val jelöljük: *ĕlőrĕ hún, Nimród fiă!*

Néha ugyanabban a szóban majd röviden, majd hosszan ejtik ki a magánhangzót: mondják pl. így is *lészén*, így is *lèszèn*; *tudom* helyett néhol azt mondják *túdom*, *igen* helyett *ígen*. Ének közben néha a rövid hangzót hosszan énekeljük, néha meg a hosszút röviden. Például így:

Kís kàcsa fürdik fêkete tóba,
Anyjához készül Lêngyelországba.

Tehát a *kis* és *fürdik* szavakban a rövid *i ü* helyett hosszút mondunk. A *fekete* szó *e*-jét is hosszan ejtjük; a hosszú *e*-t *ê*-vel szokás jelölni. Ilyen hosszú *ê*-t mondunk ezekben a szavakban is: *êre, mêre, êmègy* (*erre, merre, elmégy*); de irásban ez az *ê* nem fordul elő. — A *kàcsa* szóban az *á*-t röviden mondtuk ki, mint ezekben a német szavakban: *Land, Papier, zusammen*, vagy ezekben a latin szavakban: *vită, păter*; a rövid *á*-t ponttal szokás megjelölni: *ȧ*. Különben ez a hang nem fordul elő a köz magyar beszédben, hanem csak némely nyelvjárásban; Abaujban például *a* helyett *ȧ*-t mondanak: *csȧtȧ, ȧkȧrom*. De ugyanott a hosszú *á* helyett hosszú *a*-t mondanak (a hosszú *a*-t *â*-val írjuk): *hâz, vâr, gâlâd, kâbât* (*ház, vár, galád, kabát.*) Ilyen hosszú *â*-t mondunk ezekben a szavakban: *âra, meghât, megcsâna* (*arra, meghalt, megcsalna*); de írásban nem fordul elő. — Ha az *édès* szó *é*-jét röviden énekeljük, majdnem így mondjuk: *ėdès*; mert ha az *é*-t röviden ejtjük: *ė* lesz belőle, ha pedig az *ė*-t megnyújtjuk, *é* lesz (*lészen — lèszèn*).

1. *e ê* 2. *ė é*
3. *ȧ á* 4. *a â*

6. Összeállítunk minden rövid magánhangzót s alájuk a megfelelő hosszút:

e ė ö ü i | ȧ a o u
ê é ő ű í | á â ó ú

Példák: *êre—erre | lészèn—lèszèn | jövendő-l—jövendöl | fűz—füzet | hí—hivat | kácsa—kàcsa | âra – arra | birkózik—birkozik | út—utas.*

Digitized by Google

7. a) *kéz—kezek* | *nehéz—nehezen* | *fölkél—fölkel* | *ekét—eke;*
b) *fonál—fonal* | *nyár—nyarat* | *ád—ad* | *hálá—hála.*

Az a) pontban a második szóban mindig rövid *e* van, de az elsőben nem a hosszú *ê* felel meg neki, hanem a hosszú *é*. A köz magyar nyelvben nincs *ê*, azért a hosszú magánhangzók közül *é* felel meg az *e* hangnak is, nem csak az *ė* hangnak.

A b) pontban az első szóban mindig hosszú *á* van, de a másodikban nem a rövid *ȧ* felel meg neki, hanem a rövid *a*. A köz magyar nyelvben nincs *ȧ*, azért az *á* hangnak a rövid *a* felel meg. Ez felelne meg az *â* hangnak is, de *â* nincs a köz nyelvben.

Tehát a köz nyelv rövid és hosszú hangjai így felelnek meg egymásnak:

e ė ö ü i | a o u
é ö ü í | á ó ú.

2. A hang magassága szerint.

8. Legfontosabb a magánhangzók fölosztása magas hangokra és mély hangokra. Az előbbi cikk végén a huzástól balra állókat valamivel magasabb hangon szoktuk kiejteni, mint a jobbról állókat, azért nevezik azokat magas hangoknak (vagy fölhangoknak), emezeket mély hangoknak (alhangoknak). Tehát a magas hangok: *e ė é, ö ő, ü ű, i í;* a mélyek *a á, o ó, u ú.* Ha csak a rövideket tekintjük, akkor a köz magyar nyelvben

5 magas hang van: *e ė i ö ü,*
és 3 mély hang: *a o u.*

9. A legtöbb egyszerű magyar szóban vagy csak magas, vagy csak mély hangok fordulnak elő, ugy hogy minden szó vagy magashangu, vagy mélyhangu: *égyszér, gyermėk, vitézsége, temetőbe, kérünk*: ezek magashangu szavak; *atyjuk, szomorkodnak, futkározás:* ezek mélyhangu szavak.

Léány, gyėrtya, dėrėkas; játék, tájék, céloz; király, fiacskája; sírban, (meg)tanítlak. Ezek mélyhangu szavak, mégis van bennük magas hang is. Csak ezek a magas hangok fordulhatnak elő mélyhangu szókban:

ė é i í.

3. Az ajak nyilása szerint.

10. *e ė i.*

Ha e magas hangokat olyan sorban, a mint itt állnak,

Digitized by Google

szépen lassan egymás után kimondjuk, akkor azt vesszük észre, hogy az *e*-nél legjobban nyitva van a szánk, legmesszebb van egymástól két ajakunk, az *é*-nél már közelednek egymáshoz, s végre az *i*-nél legjobban összezárjuk ajkunkat. Azért mondják, hogy az *e* nyiltabb hang, mint az *é*, s az *é* zártabb hang, mint az *e*; de az *i* még zártabb, tehát legzártabb a magas hangok közt.

11. *a o u.*

A mély hangok közt legnyiltabb az *a*; az *o* már zártabb, s legzártabb mély hang az *u*.

A magas *ö* és *ü* hangok kiejtésénél is éppen olyan állása van ajkunknak, mint a mély *o* és *u* hangoknál, tehát *ü* zártabb, mint *ö*.

12. Ha tehát nyiltságuk és zártságuk szerint állítjuk össze sorba a magánhangzókat, akkor a magas és mély hangok közül ezek felelnek meg egymásnak:

e	*é*	*i*
	ö	*ü*
a	*o*	*u*

S a magyar szavakban, különösen a szóképzésben és ragozásban a magas és mély magánhangzók csakugyan ilyenformán felelnek meg egymásnak. Ezt láthatjuk, ha ugyanazon képzőt vagy ragot tesszük egy magashangú és egy mélyhangú szóhoz, s aztán mindakét szóban nézzük, hogy milyen magánhangzó van vagy a tő végén vagy pedig a képzőben vagy ragban. A következő összeállításban az egymásnak megfelelő magas és mély hangok vastagabb betűkkel vannak nyomtatva:

	I.	II.	III.	IV.	V.
1.	*méze-t* *háza-t*	*mézé-n* *házo-n*	*füzö-n* *hiúzo-n*	*mézü-nk* *házu-nk*	— —
2.	*gyüjte-nek* *gyujta-nak*	*gyüjteté-m* *gyujtato-m*	*gyüjtö-m* *gyujto-m*	*gyüjtü-nk* *gyujtu-nk*	— —
3.	*kér-nek* *vár-nak*	*kér-ték* *vár-tok*	*tür-tök* *fúr-tok*	*kértünk* *vártunk*	*kér-ni* *vár-ni*
4.	*méze-cske* *háza-cska*	*méz-hez* *ház-hoz*	*gyürü-höz* *furu-hoz*	*méz-bül* *ház-bul*	*méz-ig* *ház-ig*

Az 1. és 2. csoportban a tőnek utolsó magánhangzóját, a 3. és 4. csoportban a ragok és képzők magánhangzóit kell összehasonlí-

Digitized by Google

tanunk. Akkor azt látjuk, hogy az egyes oszlopokban a magas és mély hangok úgy felelnek meg egymásnak, mint az imént összeállítottuk; csakhogy az *i*-nek nem *u* felel meg, hanem mélyhangú szavakban is *i* van: méz-i-g ház-i-g, cseléd-i-m barát-i-m, meter-nyi arasz-nyi. Tehát a magas és mélyhangú magyar szavakban így felelnek meg egymásnak a magánhangzók:

e	*é* *ö*	*ü*	*i*
a	*o*	*u*	*i.*

13.

méz-nél	*méz-ből*	*véletlenül*	*tanít*
ház-nál	*ház-ból*	*váratlanúl*	*segít.*

Tehát a hosszú magánhangzók megfelelése sokkal egyszerűbb:

é	*ő*	*ű*	*í*
á	*ó*	*ú*	*í*

Csakhogy az *é* mélyhangú szóban is előfordul: méz-é ház-é, méz-ért ház-ért, tör-ékeny hajl-ékony.

14. Más nyelvekben, pl. a németben, latinban, kettős magánhangzók is vannak, azaz olyan páros magánhangzók, melyek csak egy-egy szótagot képeznek, pl. *au* ezekben: *kaum, Traum, augur; ai* ebben: *Kaiser*; *eu* ebben: *Európa*. A köz magyar beszédben ilyenek nincsenek, csak némely nyelvjárásban, pl. a palócoknál van *au*: *auma, bautávau (alma, baltával)*, és *eü*: *keüjén kend feü, éldés anyám (keljen kend fel)*; a göcsejieknél van *uo*: *juo, luog (jó, lóg)*, és *ie*: *iédés, vién (édes, vén)*.

II. A mássalhangzók fölosztása.

15. A mássalhangzókat is háromfélekép lehet fölosztani: t. i.
1) a szerint, hogy mennyi ideig hangoztatjuk;
2) a szájrészek szerint, melyeken keletkeznek;
3) a lélekzés módja szerint, mellyel kiejtjük.

1. Az időmérték szerint.

16. A mássalhangzókat ép úgy lehet hosszan hangoztatni, mint a magánhangzókat. P. ebben a szóban *vissza* tulajdonkép nem két *sz* hangot ejtünk, hanem csak két annyi ideig hangzik az *sz* hang, mint ebben: *Tisza*; a *hozzák* szó *z*-jét hosszabban ejtjük, mint a *hozák* szóét. Sőt az *össze, vissza* vagy bármilyen más szóban a mássalhangzó kiejtését tetszésünk szerint nyujthatjuk.

Digitized by Google

17. A hosszú mássalhangzó háromféleképpen keletkezhetik:

1) úgy, hogy két egyforma mássalhangzó egymás mellé kerül, pl. *asztalláb (asztal-láb), üttet (üt-tet), bokorra (bokor-ra)*;

2) pótló nyujtás által (l. 52.), pl. *szidalommal* e h. *szidalomval, avval* v. *azzal* e h. *azval, össze* e h. *özve, hozzák* e h. *hozják*;

3) néha ilyen ok nélkül is nyujtva ejtenek ki egy-egy mássalhangzót, pl. *szólani* helyett azt mondják *szóllani, belül* h. néhol azt mondják *bellű, fulánk* h. *fullánk*.

2. A szájrészek szerint.

18. A különféle hangoknak kiejtése szájunknak más-más helyén történik. Legjobban lehet ezt látni a p-hangoknál. Ha a *p* vagy a *b* hangot akarjuk kiejteni, akkor ajkunkat összeszorítjuk s megint kinyitjuk. Az *m* hang kiejtése még egyszerűbb: ennél csak össze kell szorítani ajkunkat. Az ilyen hangokat ajakhangoknak nevezzük. Ilyen öt van: *p, b, f, v, m.*

19. A *t* és *d* hangok kiejtésénél nyelvünk hegyét oda nyomjuk fölső fogaink mögé. Ezt tesszük a sziszegő hangoknál is, továbbá az *r, l, n* hangoknál. Ilyen foghang mindössze tizenhét van:

t	*d,*	*n*	*l,*	*r*
ty	*gy,*	*ny*	*ly,*	
sz	*z,*	*s*	*zs,*	
c	*dz,*	*cs*	*ds.*	

A második sorban levőket jés hangoknak is nevezik, mert p. a *ty* olyanformán hangzik, mintha *t* és *j* egyszerre hangzanának. — A negyedik sorban levők pedig úgy hangzanak, mintha a harmadik sorbeliek elé egy gyönge *t* vagy *d* hangot tennénk, pl. a *c* olyan, mintha *tsz* volna együtt, a *cs* olyan, mint *ts* stb.

20. A *j* kiejtésénél nyelvünknek elejét vagy közepét ínyünkhöz szorítjuk; azért ínyhangnak nevezik a *j*-t.

21. Végre, ha a *k* és *g* hangokat ejtjük ki, akkor nyelvünknek hátulsó részét nyomjuk az ínynek hátsó részéhez, mindjárt a torok fölött; a *h* pedig magában a torokban keletkezik. Tehát három torokhang van:

k g, h.

3. A lélekzet szerint.

22. A lélekzetnél, mely a mássalhangzók kiejtését kiséri, megint háromfélét kell tekintetbe venni:

Digitized by Google

a) a lélekzetnek útját, t. i. azt, hogy a szájunkon át jön-e ki a lélekzet vagy pedig orrunkon;

b) hogy az illető szájrészek, melyekkel a hangot kiejtjük, összezáródnak-e egészen (úgy hogy elakasztják a lélekzetet), vagy pedig marad-e rés köztük;

c) hogy milyen benyomást tesz a lélekzet hallásunkra, lágyat-e vagy keményet.

a) Orrhangok és szájhangok.

23. A mássalhangzók kiejtésénél többnyire szájunkon át veszi útját a lélekzet. De van három hang, melyeknél az orron át lélekzünk, s azért ezeket **orrhangoknak** nevezzük:

m n ny.

b) Néma, fúvó és folyékony hangok.

24. Némely szájhangoknál az illető szájrészek, melyekkel kiejtjük őket, egészen szorosan összecsukódnak, s épen abban a pillanatban hallatszik a hang, aztán megint a szétnyílás pillanatában; azért **pillanatnyi hangoknak** lehet nevezni az ilyeneket. Az összezáródás és szétnyílás közt nem hallunk semmit, mert azon idő alatt a lélekzet el van akadva s nem jöhet ki szabadon: azért **némáknak** szokták nevezni e hangokat (lat. mutae).

Ha p. ezt ejtjük ki: *kalappal*, akkor a *p* hangnál két ajkunkat összeszorítjuk s így összeszorítva tarthatjuk, a meddig akarjuk, csakhogy akkor ezen egész idő alatt nem hallunk semmiféle hangot. — A foghangoknál, p. ezen szavakban: *itta, add oda*, a nyelvet egészen odanyomjuk a fölső fogakhoz. — A torokhangoknál pedig mindjárt a torok fölött akad meg a lélekzet, t. i. a nyelv és íny hátsó részének összezáródása által. — Néma mássalhangzók ezek:

az ajakhangok közül: *p, b*;
a foghangok közül: *t, d, ty, gy*;
a torokhangok közül: *k, g*.

25. Más hangoknál a szájrészek nem záródnak össze teljesen, hanem csak közelednek egymáshoz s egy kis rés marad köztük, úgy hogy a lélekzet folyvást ömölhetik kifelé s így a hang is folyton hallatszik, a míga szájrészek abban a helyzetben maradnak; pl. az *avval, össze* szavakban a *v* és *sz* hangokat tetszésünk szerint nyujt-

Digitized by Google

hatjuk s akközben mindig hallatszanak. Azért folytonos hangoknak lehet ezeket nevezni; minthogy azonban rendesen a fúváshoz hasonlítanak, fúvóknak szokás nevezni (lat. spirantes). Ilyenek:

ajakhangok: *f, v*;
foghangok: *sz, z; c, dz; s, zs; cs, ds* (szisszegők);
ínyhang: *j*;
torokhang: *h*.

26. Az *r, l, ly* hangokat szintén lehet folytonosan hangoztatni, de mégis meg szokták őket különböztetni az előbbiektől, mert hangzásuk nem fúvó, hanem rezgéshez vagy gördüléshez hasonlít. Ezeket folyékony hangoknak nevezik (liquidae.)

c) Kemény és lágy hangok.

27. A néma és a fúvó hangok majdnem mind párosak: *p, b; sz, z* stb. A kettő közt csak az a különbség, hogy az egyiknek hangzása keményebb benyomást tesz fülünkre, a másik lágyabban hangzik.

Kemények	*k*	*t*	*ty*	*p*	*f*	*sz*	*c*	*s*	*cs*
Lágyak	*g*	*d*	*gy*	*b*	*v*	*z*	*dz*	*zs*	*ds*

28. Kemény hang előtt minden mássalhangzót keményen ejtünk ki: fogta helyett azt mondjuk fokta, ádta — atta, égykor — étykor, dobsz — dopsz, szívtelen — szíftelen, azt — aszt, darázst — darást.

Lágy hang előtt minden mássalhangzót lágyan ejtünk: lökdös — lögdös, átdob—áddob, kapdoz—kabdoz, ereszd el—erezd el.

Ha tehát egy kemény és egy lágy hang összekerül, mindig az első alkalmazkodik a másodikhoz.

29. A mássalhangzók fölosztásának átnézete:

	Némák		*Fúvók*		*Orr-hangok*	*Folyékonyak*
	Kem.	Lágy.	Kem.	Lágy.		
Ajakhangok	*p*	*b*	*f*	*v*	*m*	
Foghangok	*t* *ty*	*d* *gy*	*sz, c* *s, cs*	*z, dz* *zs, ds*	*n* *ny*	*lr* *ly*
Ínyhangok				*j*		
Torokhangok	*k*	*g*	*h*			

Digitized by Google

Második fejezet.

A hangoknak változásai.

I. A magánhangzók változásai.

30. A magánhangzókat háromfélekép osztottuk föl: az időmérték, a magasság és az ajak nyilása szerint. Mind a három tekintetben történhetik változás, t. i. 1) megtörténik sokszor, hogy hosszú magánhangzó helyett rövidet mondunk; 2) hogy magas hang helyett mélyet ejtünk, vagy megfordítva; 3) hogy zárt hang helyett nyiltabbat ejtünk, vagy fordítva. De megtörténhetik még 4) az is, hogy egy magánhangzót egészen elhagyunk, vagy pedig fordítva: hogy közbeszúrunk egyet oda is, a hol azelőtt nem volt.

1. Az időmérték változása.

31. Legtöbb ember szereti mennél kevesebb fáradsággal kiejteni a szavakat. Innen van az, hogy a hosszú magánhangzókat sokszor gyorsabban, rövidebben mondják. De átalában hajlandó a nyelv az egyes hangokat rövidíteni, sőt elhagyni (40), mert a gondolat a fődolog s csak azt akarjuk pontosan kifejezni és kiemelni, nem pedig magát a hangot. Így sok rövidítés lassankint elterjed az egész országban. Azelőtt p. az *-ul, -ül* végü igéket mindig hosszú *ú*-val és *ű*-vel mondták és irták, de most röviden is ejtik; a *belé* szót azelőtt mindig hosszu *é*-vel mondták a végén, most többnyire röviden mondjuk. Ilyen rövidülések a következők:

1. *é*-ből vagy *e* vagy *ȩ́* (7):

a) *e: belé—bele, bé—be, összé—össze, messzé—messze* (364); *tiéd—tied, miénk—mienk* (142); *szülé-m—szüle* (308); *véle—vele, néki—neki*; *kél—kel* (303); *négy—negyven, hét—hetven, heted*;

b) *ȩ́: négy—négyed, vétet—vétet, tétet—tétet; lészen—lészen, mégyen—mégyen*;

2. *á*-ból *a* lesz: *visszá — vissza, hazá — haza* (364); *hálá — hála, apá-m—apa* (308); *madáron—madarat* (313); *ád—ad* (303);

3. *ö*-ből *ö*: *jövendö-l — jövendöl*; de *é* is: *keverödik — keverédik* (245);

4. *ó*-ból *o*: *csavaródik—csavarodik* (245);

Digitized by Google

5. *ü*-ből *ü*: *készül—készül; keserü—keserü; félkezü—félkezü;*
6. *ú*-ból *u*: *tanúl—tanul; hosszú—hosszu; aranyhajú—haju;*
7. *í*-ből *i*: *sír—sirat, víz—vizes.*

32. Sokkal ritkábban történik az, hogy egy rövid magánhangzó helyett hosszút ejtünk. Azelőtt pl. azt mondták: *kivül*, de most hosszú *í*-vel mondjuk: *kívül*; a német *Wanderer* szó a magyarban hosszú *á*-val van: *vándor.*

Rendesen csak olyankor nyúlik meg a magánhangzó, ha egy utána következő mássalhangzó elvész; erről a pótló nyujtásról az 51. cikkben lesz szó.

2. A magasság változása.

33. Nyelvünkben sok ikerszó van, azaz olyan játszi kifejezések, melyekben vagy két hasonló hangzású és jelentésű szó van összetéve (*szánom-bánom, lót-fut, csúsz-mász, csügg-lóg; mézesmázos*), vagy pedig a szónak hangzása kissé meg van változtatva s úgy van maga magával összetéve, p. *irkál-firkál, tarka-barka, dirmeg-dörmög.* Az ilyen szavaknak nagy részét úgy képezték, hogy egy mélyhangú szóban magas hangzókat ejtettek vagy pedig megfordítva, és így kettőztették aztán meg, úgy hogy pl. *darab* helyett azt mondták *dirib-darab, görbe* helyett *görbe-gurba.* Ilyenek még: *lim-lom, gyim-gyom, giz-gaz, ringy-rongy, zög-zug, mende-monda, sese-susa, sete-suta, zene-zuna; tipeg-topog, ripeg-ropog, lig-lóg, kipkap, kipked-kapkod, nyifeg-nyafog, billeg-ballag.*

Sokszor külön használjuk a magas és külön a mélyhangú alakot; pl. *kövecs* helyett *kavics*-ot mondunk, *forgatag* h. *förgeteg*-et; a zászló *lebeg* vagy *lobog*; a légy *dong* vagy *döng*; *nyaggat, nyegget; puffad* v. *poffad, pöffed.* Igy mondják a székelyeknél *dagad* és *dagaszt* helyett *deged, degeszt* és *görnyedèz* h. *gornyadoz*; máshol meg *kutat* v. *katat* h. azt, hogy *ketet, kopaszt* h. *köpeszt, rohan* h. *röhen, töm* h. *tom, gördül* h. *gurdúl, óta* h. *öte;* a *csel*-t, csalást néhol *csal*nak nevezik, másutt meg *csalfa* helyett *cselfe* járja.

Néha a magas és a mélyhangú alakot nem csak játékból használjuk egymás helyett, hanem különbséget teszünk a kettő között és mást-mást értünk alatta, még pedig úgy, hogy a mélyhangú szóval nagyobb, hatásosabb cselekvést fejezünk ki, mint a másikkal. P. *kavar* erősebb, nagyobb cselekvést jelent, mint *kever;* az *öntés* és

Digitized by Google

ömlés gyöngébb kifejezés, mint *ontás* és *omlás*; *gyúr* és *túr* rendesen nagyobb tárgyakra vonatkoznak és nagyobb munkát fejeznek ki, mint *gyűr* és *tűr (föltűri* inge ujját.) Ha *karmot* mondunk, mindig nagy, erős *körmöt* képzelünk; s ha kis tárgynak a csúcsáról beszélünk, nem *csucská*-nak mondjuk, hanem *csücské*-nek. Sőt egy esetben annyira megy a különbség, hogy az egyik alak éppen ellenkezőjét fejezi ki annak, a mit a másik jelent; t. i. a mutató névmások közül a mélyhanguak távolra mutatnak, a magashanguak ellenben közelre, *ez: az, ezen: azon, itt: ott, ide: oda, így: úgy, emígy* v. *imígy: amúgy; tél-túl, té-tova*; *ehol* v. *ihol: ahol*, itt van *e*, ott *a*.

Néha nem az egész szó változik meg, hanem csak egyik hangja. P. régente azt mondták *hamos* (a Halotti Beszédben *homus*), most pedig *hamis*-at mondunk. Igy mondják néhol a *lapos*-at *lapis*-nak, az *abroncs*-ot *abrincs*-nak. Régente nem *téhát*-ot mondtak, hanem *tahát*-ot. A madárkát néhol *madirká*-nak mondják, s mintegy az *i*-ben is kifejezik a kicsinyítést. Szintén ilyen kicsinyítést, aprózást fejez ki az *i* ezekben: *kapirgál (kapargál), vakircsál (vakarcsál), szálling, szállingózik, szállinkozik (szállong, szállankozik), kiosintani (kiosontani)*.

34. Fontos az a hangváltozás, hogy *j* előtt az *a*-ból sokszor hosszu *é* lesz, tehát magas hang: *taraj—taréj, paraj—paréj, ganaj—ganéj, kenyérhaj—héj*. A hosszu *é* mellett aztán a *j* el is szokott maradni, úgy hogy az egész *aj* helyett csak *é* van: *taré, paré, gané, lajtorja—létra*.

Igy a mélyhangú *-ít*-végű igéknek végszótagában régente mélyhang volt és még egy *j*; pl. azt mondták: *tisztojt, tanojt*, most e helyett azt mondjuk: *tisztít, tanít*. Azért nem mondjuk *tisztítgat, hasítgat*, hanem *tisztogat, hasogat*, mert ezekből vannak rövidítve *tisztojtgat, hasojtgat*. Némelyeket még most is kétfélekép mondunk: *szakajt szakít, veszejt veszít*.

35. Legfontosabb valamennyi magánhangzóváltozás közt az úgynevezett illeszkedés. Sokszor ugyanis az egyik szótag magánhangzója a másikéhoz illeszkedik, alkalmazkodik, hasonlóvá lesz hozzá: pl. *iskola* helyett azt is mondják *oskola, kalendáriom* helyett *kalandárjom, sehol* helyett *sohol, sehun* helyett *suhun*. Az első példában az *i*-ből *o* lett, mert a második szótagban is *o* van, s így kell magyarázni a többit is.

36. Sokszor azonban nem illeszkedik az egyik magánhangzó a másikhoz annyira, hogy egészen olyan hang lenne belőle, hanem

Digitized by Google

csak úgy, hogy a mély hangból megfelelő magas hang lesz a másik szótagnak magas hangja miatt, és megfordítva.*) P. *sẽhun* helyett azt is mondják *sohun*; itt tehát az *ẽ*-ből nem lett *u* (*suhun*), hanem csak mély hang lett, mert a másik szótagban is mély hang van; még pedig *o* lett belőle, mert az *ẽ*-nek megfelelő mély hang az *o*. Más példák: *innap* (a székelyeknél) — *innep, ünnep*; *napestig* — *nepestig*; *fej-al* — *fejel* (így híják sok helyen a vánkost); *hanẽm* — néhol úgy mondják *henẽm*; *ott benn* — néhol *ött-benn*; *mi járásbeli ember vagy?* — ezt a székelyek néhol így mondják: *mi járásbali ember vagy?*

37. Különösen fontos az illeszkedés a ragozásban és a szóképzésben, mert itt mind azok az apró szócskák, melyeket ragoknak és képzőknek használunk, ahhoz alkalmazzák magánhangzójukat, hogy vajjon a szó, melyhez járulnak, magashangu-e vagy mélyhangu. Vegyük pl. a magashangu *vel* ragot (*vele-m*); hajdan evvel így ragozták a mélyhangu szókat is: *kapável*, de most illeszkedéssel mondjuk: *kapával*. A mélyhangu *nál* ragot (*nála-m*) hajdan magashangu szavaknál is meghagyták: *ezéknál*; most *ezeknél*. A göcsejiek azonban még most is mondják: *kapável, ezéknál*.

Az illeszkedő ragok és képzők közül összeállitjuk itt a legfontosabbakat:

1. Illeszkedő igeragok:

-tėk: *kértėk, törtök, vártok*;
-nek: *kérnek, várnak*;
-jük: *kérjük, várjuk*.

2. Illeszkedő névragok:

a) magashanguak:

-ben (353): *körben, korban*;
-ből (353): *körből, korból*;
-be (353): *körbe, korba*;
-től (356): *fültől, fától*;
-nek (358): *fünek, fának*;
-vel (368): *tüzzel vassal*;
-leg (371): *föleg, utólag*;

*) Az egymásnak megfelelő magas és mély hangok ezek:

e	*é*	*ö*	*ü*	*i*	*é*	*ő*	*ű*	*í*
a	*o*		*u*	*i*	*á*	*ó*	*ú*	*í*

Digitized by Google

b) mélyhanguak:

-r ó l (354): *egyről, másról;*
-r a (354): *nyakra főre;*
-n á l (355): *kornál, körnél;*
-h o z (357): *fülhöz, fához, csendhéz;*

c) birtokos személyragok:

-t é k: *kezeték, gyürütök, hátatok;*
-j ü k: *cselédjük, barátjuk.*

3. Illeszkedő i g e k é p z ő k:

-h a t (214): *adhat, verhet;*
-t e t: *étet, itat;*
-k o d: *óvakodik, őrizkédik, őrködik;*
-k o z: *bocsátkozik, igérkézik, ütközik;*
-g a t: *adogat, kéréget;*
-g á l: *kapirgál, keresgél;*
-d o g á l: *sirdogál, méndégél, üldögél;*
-d o k o l: *haldokol, érdékél, öldököl;*
-d o s: *fogdos, verdés, lökdös, stb.*

4. Illeszkedő n é v k é p z ő k:

-c s k a: *fiúcska, könyvecske;*
-é k o n y: *mulékony, hiszékény;*
-m á n y: *tudomány, keresmény;*
-v á n y: *ásvány, kelevény;*
-s é g: *szépség, jóság;*
-s ő: *fölső, alsó.*

3. Zárt és nyilt hangok váltakozása.

38. Néha a szónak egyik alakjában zártabb, másik alakjában nyiltabb magánhangzója van, pl. sok szóban egyszer *o* van, másszor *a: holt — halál; volt — vala; osztán — aztán, azután; oda — addig*; *honn — hazúl, haza.* Néhol így mondják: *magas;* máshol így: *magos.*

Igy váltakozik néhány szóban *é* (vagy *ö*) a nyilt *e*-vel. Némely vidéken *ném* (sőt *nöm*) a tagadó szó, máshol *nem.* Általában vidékek szerint nagyon különböző az olyan szavak kiejtése, melyekben *é* van. Igy p. a Balaton mellett azt mondják: *ném köll nekém*; ellenben az udvarhelymegyei székelyek így ejtik ezt: *nem kéll neköm;* tehát a négy szótag közül csak egyet ejtenek egyformán. A Duna mentében mindig zárt *é*-t mondanak némely szavakban: *mégyék, réndés, embér,* (az alsó Tisza vidékén ö-vel: *mögyök, röndös,*

Digitized by Google

embör), ellenben a felső Tisza vidékén nyilt *e*-t mondanak mindig: *megyek, rendes, ember.* (Igy van *költ* és *kelt, tölt* és *telik.*)

39. A hosszu magánhangzók változásai közt legfontosabb ez a kettő:

1) *é* helyett *í*, s ez az *í* rendesen megrövidül: *kezét füstjét — kezit füstyit, elébe közébe — elibe közibe; enyém* (142) *— enyim; messzé — messzi* (364); *szerént — szerint* (362);

2) *ó ő* helyett *ú ű*, s ezekből rendesen rövid *u ü* lesz: *hazól— hazúl, hazul, alól közöl mögöl — alúl közül mögül, abból arról ettől — abbul arrul ettül* (363); *seprő furó csöngető — seprű furu csöngetyü* (278); azelőtt azt mondták: *féllábó félkező minemő* — most *féllábú félkezű minemü*, vagy *féllábu félkezü minemü.*

4. Magánhangzóknak elhagyása és közbeszurása.

40. Néha egészen elvész egy-egy magánhangzó, különösen ha rövid; még pedig:

1) két mássalhangzó között különösen az igetők és névtők utolsó magánhangzója szokott kiesni: *vígaság — vigság; mondasz — mondsz, állanak — állnak, látod-é — ládd-é — (lát'd-é); járatomban — jártomban, életes — éltes; nyugoszik — nyugszik, aluvó aluszik — alvó alszik;*

2) magánhangzó után: (*evé-m, evé-l*), *evé-ik — evék, enné-ik — ennék* (325);

3) magánhangzó előtt: *réá — rá, miért — mért:*

4) a szó végén: *fölé elé mögé — föl el meg, hozzá — hoz* (363); a *vel* rag *vele* helyett van, mert ez a teljes alak (*vele-m*); ép úgy van az alanyesetben rövidítve *nap, ház, hely*, mert a teljes tő *napo, háza, helye*, s a teljes tőnek utolsó magánhangzója egykor az alanyesetben is megvolt (311).

41. Néha annyira rövidül egy-egy szó vagy nyelvtani alak, hogy nem csak egy magánhangzó esik ki, hanem vele együtt egy mássalhangzó is. Ilyen rövidülések történnek:

1. az igeragozásban:

a) középen: *volta-nak — voltak* (323); *ir-ja-d — ird* (336);

b) szó végén: *mögyén lészén — mögy lész* (320); *irjál dolgozzál — irj dolgozz* (319);

Digitized by Google

2. a névragozásban:

a) középen: *barát-jai-m, ruhájaim — barátim, ruháim (281), szájadat, szájunkat — szádat, szánkat;*

b) szó végén: *belé-je melléje — belé mellé* stb. *(385)*; — *hajunkat tépi — hajunk tépi; ekképpen, másképpen — ekkép, máskép; régen — rég; hirtelenül, szakadatlanul — hirtelen, szakadatlan; vasárnapon — vasárnap, tegnap, holnap;*

3. *növevény — növény; minemő (minemü, 39, 2) — minő.*

42. Megtörténik az is néha, hogy nem hogy elveszne egy magánhangzó, hanem inkább közbe szúrunk egyet, hogy a szót könnyebben ki lehessen ejteni. Igy

1) olyan igéknél és névszóknál, melyeknek rövidebb töve két mássalhangzón végződnék: *hajlo-(k) — hajl — hajol, oszl-(ik) — oszol (303); álmo-(k) — álm — álom, kérelme-(k) — kérelém, sarko-(m) — sark — sarok (314)*;

2) olyan szavakban, melyeket más nyelvekből vettünk át, s melyek két mássalhangzóval kezdődnek (mert ez a magyarban egészen szokatlan): *planta — palánta, Schnur — zsinór, Groschen — garas;* — ilyenkor néha elül járul hozzá egy magánhangzó: *schola — iskola, oskola, Stefan — István, Strang — istráng, Sturm — ostrom.*

II. A mássalhangzók változásai.

1. Más hangra változás.

43. A mássalhangzók változásai között legegyszerűbbek azok, melyek **rokon hangok** között történnek, mert a rokon hangok egymással sokszor fölcserélődnek.

1) **Ajakhangok** váltakozása:

p helyett *b: káposzta* helyett néhol azt mondják *káboszta; kapdoz — kabdoz;*

v helyett *b: Válint — Bálint, Wachter — baktér.*

2) **Foghangok** váltakozása:

t helyett *d: hivatal* h. a székelyek *hivadal-t* is mondanak;

sz helyett *c: vonszol — voncol*; lat. *arbos — árboc*;

s helyett *cs*: *sajka* helyett néhol azt mondják *csajka; sekély — csekély*;

Digitized by Google

l helyett *n*: *hol? ihol, ahol — hun? ihun, ahun*;
l helyett *r*: *Elisabet — Erzsébet*;
r helyett *l*: *Panzer — páncél.*

3) Torokhangok váltakozása:
k helyett *g*: *kunyhó — gunyhó.*

44. a) A *j* helyett néha *jés* hangot mondanak (l. 19), különösen *gy*-t és *ty*-t: *jön* helyett sok helyen azt mondják *gyün, jer* helyett *gyere*; a Balaton vidékén *várja, kapja, apja* helyett azt mondják *várgya, kaptya, aptya.* Igy mondjuk a *tesz hisz*-féle igék felszólító módjában *te(v)jen, hi(v)jen* helyett *tegyen, higyjen* (*339*). — Néhol *ny*-et is mondanak *j* helyett: *borjú — bornyú, varjú — varnyú, sarjú — sarnyu.*

b) Viszont egy *jés* hang helyett, az *ly* helyett a Duna vidékén és máshol is *j*-*t* ejtenek: *ilyen király — ijen kiráj.*

45. a) Ha *t* vagy *d* után *j*-t kell kiejtenünk, akkor *t-j* és *d-j* helyett mindig csak *ty* vagy *gy* (vagy hosszú *tty* vagy *ggy*) hangot mondunk; mert *ty* és *gy* ugy is úgy hangzanak, mint ha a *t* és *d* hangokat gyönge *j*-vel ejtenők (19). Igy írjuk: *bontja, fojtja, fontja, ütjük, látja, mondja, gondja, adjon, padja*; de így ejtjük: *bontya, fojtya, fontya, üttyük, láttya, mongya, gongya, aggyon, paggya.*

b) Ép úgy ejtünk *l-j* és *n-j* helyett mindig *ly* vagy *ny* hangot (többnyire nyujtva: *lly, nny*); mert *ly* és *ny* is úgy hangzik, mint ha az *l* és *n* hangokat gyönge *j*-vel ejtenők (19). Igy irjuk: *ajánlja, ölje, hallja, fonja, izenje, bánja*; de így mondjuk: *ajánlya, öllye, hallya, fonnya, izennye, bánnya.*

46. A székelyek néhol *kesztyü* helyett *kescsü*-t mondanak. Kis gyerekek is sokszor mondanak *ty* helyett *cs*-t, pl. *kutya* helyett *kucsa*, mert a *cs*-t valamivel könnyebb kiejteni, mint a *ty*-t. Azért mondjuk mi is a felszolító módban (*bontja*) *bontya* és (*fojtjon*) *fojtyon* helyett *boncsa, fojcson*; csak hogy itt a *cs* hangot *ts*-el szokás irni: *bontsa, fojtson.* Ilyenek még *hütsön, tanítson* stb.

47. a) Ha *t*-hang után *sz*-et kell mondanunk, akkor mindig *c*-(vagy hosszú *cc*) hangot mondunk (l. 19). Igy irjuk: *bontsz, metszett, hallatszott, szaladsz, mondsz, egyszer*; de így mondjuk: *bonc, meccett, hallaccott, szalacc, monc, éccér. Boncol* is tulajdonkép *bontszol* (*229*).

Digitized by Google

b) Ha *t*-hang után *s*-et kell mondanunk, akkor mindig *cs* (vagy nyujtott *ccs*) hangot ejtünk (l. 19). Igy írjuk: *mentség, vadság, hazudság, nagyság, isten úgy segéljen;* de így mondjuk: *mencség, vaccság, hazuccság, naccság, isten uccse(géllyen). Roncsol* is tulajdonkép *ront-sol* (*231*).

48. Az *i* helyett néha *j*-t ejtünk, pl. *ifiu* helyett azt mondjuk *ifju, haramia — haramja, hiába — hjába, paizs — pajzs;* tehát *i* és *j* rokon hangok, ámbár az egyik magánhangzó s a másik mássalhangzó. Már most előfordul az is, hogy a *j* által *i* keletkezik, még pedig úgy, hogy a *j* egy magánhangzóval *i*-vé olvad össze. Igy a *juhok*-at néhol *ihok*-nak híják, a *juhász*-t meg *ihász*-nak. Igy

lát-ja, lát-játok, lát-ják

mellett a magashangú igének így kellene lenni:

üt-je, üt-jétek, üt-jék,

de a *j* a magánhangzóval *i*-vé olvad össze, s azt mondjuk:

üt-i, üt-itek, üt-ik (*332.*)

49. Mint a magánhangzóknál (35—37), úgy itt is előfordul, hogy egyik hang a másikhoz alkalmazkodik, hasonlóvá lesz. Ezt h a s o n u l á s nak nevezik.

1) K e m é n y m á s s a l h a n g z ó előtt a lágyból is kemény lesz, és viszont l á g y mássalhangzó előtt a keményből is lágy lesz Erről már a 28. cikkben volt szó.

2) Az o r r h a n g o k közül *m* ajakhang, *n* pedig foghang. Ha az *n* után ajakhang (*p*-hang) következik, akkor az *n*-ből is ajakhang, azaz *m* lesz: *azonban, vadonban, különbség — azomban, vadomban, különbség.* Viszont, ha az *m* után foghang (*t*-hang) következik, akkor az *m*-ből is többnyire foghang lesz, azaz *n: ömlik — öm-t — önt, bomlik — bom-t — bont* (*237*).

2. *Elveszés.*

50. Egészen elvesznek néha a következő mássalhangzók:

1) a f ú v ó k közül:

v: *vív hív óv — ví hí ó* (*303*); *müv(ek) böv(en) — mű bő; tév-sz, tév-het* helyett *tész, téhet* stb. (*303*);

j: *bocsájt — bocsát; lábja (egy teleknek a lábjában), kárja — lába, kára* (*384*); *barát-jai-m, ház-jai-m—barátaim, házaim* (*281*);

Digitized by Google

2) az orrhangok közül:

n: *mėn-gyė-n—mėgyėn (342); mėn-het — mėhet; ebben a házban van* — e helyett azt is mondják: *ebbe' a házba' van;*

3) a folyékony hangok közül:

l: *val-gyo-n—vagyon (342); buk-dál-csol—bukdácsol (223); csinált, kiált* — így is mondják: *csinát, kiát;*

r: *már, már-ma — má, máma;*

4) a néma hangok közül:

t: *ereszt-kėd-ik — ereszkėdik; tekintget — tekinget, ront-gál — rongál; hajt-szol — hajszol; osztjon — oszjon — osszon, fėst-jėn — fėsjen — fėssėn; sántit-kál — sántikál, taszit-gál — taszigál.* Itt a *t* mindenütt a könnyebb kiejtés végett maradt el, mert a magyar kiejtés nem szeret sok mássalhangzót egymás mellett. Néha még az is megesik, hogy három mássalhangzó közül kettő marad el *ereszt-get — erėget, halasztgat — halogat.*

51. *Volna, nyolc* helyett sokszor azt mondják *vóna, nyóc.* Itt is elmaradt az *l*, csakhogy ezen fölül más változás is történt a szóban; az *l* előtt állott rövid *o* megnyúlt és hosszú *ó* lett belőle. Ez a nyujtás mintegy pótolja az elveszett *l* hangot, s azért pótló nyujtásnak nevezzük. Ilyen pótló nyujtás a magyarban leginkább a következő esetekben történik:

1) az elveszett *l* helyett: *nyolc—nyóc, holnap—hónap, avval — avvâ, mėghalt — meghât, alma — óma, elmėgy — êmėgy, föl—fö;* irni csak *l*-el szoktuk e szavakat, de az *óta* szót *l* nélkül irjuk, pedig azelőtt ez is *olta* volt;

2) ha hosszú *r* helyett rövid *r*-et ejtünk, akkor viszont a rövid magánhangzót pótlásul megnyujtjuk: *arra — âra, erre — êre, forralj — fóraj, az orrom — az órom;*

3) a *-hoz* ragot néhol *z* nélkül, de pótló nyujtással ejtik: *ahhoz — ahhó, kihėz (kihöz) — kihö;*

4) az elveszett *v*-t is néha nyujtás pótolja (ilyenkor az *a*-ból ó lesz, s az *e ė*-ből *ő*): *köv(e-k) — kő, füv(e-t) — fü, lov(a-k) — ló, ţav(a-k) — tó (313); növ(ö-k), nev(e-l) — nő, rov(o-k) — ró (303).*

52. A csángók és palócok mondják még *vérvel*, de általában igy mondjuk: *vérrel.* Itt tehát a *v* elmarad, csak hogy azon kivül más változás is történik: az *r*-et megnyujtjuk, hosszabb *r*-et ejtünk (nem két *r*-et, ámbár a hosszú *r*-et két *r*-el irjuk.) A nyujtás itt is

Digitized by Google

mintegy pótolja az elveszett *v* hangot, azért pótló mássalhangzónyujtásnak nevezhetjük. — Ha *vérvel* helyett azt irjuk *vérrel*, akkor az irásban úgy látszik, mint ha az egyik *r*-et a *v* helyett tennők oda, mint ha a *v* az *r*-hez hasonlóvá vált volna (l. 49); azért ezt a pótló nyujtást hasonulásnak is nevezik. — Ilyen pótló mássalhangzónyujtás áll be:

1) *v* helyett:

a) *vérvel — vérrel, késvel — késsel, azval — azzal; világvá — világgá, örömvé — örömmé;*

b) *iv-dogál — iddogál; jöv-ne, iv-nék, tevni — jönne, innék, tenni* stb; *jöv-sz — jössz; jöv-jön — jöjjön; hiv-gyen — higgyen (303);*

2) *j* helyett az *sz, z, s* végű igéknél a fölszólító módban s a tárgyas ragozásban a jelentő módban is: *isz-ja, tész-jük — issza, tésszük; húzjon, mosjon — húzzon, mosson;* és hasonló végü névszóknál a 3. személy ragja előtt: *panasz-ja, öcs-je — panassza öccse (384);*

3) *z* helyett a mutató névmásnál: *ezkép, azként — ekkép, akként; eztől — ettől; ezben, ezből, ezbe — ebben, ebből, ebbe; ezhez — ehhez; ezről, ezre — erről, erre; eznél, eznek — ennél, ennek; azval — avval* (vagy *azzal* la szerint);

4) *ny* és *n* helyett: *reményleni* és *ajánlani* helyett azt is mondjuk: *remélleni, ajállani*;

5) *d* helyett: *beszéd-l, segéd-l — beszéll, segéll* (vagy *beszél, segél* l. 251);

6) *t* helyett: így kellene lenni a fölszólító alaknak: *látson, kötsön* (mint *bontson, fojtson* 46), de a *t* hang elvész s e helyett az *s*-et erősítjük: *lásson, kössön.*

Harmadik fejezet.

A hangoknak leirása.

I. A magánhangzók irása.

53. A magyar szavak leirására a latin betűket használjuk. A mely hangokra a latin ábécében nincsen betűnk, azokat pontokkal és vonásokkal különböztetjük meg, pl. *ö, ü.* Minden magánhangzóra van tehát a magyarban külön betű; csak az *e* és *é* közt nem tesz

Digitized by Google

külömbséget az irodalmi szokás (mind a kettőt pont nélkül irják), mert a kiejtésben sem külömböztetik meg mindenhol e két hangot (l. 38.): *embėr, szėdhet, leány* helyett azt írják *ember, szedhet, leány; vėsztėk, vesztėk* és *vesztek* közt nem tesznek külömbséget, s ép oly kevéssé *vetėttek* és *vėtettek*, továbbá *mėntėk, mėntek, mentėk* és *mentek* közt stb.

54. A magánhangzóknak hosszuságát a magyarban ékekkel jelöljük: *á, é, ó, ő, ü, í.* Némely nyelvekben, pl. a latinban meg sem szokták jelölni irás közben a hosszuságot; máshol meg, pl. a németben, nagyon bonyolódott a hosszú magánhangzók irása. (L. még 5).

II. A mássalhangzók irása.

55. A mássalhangzóknál már nincs mindenikre külön betűnk, úgy hogy azokat a hangokat, melyekre a latin ábécében nem volt betű, nekünk két betűvel kell irnunk; így a *jés* hangokat: *ty, gy, ly, ny;* továbbá a sziszegők közül ezeket: *sz, zs, dz, cs, ds.*

Sokan a *c* hangot is két betűvel: *cz*-vel irják (*nyolcz, czél* e h. *nyolc, cél*), de itt a *z* betű egészen fölösleges.

56. A jés hangoknál az *y* a gyönge *j* hangot jelöli; mert tudjuk (19), hogy *ly* majdnem annyi, mint *lj, ny—nj, ty—tj, gy—dij.*

Ha tehát a *gy* hangnak rokonságát meg akarnók jelölni, nem *g*-vel hanem *d*-vel kellene irni: *dy (dyermek).*

57. A sziszegő hangok közül *c, dz, cs, ds* összetett hangok (19). Ha két-két elemüket meg akarnók jelölni, akkor így kellene őket írni: *tsz, dz, ts, dzs.* A *dzs* helyett rövidítve *ds*-et irunk (*ládsa, dsida*). Hasonlókép rövidítették azelőtt a *tsz*-et is, mert a *c* hangot *tz*-vel irták (*nyoltz, tzél*). A *cs*-t pedig azelőtt csakugyan *ts*-sel írták (*kults, tsúf*); most is így irják a fölszólító módban (*bontson, fejtsen* 46), hogy meglássék, hogy már az igetőben is van egy *t.*

Legkülönösebb szokás az, hogy két egyszerű hangot is kettős betüvel irunk: *sz, zs.* Az *sz* hangot a latinban és más nyelvekben az egyszerű *s* betüvel irják, de ez a mi irásunkban más hangot jelöl.

58. Ha a kettős betűkkel jelölt hangokat megnyujtva ejtjük, akkor nem irjuk mind a két betüt kétszer, hanem csak az elsőt, pl.

Digitized by Google

tyty helyett *tty* stb., s ezt csonkításnak nevezik: *parittya, hattyu, meggy, faggyu, süllyed, könnyü, dinnye, loccsan, öccse, hosszú, össze.* De sor végén így választjuk el: *parity-tya, köny-nyü, hosz-szú.*

Heggyel, gallyal, bizonnyal, szivaccsal, issza, tesszük, parázzsal : mind ezek pótló mássalhangzónyujtással vannak (52). De némelyek csakugyan azt hiszik, hogy itt két *gy* stb. hang, nem pedig egy hosszú *gy* stb. van, és hogy a második *gy, ly, ny, cs, sz, zs* hang *v*-ből vagy *j*-ből változott át, s azért igy irják az ilyen szavakat: *hegyygyel, galylyal, bizonynyal, szivacscsal, iszsza, teszszük, parázszsal.*

59. Főszabály a magyar helyesirásban az, hogy minden szót úgy irunk, a mint hangzik, vagyis hogy mindent olyan betűkkel irunk le, a milyen hangokkal általánosan kiejtik. A helyesirásnak régente csak ez egy szabálya volt, és mindent egészen úgy irtak, a mint kimondták, p. *attya, üttyük, haggya, aggyon, állyon, láccik, eccer (egyszer), jeddző (jegyző), boncson, imáccság.* Mikor azonban elkezdték a szókat elemezni és figyelni arra, hogy minden szó micsoda részekből van összetéve, minő szótól származik és hogyan van ragozva: lassanként keletkezett egy második szabály, mely az egyszerű hangleirással sokszor ellentétben áll; t. i. az, hogy az összetett, származott és ragozott szavakat úgy írjuk, hogy elemeiket tisztán meg lehessen különböztetni. P. azt mondjuk: *üttyük*, de így irjuk: *ütjük*, mert *üt* a tő, *-jük* a rag; *láccik* helyett azt írjuk *látszik*, mert *lát* a tő, *-sz* a képző. A kiejtés szerint csak akkor írjuk, ha a szónak hangzása egészen megváltozott, p. a fölszólító mód *üssük*, nem *ütjük*; továbbá *bottal*, nem *botval.*

60. Nem szokás tehát a hasonulást (49) megjelölni, hanem

1) ha lágy hang kerül kemény elé, lágyan irják, ámbár keményen ejtjük; tehát azt mondjuk *fokta*, de így irjuk *fogta, nyukszik* helyett *nyugszik, virákcserép — virágcserép; atta — adta, patka — padka; étykor — egykor; dopta — dobta, egyépkor — egyébkor; aszt — azt, hoszta — hozta;* — ha keményhang kerül lágy elé, keményen irjuk, ámbár lágyan ejtjük: *ragd a sarokba — rakd a sarokba, lagzi — lakzi, kabzsi — kapzsi; ereszd el — erezd el, kerezsgél — keresgél;*

2) ha *n* kerül *p* hang elé, *n*-et irunk, ámbár *m*-nek ejtjük: *azomban — azonban, külömben — különben, haszomból — haszonból.*

Mégis így irjuk: *szaggat, aggat, faggat,* pedig ezek a *szakaszt, akaszt, fakaszt* igékhez tartoznak (*szak-gat, ak-gat, fak-gat*); és sokan azt is irják: *léleyzik, külömbség (lélek-z-ik, külön-b-ség.)*

Digitized by Google

61. Ha *t, d, l, n* a *j*-vel kerülnek össze, akkor *ty, gy, ly, ny* hangot ejtünk (45), de *tj, dj, lj, nj* betükkel kell irnunk: *hantya — hantja, futtya — futja; kargya — kardja, aggya — adja; nyallya — nyalja; fonnya — fonja, katlannya — katlanja.* — Azelőtt ezeket mindig úgy irták, mint kiejtették; ezt a régi irásokból és könyvekből látjuk.

62. Ha *t*-hang (*t, d, gy*) kerül *sz* elé vagy *s* elé, akkor *c* vagy *cs* hangot ejtünk (47), de *tsz, dsz, gysz* vagy *ts, ds, gys* betükkel kell írnunk; *haccor — hatszor, teccik — tetszik; acc — adsz; hacc — hagysz; öccör — egyszer; mencség — mentség, mulaccság — mulatság; zölcség — zöldség; vaccság — vadság; naccság — nagyság.*

Mégis így irjuk: *boncol, roncsol,* pedig ezek a *bont, ront* igéktől származott gyakorló igék *(bont-szol, ront-sol).*

63. Csak egy esetben nem szokás a szónak összetételére figyelni; mikor p ó t l ó m á s s a l h a n g z ó n y u j t á s áll be (52). Ilyenkor az elveszett hangot csakugyan nem szoktak kiirni, hanem az erősített hangot kettős betüvel irjuk: *örömvel — örömmel, diadalval — diadallal; iszja — issza, húzja — húzza, mosja — mossa; öcsje — öccse; vagynak — vannak; tévni — tenni.*

Mégis vannak olyan esetek, hogy az elveszett hangot kiirjuk s az erősített hangot egyszerüen írjuk, tehát nem hangzása szerint, hanem elemei szerint irjuk a szót: *haggya* helyett azt írjuk *hagyja, hánnya — hányja, hunnya — hunyja; attya, báttya — atyja, bátyja; annya — anyja; igasság, kösség — igazság, község; egésség — egészség.*

64. Valamennyi magyar hangot, tehát az egész á b é c é t ilyen rendben szokás leirni.

a	(*â*	*ȧ*)	*á*	*b*	*c*	*cs*	*d*	*ds*	*dz*
e	(*ê*)	*ė*	*é*	*f*	*g*	*gy*	*h*	*i*	*í*
j	*k*	*l*	*ly*	*m*	*n*	*ny*	*o*	*ó*	*ö*
ő	*p*	*r*	*s*	*sz*	*t*	*ty*	*u*	*ú*	*ü*
			ü	*v*	*z*	*zs.*			

Digitized by Google

MÁSODIK RÉSZ.

SZOTAN.

65. Minden szónál két fő dolgot kell megkülömböztetnünk: a szónak jelentését és alakját. A *festmény* szó p. jelentésre nézve egy tárgynak neve, alakjára nézve származék szó a *fest* igéből. Ez a *fest* szó megint egyrészt cselekvést jelent, másrészt egyesszámi harmadik személyű alak.

E szerint a szótan két nagy szakaszra oszlik: a jelentéstanra és az alaktanra.

ELSŐ SZAKASZ.

A jelentéstan.

Első fejezet.

A beszédrészek.

66. Mihelyt valamely szót hallunk, azonnal elképzeljük magunkban azt, a mit a szó jelent. Ha p. valaki az *oroszlán* szót ejti ki, mindjárt egy négylábú, sörényes, hatalmas állat képe ébred föl lelkünkben. Ez a szó »*szalad*,« egy gyorsan haladó ember vagy állat képét festi lelki szemünk elé. S így minden uj szónál mást megmást képezünk vagy képzelünk elménkben, s azért azt, a mit egy-egy szó kifejez vagy jelent, képzetnek nevezzük. (A »jelentés« szó is a *jelen* igéből származik és tulajdonkép a. m. megjelenítés, mert a mit a szó kifejez, annak képe megjelenik előttünk.)

A képzetek nagyon sokfélék lehetnek, s a szavakat, a beszéd részeit a szerint szokás fölosztani, a milyen képzeteket fejeznek ki.

67. A beszédrészek közt szokták emlegetni az indulatszókat is. Ezek nem tartoznak az igazi beszédrészek, az igazi szavak közé, mert nem képzeteket fejeznek ki, hanem érzeteket, indulatokat. Ha p. azt mond-

Digitized by Google

juk *jaj*, evvel a szócskával nem a fájó testrész vagy a fájdalmat szenvedő ember képzetét akarjuk rajzolni, hanem csak saját fájdalmas érzetünket. — Az indulatszók sokféle különböző indulatot fejeznek ki. Ilyenek:

1) az öröm, tetszés (ujjongás, dinom-dánom): *oh, ó, jaj, haj, hajaha, ihaja, ihajla, ej-huj, heje-huja!*

vagy ellenkezőleg fájdalom, boszankodás (jajgatás, jajveszéklés): *oh, ó, jaj, juj, haj; hej, ej, ejnye, hah!*

2) a vágy, óhajtás: *oh, ó* (p. *ó csak eljönne!*) *vajha, hej!*

vagy ellenkezőleg rémület, undorodás: *jaj, hah, huh; juj, jujha, piha, fuj!*

3) figyelmeztetés, nógatás: *hej, ni, la, lám, nám, a, e* (p. *o t van a! itt van e!*); *ne, nesze, netek, nesztek; no, nos, -sza (nosza, monddsza, jersze), uccu, haj (haj rá!) hahó!*

vagy ellenkezőleg csillapítás, csendesítés: *hó, hóha, csitt, pszt!*

Ide tartoznak még azok a szócskák, melyekkel az állatokat szólítgatjuk vagy kergetjük, p. *cic, sic, coki, hücs!*

68. Az igazi szavak vagy valami történőt, haladót, változót fejeznek ki, vagy pedig valami állandót, megmaradót. Ha p. azt mondjuk, hogy a gyermek *fél*, ez annyit tesz, hogy most fél valamitől, de mikor még nem látta e tárgyat, nem félt, s ha eltünik előle, megint nem fog félni; tehát a *fél* szó olyasmit fejez ki, a mi egy ideig történik, de aztán elmulik, változik. Ellenben, ha azt mondjuk, hogy a gyermek *félénk*, itt már maradandónak képzeljük ezt az állapotot, itt már állandó tulajdonsága a gyermeknek, hogy fél. Igy p. a *virág* szó megmaradó tárgyat jelöl, ellenben a *virágzik* szó mulékony cselekvést.

A történést, változást jelentő szavak az igék (verba), az állandóbb dolgok nevei névszók (nomina).

I. Az igék nemei.

69. A mondatot többnyire úgy alakítjuk, hogy a cselekvés haladása az alanynál veszi kezdetét, vagyis az igének alanyától indul ki a cselekvés. Néha azonban úgy fejezzük ki a gondolatot, hogy az alany felé halad a cselekvés máshonnan, mástól. Ilyenkor nem mondjuk, hogy az alany cselekszik, hanem hogy szenvedi a cselekvést. Tehát kétféle igét különböztetünk meg: cselekvő és szenvedő igét. P. cselekvő van ebben: a tükör visszaveri a fényt; szenvedő van ezekben: a fény visszaveretik a tükörtől, vagy; a fény visszaverődik a tükörről.

Digitized by Google

1. *A cselekvő igék.*

70. Néha csak annyit mondunk meg a mondatban, hogy kinél veszi kezdetét, kitől indul ki a cselekvés, vagyis hogy ki a cselekvés alanya. Máskor azonban megnevezünk egy olyan tárgyat is, melynél végét, célját éri a cselekvés, melyre irányul és hatással van. A mire a cselekvés áthat, azt a cselekvés tárgyának nevezzük. A cselekvő ige tehát kétféle lehet: a tárgyas igét áthatónak nevezzük, a tárgyatlan ige pedig átnemható; pl. áthatható van ebben: szükség törvényt *bont*; átnemhatók vannak ebben: a mi *halad*, el nem *marad*.

71. Sok ige van, mely rendesen átnemható, de mégis gyakran áthatólag használjuk, azaz tárgyat teszünk melléje, mert élénkebben ki akarjuk fejezni, hogy a cselekvés hatással van valami dologra vagy személyre. Ilyen esetek különösen a következők:

(1) Sok igéhez, különösen a mozgást jelentőkhöz, tárgyat szoktunk tenni a határozó helyett, leginkább az irányt jelentő (hová kérdésre felelő) határozók helyett. P.

Jár a csárdába, templomba; járja a csárdát, templomot; bejárja az országot.

Mász a hegyre; megmássza a hegyet.

Száll, a város mellé száll: megszállja a várost.

Támad, rá támad: megtámadja az ellent.

Hat valakire valami; véremʼ hatja szűzek árnya fordulatja (Arany); vmi elbeszélés meghatja az olvasót.

Körül ülnek v. *állnak* az asztalhoz: körülülik v. körüllállják az asztalt; — ilyen kifejezések ezek is: *körüljárja* a várost; *körülhajózza* a világot; a méh *körüldongja* a virágot stb.

Átjár rajta a hideg: átjárja az embert a hideg; — ilyenek még: a harcost *áthatja* a lelkesülés; *átfutja* tekintetével a levelet; *átússza* a folyót; *átugorja* az árkot; *áthágja* a tilalmat.

A *meg* szócskát gyakran tesszük mozgást jelentő igékhez, ha tárgy van mellettük; példák vannak már a *mász, száll, támad, hat* igéknél; ilyenek még: hamar *megjárja* az utat; *megfutja* a pályát; nem áradott *meg* a folyó; *megússza* bármi kis hajó (Arany); *megüli* a lovat (vesd össze: paripáját reggel könnyen *ülé* más nap, Arany, Buda h. X.); *megállja* a sarat (v. ö. most hüvelyét a kard, íme, alig állja, Arany, B. h. XI.); tíz is *megfeküdte* egy nap a porondot (Arany, Toldi est. II.)

Ugat rá, rá *morog*: megugatja, megmorogja az embert a kutya.

Nevet vkire: nevet vkit, kineveti; — ide való ez is: *sirtam* édes uram vesztét (Arany, B. h. IX.)

Digitized by Google

Figyel vmire: megfigyel vmit; — v. ö. *vigyázta* a lovat (Arany). *Él*, mulatságnak él: a mulatságot éli; most élni akarok, mint a hogy az ember jó világát éli (Arany, T. e. V.); így rendre gulyáit a nagy sereg éli. (B. h. IV.)

(2) Néha az átnemható igéhez olyan tárgyat teszünk, mely a cselekvésnek eredményét, következményét fejezi ki. Ha p. a költő azt akarja mondani, hogy isten lemosolyog a világra és mosolyából áldás fakad, ezt a gondolatot röviden így fejezi ki: isten áldást *mosolyog* a világra. Ilyen rövid kifejezések még ezek: táncot *lejt*; táncot *jár; járja* a bolondját; — *áradj* folyam ma vízözönt, holnap habod vértől kiönt (Arany); a hajnalról azt mondja a költő, hogy rózsákat *özönlő:* »Ébredj, deli hajnal, te rózsa-özönlő!« (Arany B. h. VIII.)

Néha az ilyen tárgy magából az igéből képezett főnév vagy legalább rokonértelmű szó; pl. szép életet *él;* dicső halált *halt* Leonidas; kemény harcot *harcolt*, vagy harcot *vítt*, vagy csatát *vítt;* hont szerezni esküt *esküvének* (Garay); ember *fogad* fogadást, agg eb ki megállja (közm.); *álmodd* el élted rózsa álmait (Berzsenyi); a mint veted ágyadat, úgy *aluszod* álmodat (közm.); vad sziklák között sajkám lebegve *futja* víg futását (Kazinczy F.) A következő példák Arany Jánostól valók (a Buda halálából): »Palotám küszöbjén úgy lássalak itten, hogy szörnyű halált *halsz.* Meglesz, bizony isten.« »Ez nap örömére nagy lakozást *laktak.*« »Kapu elé mingyár' szót *szólani* küldött.«

Ide tartoznak azok a kifejezések is, melyekben a tárgy nem főnév, hanem ilyen szócskák: egyet, kettőt stb., sokat, nagyot, jót. Példák: egyet *toppantott* (azaz egy toppantást toppantott), s ehol: egy emberöltő nincs sehol (Arany, Kev.); kettőt-hármat *tapsolt*; sokat *botlik, sír, nevet;* keveset *gondolkodik, mulat;* annyit *jár-kel, mozog;* nagyot *ugrik* (azaz nagy ugrást ugrik), nagyot *sóhajt* a halászné (Gyulai), nagy ember nagyot *botlik* (közm.), nagyot *ütött* botjával a szamár fejére (Petőfi); egy kicsit *félt, megijedt, habozott;* jót *táncol* (azaz jó táncot táncol), jót *iszik.*

(3) Ha azt akarjuk kifejezni, hogy cselekvése által az alany valamit áthelyez, elmozdít helyéből máshová, például hogy *imádkozik* s ezáltal lehozza isten áldását az égből: az ilyen gondolatot rövidebben úgy szoktuk kifejezni, hogy csak az első igét tesszük ki s ahhoz tesszük a tárgyat: *leimádkozza* v. *lekönyörgi* isten áldását az égből. Nem mondjuk pl., hogy vki »*pihen* s ezáltal mintegy kiveszi magából a fáradságot«; hanem röviden fejezzük ki: *kipiheni* a fáradságot; *kinyugossza* fáradalmait; *kialussza* mámorát; *kiheveri* baját; pedig ezek rendesen mind átnemható igék. Ilyenek még: *elalussza* az időt, *elsétálja* a napot; pusztító erejét rád *viharozta* dühe (Kisfaludy K.); ötet, kivel nem birna száz, *lebirkozá* vad Detre szász (Arany).

Ide tartoznak az efféle kifejezések: *kisírja* magát, *kisétálja* magát, *kipiheni* magát. Ezeket úgy kell magyarázni, hogy: addig sír, míg a sírásból mintegy kifárasztja magát. — Hasonlók még: *leissza* magát; *tele*

Digitized by Google

eszi magát; »Toldi György meg, a mint *torkig itta-ette*, egy öreg karszékbe úr-magát vetette« (Arany); *elbízza* magát; *elsikoltja* magát s közéjök fut anyja (Arany); a ki hamar *elneveti* magát, nem messze van a bolondságtól (közm.)

72. Sok átható igét úgy is használunk, mint átnemhatót, úgy hogy a tárgy helyett sokszor határozót teszünk melléje s ebben fejezzük ki azt, a mire a cselekvés áthat. Például a helyett, hogy „meg)*üti* a kezemet« azt is mondhatom, hogy (rá)*üt* a kezemre. Ilyenek:

szúrja, harapja	: bele szúr, bele harap;
eléri, megközelíti	: elér hozzá, közelít hozzá;
megtalálja, megismeri	: rá talál, rá ismer;
érti, tudja	: ért hozzá, tud hozzá;
megtanulja, megszokja	: bele tanul, hozzá szokik;
kezdi, elk., megk.	: bele kezd, hozzá kezd;
megunja	: belé un, rá un;
nézi, várja, lesi	: néz rá, vár rá, rá les;
hisszük istent	: hiszünk isten ben.

73. Né ha az átható ige mellett nem tartjuk szükségesnek a tárgyat, nem mondjuk meg, sőt nem is gondolunk rá, hogy valami tárgyra hat a cselekvés, úgy hogy az átható igét itt is mint átnemhatót használjuk. Van p. egy közmondás: az isten nem siet, de nem *felejt* (teljesen így kellene e gondolatot kifejezni: az isten nem siet a jutalommal és büntetéssel, de nem felejti el a jó tettet, sem a rosszat.) Így mondjuk: Ki nem *dolgozik*, ne *egyék*. Nem is *látok* már szememmel, nem járhatok, nem *varrhatok* (Gyulai). *Megitattak*, meg is háltak. (Arany). Kezében a nagy dárdanyél: egy vége *szúr*, más vége *üt, tör, zúz, seper, dönt mindenütt.* (Arany.) Rémes homályban *dúl* a harc. (Arany.)

74. Van sok olyan ige is, mely némely kifejezésekben áthatós, de másértelmű kifejezésekben átnemhatós. Ilyenek például:

hajt vkit	nem hajt szavára;
vet vmit:	magadra vess;
tart vmit:	vele tart; a város felé tart; soká tart;
kiönt vmit:	holnap habod vértől kiönt (Arany);
összecsapja kezét:	összecsap a két sereg;
terem gabnát a föld:	terem a gabona a földön.

75. Minden cselekvő igétől származhatik egy uj átható ige, t. i. az úgynevezett miveltető ige. Az ilyen ige mindig azt jelenti, hogy az alany mással mívelteti, tételti, végezteti a cselekvést, nem pedig maga végzi. Ha p. azt mondjuk, hogy »a vezér *elfoglaltatja* katonáival a várost,« vagy hogy »a vezér *pihenteti* katonáit, itt

Digitized by Google

mindenik mondatban két cselekvő személy van, a vezér és a katonák: az igazi cselekvést a katonák végzik, azok foglalnak és pihennek; az alany, a vezér, csak elrendeli a foglalást és pihenést, tehát előidézi, okozza a cselekvést (azért latin nevük ez igéknek: verba causativa). — Ugyanezt látjuk a következő példákban:

A gyermekek keltik anyjukat (v. ö. anyjuk fölkel.) — Az alvó királynét rettenti a vihar („a királyné retten, ébred.") — Megfojtottál, eltemettél, kivágattál, elégettél, megölettél; most itt állok, gyilkos asszony, bosszút állok. (Gyulai.) — *Úgy forgassad kemény vasad.* (Arany.) — *Hegyről alá vérzuhatag hömpölygeti a holtakat.* (Arany.) — *Ősz Torda ím kettőt hozat (paripát;* Arany). — *A gyermeket iskolába járatják szülei. A paripát megjártatja a kocsis. — A törött edény kifolyatja a vizet. A munkás folytatja dolgát. — A víz eloltja a tüzet (a tűz elalszik). Az anya elaltatja kisdedét. — A fiu eteti, itatja báránykáját. — Hazádnak rendületlenül légy híve oh magyar! Ez éltetőd . . . .* (Vörösmarty.) — *A pazarlás koldúsbotra juttatja az embert. — A király megöleli fiacskáit, öltözteti uj ruhába,* (Gyulai.) — *Zászlóidat a keleti szellő vigan lebegteti.* (Arany.) — *Sirjában isten megnyugosztja a jámbort (sirjában megnyugoszik a jámbor.) — Szivszakasztó mesterség (mert megszakad tőle soknak a szive;* Arany.) — *A kovács összeforrasztja a vasat (a vas összeforr. A tűz fölforralja a vizet (a víz fölforr.) — A király követséget meneszt a szomszéd országba. — Megtérítek valakit a rossz utról (megtér vki a rossz utról). — A juhász haza tereli a nyájat (a nyáj haza tér). — A nap melege megérleli a gyümölcsöt. — Az asszony süt főz (az étel sül, föl* v. *fő.) — Elejtették már a hímet (elesett már a hímszarvas;* Arany). — *Hullatja levelét az idő vén fája* (Arany.) *A király hadat gyüjt (gyűl a had.) — Szükség törvényt bont (megbomlik a törvény.)*

Miudezekben csak a képző fejezi ki a miveltető jelentést, de néha egészen más szóval fejezzük ki, p. *küld* tulajdonkép míveltetője a *megy* igének, *vet* pedig az *esik* igének.

76. Miveltető igét rendesen cselekvő igéből képezünk, s csak néha visszaható igéből. P.: A munkás *foglalkozik* munkájával: a gazda *foglalkoztatja* a munkást. Az állat *kinlódik*: a szívtelen ember *kinlódtatja* az állatot.

77. Néha még a míveltető igéből is képezünk uj míveltető igét, pl. a míveltető *kelt* igéből ezt: *keltet.* Ilyenkor már nem csak két cselekvő személy van a mondatban, hanem három; mert ha azt mondjuk, hogy a fiút fölkelteti atyja, itt az atya pl. valami cseléd által *kelteti* a fiút, a cseléd *kelti*, a fiú *fölkel.* Ilyenek még:

telik,	*tölt,*	*töltet;*
gyűl,	*gyűjt,*	*gyüjtet;*
ég,	*éget,*	*égettet.*

78. A németben sokkal kevesebb igének van míveltető alakja. P. *er trinkt* iszik, *er tränkt* itat; *er liegt* fekszik, *er legt* fektet; *er erwacht* föl-

Digitized by Google

ébred, *er erweckt* fölébreszt, fölkelt. Többnyire a *lassen* igével fejezik ki: házat építtet *er lässt ein Haus bauen;* hullatja levelét a fa *der Baum lässt seine Blätter fallen.* Igy a latinban a *jubet, curat, facit* igék használatosak: meneszti *ire jubet;* házat építtet *domum aedificari curat;* fül *calescit:* fűt *cale-facit.* A francziában is a *faire* ige: nevet *il rit,* megnevettet vkit *il fait rire quelqu'un.*

79. A cselekvő igéknek sokszor van olyan származékuk, mely a cselékvésnek egyszeriségét jelenti, azaz vagy azt, hogy csak egyszer történik, vagy pedig még többször azt, hogy egyszerre, rögtön áll be cselekvés és egyszerre befejeződik, véget ér. Ezeket egyszeriséget jelentő igéknek nevezzük (verba momentanea). P. *fölbukkan* annyit tesz, hogy egyszerre fölbukik; *emelint* a. m. egyet emel rajta; *lövell* a. m. hirtelen lő. Szalmatűz *föllobban,* hamar is oda van (közm.)

(Gyulai:) Rossz ez az ágy, *dobban, roppan.* — (Arany:) *Lobban* a láng szerte-széllyel. Minden zúgot megüldöznek, gyík ha *rezzen,* fajd ha *rebben. Megharsan* a völgyben hajtók riadása. Léptök után a lomb *megsuhan* ott és itt. Dehogy van (vége)! lábával elébe *toppantott,* rémitő szavával erőset *kurjantott:* e fogással vissza *hökkenté* a marhát. Erre ivott ő is; azzal *kavarintá,* mind a maradékot oltárra *zuhintá.* Ezt mondva, ölébe fiát *emelinté,* köszönni Budának fejét se *gyökinté,* csak mene Hildával. A kürt *rivall* (a rí igéből).

80. A rögtöni befejezést jelentő igékhez sokszor hozzá tesszük a *meg* szócskát, s akkor a cselekvésnek befejezése még jobban ki van emelve; p. *megharsan, megsuhan, megrezzen, megdöbben; megcsörren a bilincs* (A.); *megtapint.*

Ezt a *meg* szócskát sokszor más igéhez is hozzá tesszük, s akkor mindig hozzá értjük, hogy a cselekvés nemcsak félig-meddig történik meg, hanem teljesen végbe is megy, és valóban befejeződik, úgy hogy semmi sem marad hátra. Ha p. azt mondom, hogy *tanulok úszni,* akkor meglehet, hogy nem fogok eleget tanulni vagy megunom és félbe hagyom; ellenben, ha azt mondom, hogy *megtanulok úszni,* ezzel ki van fejezve határozott szándékom, hogy végig tanulom az úszást, kitanulom egészen. Ugyanezt látjuk, ha meggondoljuk, mi a különbség a következő két-két kifejezés között: *levelet ír* (v. *irja a levelet*) — *megírja a levelet; kedvetlenül teszi a munkát* — *szívesen megteszi; magyarázza a dolgot* — *megmagyarázza a dolgot; várja barátját* — *megvárja barátját; az ellenség futott, menekült* — *az ellenség megfutott; megfutna bizonnyal, ha Etel nem tartja* (A.); *Toldi a vadaktól úgy megmenekülvén* (A.); *vertük a törököt* — *megvertük a törököt; áradj folyam ma vízözönt* (A.) és *komor felleg úsz a folyam területén* (A.): — *nem áradott meg a folyó, megússza bármi kis hajó* (A.); *sír-rí* — *úgy megsírtak-ríttak szótlan* (Gyulai); *rothad a gyömölcs* — *megrothad.*

Régente nem úgy mondták, hogy *megteszi* a munkát, hanem: *megé teszi*; ez tehát azt fejezi ki, hogy maga megé teszi, hogy ne legyen többé

Digitized by Google

előtte a teendő. *Megjárja* v. *megteszi* az utat, a. m. megé járja, háta megé teszi az útat; a német is így mondja: *er legt den weg zurück.* — A régi Halotti Beszédben csakugyan így van: *migé szokosztja* (most *megszakasztja.*)

Néha a befejezést nem a *meg,* hanem az *el* szócskával jelöljük meg. Kétfélekép mondjuk tehát ezeket: *megmagyarázza — elmagyarázza; megveri — elveri; megrothad — elrothad; megromlik — elromlik; meghiszem — elhiszem: megég — elég.* Igy, ha a terjedés egészen befejeződik, azt mondják, hogy *elterjedt*; ilyenek még: *elgyöngül, elpirul, elhalványodik, elhervad.* Sőt néha *el* még teljesebb cselekvést fejez ki, mint a *meg: „megsózza a levest"* már annyit mond, hogy a sózást egészen megteszi, a mennyire csak kell, de ha azt mondjuk, hogy *sok szakács elsózza a levest,* ez már tulságos sózás, kelleténél több; ha gyümölcs túlságosan *megérik,* azt mondjuk, hogy *elérik.*

81. Az egyszeriséget jelentő igének éppen ellentéte a gyakorító ige (verbum frequentativum). Az kétfélét jelenthet:

1) Azt, hogy gyakran, ismételve történik a cselekvés; p. *adogat, csókolgat, símitgat* v. *símogat, tekinget; hajlong; taszigál; vagdal;* hogy a turul *repdes* belé (Arany); *kapdos*; *repked, kapkod; öldököl; sohajtoz, sápadoz*; *dobál, ugrál, szökdécsel.*

Ezt az ismétlődést úgy is szoktuk kifejezni, hogy az ige előtt álló határozó szót kettőztetjük, p. *neki-nekirohan, vissza-visszanéz, be-betekint, el-elakadt* a nagy fájdalomtul hangja. (Petőfi.) Gyulai Gonosz mostohájában: *fel-felzokog* a kisebbik; *fel-felvidul* a király; az ablak *meg-megrezzen; fel-felsuttog* a kisebbik; *meg-megdobban, meg-megroppan* egyik ágy; *fel-felsikolt* és szörnyet hal; a sarkantyú *rá-rápengett.* Aranynál (Keveh.) De távol még a völgyi harc *fel-felsivít,* meg elviharz.

2) Sokszor azt jelenti a gyakoritó ige, hogy a cselekvés folytonosan megszakitás nélkül megy végbe, vagy hogy huzamosabb ideig tart; p. *hallgat*: reggel óta mind *halászgat* (Gy.); *füstölög, mozog, robog*; mért *szállong* a turul s ölyű? (A.); *mendegél, üldögél*; *bujdosik; szunnyadoz*; oh bár *fedezné* még sötét a hajnal csillag-üstökét. (A.)

A cselekvésnek ezt a folytonosságát, de különösen tartósságát úgy is szoktuk kifejezni, hogy az igét kettőztetjük: *mentek, mentek, mendegéltek* (Gy.); *húzza, húzza* a hálóját (Gy.); aztán *csak néz, csak néz* előre hajolva (A.); csak *várjuk, várjuk,* de nem jön; *vitte, vitte, vitte* egy sötét erdőbe (Petőfi). — Néha ilyenkor nem ismételjük az igét, hanem egy rokonértelmü igét teszünk melléje: *jár-kél*; nemes urak *jönnek-mennek* (Gy.); *járnak-mennek* a ligetben (Vörösmarty); sürü népgomoly *sürög-forog* mint hangyaboly (A.); *zúgnak-búgnak* a trombiták (Gy.) — Néha nem az igében fejezzük ki a folytonosságot, hanem a határozót kettőztetjük: *Addig-addig* nézett a susogó nádra (A.) A vak tyúk *addig-addig* kapar. (A.) Ragadta őt a víz *magasra, magasra.* (Petőfi.) — Néha még az *el* szócskával fejezzük ki

Digitized by Google

a tartósságot: *elgondolkodik, elnézi a gyermekek játékát, a gyermekek eljátszanak, elbúsul, elsír, elzokog, elél, elteng.*

82. Vannak kezdő igék is (verba inchoativa), olyanok, melyek a cselekvésnek beállását, megkezdését jelentik. Ezt a beállást háromféle igeképzéssel fejezzük ki:

1) Gyakorító igével (mintha az ember próbálgatná s úgy kezdené el lassankint; a gy. képzőket l. 222): *haldokol, éled, fúlad, gyúlad, szólal; nehezülget* a hálója. (Gy.)

2) Visszaható képzővel: *halódik, keveredik, járul, megfájul.*

3) Legtöbbször gyakorító és visszaható képzővel: *csör-d-ül* (v. ö. *csörren, csörög*), *fordúl* (*forog*); egy szörnyű kiáltás lőn az egész tábor, még a siket föld is rendült bele távol (A.); *lendül* (*leng*), *indúl* (*ing*); körben-karikában *zendült* magas ének (A.); *mozdúl, zúdúl*; míveltető képző előtt csak a gyakorító képző marad meg: *csörd-ít, fordít, rendít*; serleg telijéből most oltárra önte, *lendítve* kicsinyég (A.); *zendít, indít, mozdít, zúdít.*

Néha a megkezdést nem képzővel fejezzük ki, hanem úgy, hogy a *meg* szócskát tesszük az ige elé, p. *haragszik — megharagszik; szeret — megszeret; lát — meglát; hall — meghall; tud — megtud; érez — megérez; fog — megfog.*

83. Láttunk az imént olyan igéket, melyekben a cselekvésnek befejezése van kiemelve, továbbá olyanokat, melyek a folytonosságot, végre olyanokat, melyek a cselekvésnek megkezdését fejezik ki. Azonban ezenkivül minden igének van külön-külön alakja a valóban befejezett, a folyó, s a beálló cselekvés kifejezésére: *írt, ír, fog írni.* Csakhogy nagy különbség van az előbbi három s ez utóbbi három alak között.

Ha a helyett, hogy *suhog*, azt mondjuk, hogy *megsuhan* a lomb, akkor a suhanás még csak most történik ugyan és nincs hefejezve, de már hozzá értjük azt is, hogy mindjárt egyszerre be lesz fejezve. Ha azonban azt mondom, hogy *megsuhant* a lomb, akkor már csakugyan be is van fejezve a cselekvés. Végre ha azt mondom, hogy *meg fog suhanni*, akkor még csak beáll a cselekvés, de már hozzá értjük azt is, hogy mindjárt be lesz fejezve. — Igy ezek az igealakok *suhog, forog, éldegél*, mind folytonos cselekvést jelölnek. Ha most azt mondjuk, hogy *suhogott, forgott, éldegélt*, akkor is tartós cselekvésről van szó, de most többé nem tart e cselekvés, most be van fejezve. Ha pedig igy mondjuk: *fog suhogni, forogni fog, éldegélni fog*, akkor az a huzamos suhogás, forgás, élés még csak beállónak van képzelve. — Végül, ha azt mondjuk, hogy *fordúl, éled*, ezzel a forgásnak vagy élésnek jelenlegi megkezdését fejezzük ki; ha azt mondjuk, hogy *fordúlni fog, éledni*

Digitized by Google

fog, akkor a forgásnak vagy az életnek megkezdése még csak ezután áll be; ha pedig így mondjuk: *fordúlt, éledett,* akkor a forgás és élés megkezdése már megtörtént, már be van fejezve.

84. Végre még minden igéből, — nemcsak a cselekvőkből, hanem a szenvedőkből is — képezhetni az úgynevezett h a t ó i g é t még pedig úgy, hogy magát a *hat* igét tesszük az alapigéhez: *várhat, hat-hat, várat-hat-ik, huzód-hat-ik;* magashangu szavakhoz illeszkedik: *örűl-het, vet-het, veret-het-ik, ütköz-het-ik.* — Maga a *hat* ige tulajdonkép annyit jelent, hogy bir vagy tud vmit tenni (er kann, potest, il peut); p. *hatalom* a. m. erő, tehetség vmire. Régente csakugyan így beszéltek: *nem hatsz egy fürtöt fejérré tenned* (most: *nem tehetsz egy fürtöt fejérré).*

Ha a *-hat* nélkül mondjuk magát az igetőt, akkor v a l ó s á g o t fejezünk ki: *vár, kér, örűl, virúl.* — A l e h e t s é g e t még a *tud, bír, győz, képes* szavakkal is jelöljük s mellettük többnyire a főnévi igenevet használjuk: *tud várni; bír várni; alig győztem várni; képes harcolni, képtelen harcolni* (vagy: *alig győztem a várást, képes a harcra).* — A valóságon és lehetőségen kívül még sokszor k é n y t e l e n s é g e t kell kifejeznünk, s akkor ezeket a szavakat használjuk: *kell, szükséges, szükség, köteles, kénytelen,* szintén főnévi igenévvel; p. *kötelességét mindenkinek meg kell tenni; ezt szükséges tudnunk* v. *szükség tudnunk; köteles vagyok megtenni; kénytelen volt koldúlni.* Néha ilyen határozóval fejezzük ki a kénytelenséget: *szükségképpen, okvetetlen, kénytelen kelletlen, akarva nem akarva;* p. *szükségképpen esni fog; okvetetlen el fogsz jönni; kénytelen kelletlen ott maradt; akarva nem akarva velük megy.*

2. *A szenvedő igék.*

85. A szenvedő igét a magyarban sokkal ritkábban használjuk, mint a német, latin, vagy francia. A szenvedő igével nem azt fejezzük ki, hogy az alanyból indúl ki a cselekvés, hanem hogy r á h a t a z a l a n y r a. Ha pl. azt mondjuk, hogy a rómaiak a húnoktól *legyőzettek* v. *megverettek,* a győzelem v. vereség a rómaiakra irányul, még pedig kivülről, másoktól, a húnoktól hat rájuk. Ezek az i g a z i s z e n v e d ő i g é k (verba passiva; külszenvedőknek is nevezik, és megfelelnek a cselekvő közül az átható vagyis kiható igéknek.)

Ezektől megkülömböztetjük a szenvedő igéknek egy másik osztályát: a v i s s z a h a t ó i g é k e t (verba reflexiva; belszenvedőknek is híják, és megfelelnek a cselekvők közül az átnemható v. benható igéknek.) Itt a szenvedés belülről jön, magából az alany-

Digitized by Google

ból, de egyszersmind az alanyra hat vissza, s ezt megint másféle képzőkkel fejezzük ki (l. 244.); p. *a léghajó fölemelkedik*, azaz fölemeli magát, *a bányász leereszkedik az aknába*, azaz leereszti magát, *hozzá ütődik a falhoz* vagy *bele ütközik a falba, viszavonúl, előre nyomúl* stb. Ha jobban ki akarjuk emelni, hogy magából az alanyból ered a szenvedés, akkor így mondjuk: *a léghajó magától fölemelkedik, a dolog magától értetődik* (megérteti maga magát.)

Mind az igazi szenvedőknél, mind a visszaható igéknél ráhatás van kifejezve, tehát természetes, hogy ezek csak áthatót igékből képezhetők.

86. A visszaható igék sokszor a szenvedésnek kölcsönösségét fejezik ki (verba reciproca). Ilyenkor több alany szokott lenni s mindenik szenvedi a többinek a cselekvését; p. *két sereg megütközik, verekednek, csókolódnak.* Ezeket úgy értjük, hogy egymást ütik, verik, csókolják, pedig tulajdonkép az van mondva, hogy magukat ütik stb., mert csakugyan az alanyban marad az ütés (p. a két seregben) és nem hat ki máshová.

A német és francia is a helyett hogy egymást verik v. szeretik, sokszor csak azt mondja, hogy magukat verik v. szeretik: *sie schlagen sich, wir lieben uns*; *ils se battent, nous nous aimons.*

87. Különös, hogy néha visszaható igét használunk, pedig szenvedésről szó sincsen; olyankor szoktuk ezt tenni, mikor átható ígét alkalmazunk átnemható értelemmel, t. i. úgy hogy a tárgyat nem gondoljuk hozzá. P. tárgy nélkül nem szokás azt mondani, hogy valaki *imád, csodál, szemlél, csúfol, sajnál, bán, les*, hanem *imádkozik, csodálkozik, szemlélődik, csúfolódik* v. *csúfolkodik, sajnálkozik, bánkódik;* rozmarin bokor van gyászos ablakában, a körül *leskődik* a fiú magában (A. T.); néhol azt is mondják *szolgálkodik* e h. *szolgál* (253). Itt a visszaható képzővel mintha azt fejeznők ki, hogy az alanyban benn marad a cselekvés, és nem gondolnánk arra, hogy kihat más tárgyakra.

Régente még visszaható képző nélkül mondták: *imádjunk e szegény ember lelkeért HB. csodált rajta Érs. cod.*

88. Néha még átnemható igéhez is hozzá tesszük a visszaható képzőt; *él—élődik* (mintegy: magában, elhagyottan él), *teng—tengődik, sínlik—sínlődik, nő—növekedik, fér—férkőzik;* sőt olyanokhoz, melyek már úgy is visszaható igék: *rejtőzik—rejtőzködik, fogódzik—fogódzkodik.*

Digitized by Google

89. Legkülönösebb az, hogy a visszaható igével néha a cselekvésnek megkezdését fejezzük ki, l. 82, 2.

90. Mind az igenemeket áttekinthetővé teszi ez a táblázat:

	Cselekvő igék	Szenvedő igék
A cselekvés nem hat át, benmarad az alanyban	*Átnemható igék.*	*Visszaható igék.*
A cselekvés áthat:	az alanytól másra: *Átható igék.*	mástól az alanyra: *Igazi szenvedők.*
Közvetett csel.	*Míveltető igék.*	
A cselekvésnek befejezése: folyása: és kezdete:	*Egysz. csel. jelentők. Gyakorító igék. Kezdő igék.*	
A cselekvésnek lehetősége:	*Ható igék.*	

II. A névszók nemei.

91. A névszók, mint a 68. cikkben láttuk, valami állandót, megmaradót neveznek meg, p. *virág, félénk;* holott az igék mindig a változó, elmúló cselekvést jelentik, p. *virágzik, fél.*

92. Maguk a névszók nemei két főosztályba sorozhatók: az elsőbe a fogalomszavak, a másodikba a viszonyszavak tartoznak. Fogalomszavaknak azokat nevezzük, melyek magukat fogalmainkat fejezik ki; viszonyszóknak pedig azokat, melyekkel csak e fogalmaknak egymáshoz való viszonyát jelöljük meg. P. ebben a gondolatban: ősz*kor* dél*felé* költöz*nek* kedves fecskéi*nk*, öt fogalom van: az ősz, a dél, a költözés, a kedvesség és a fecskék fogalma. De négy viszonyszó is van e mondatban: *kor, felé, nek, nk; kor* az időhatározás viszonyát fejezi ki, melyben itt az ősz fogalmát a költözés fogalmához állítottuk; *felé* a helyviszonyt jelöli meg, melyben a dél fogalma áll a költözéssel; *nek* a személyviszonyt mutatja, melyben a költözés az alanyra vonatkozik, a fecs-

Digitized by Google

kékre; végre az *nk* a birtokviszonyt jelenti, mellyel a fecskéket magunkra, a beszélőkre vonatkoztatjuk.

A. A fogalomszók.

93. A fogalomszóknak először is két főnemét kell megkülömböztetnünk: a főneveket és a melléknevet. A főnév mindig önálló, magában is képzelhető tárgyat jelent, p. *virág, ember, fecske.* Ellenben a melléknév ezen tárgyaknak csak valamelyik tulajdonságát, valami megismertető jegyét nevezi meg, úgy hogy ezt nem a tárgytól külön, önállóan képzeljük, hanem mindig oda gondoljuk valami tárgy mellé (azért melléknév), s tulajdonképp a tárgy a fődolog (azért főnév *). Ha p. azt mondom *piros, félénk, kedves*: akkor mindig piros virágot v. vért v. más tárgyat értek alatta; továbbá félénk embert v. gyermeket stb.; végre kedves fecskét v. valami kedves személyt stb. Éppen az előbbi cikkben szükségünk volt rá, hogy ebben a kifejezésben »kedves fecskéink« a jelző fogalmát elválasszuk a fecskék fogalmától és önállónak vegyük, s csakugyan nem beszéltünk többé *kedves*-ről, hanem *kedvesség*-ről, tehát a melléknévből főnevet képeztünk. Ép így szólhatunk a rózsának *pirosság*-áról, a gyermeknek *félénkség*-éről.

1. A főnév.

94. A főneveket két főcsoportra osztjuk: összevont nevekre és elvont nevekre. Ha p. a rózsa pirosságáról beszélünk, két főnevet használunk: az egyik összevont fogalmat fejez ki: *rózsa*; a másik elvontat: *pirosság*. A pirosság tulajdonkép hozzá tartozik a tárgyhoz, ennek csak egyik ismertető jegye, és pirosság külön mint önálló lény nincs sehol; de mink azért gondolhatjuk külön, mintegy elvonjuk magától a tárgytól, s azért mondjuk, hogy elvont fogalom (latin szóval absztrakt; abstractum = elvont). De a rózsának nem csak pirossága, hanem több ismertető jegye is van: illatosság, sokszirmúság, gömbölydedség stb.; ha azt mondjuk »rózsa«, akkor a jegyeket mind együtt gondoljuk, mintegy eggyé tesszük, összevonjuk, s azért mondjuk, hogy a rózsa fogalma összevont fogalom (latin szóval konkrét; concretum = összenőtt, mert a jegyeket a tárgyban mintegy összenőve gondoljuk).

*) Latinúl a főnév substantivum = önálló, a melléknév adjectivum = mellévetett.

Digitized by Google

95. Az összevont név megint kétféle lehet: tulajdonnév és köznév (nomen proprium és nomen appellativum.) A tulajdonnév olyan név, melyet mindig csak egy bizonyos személynek vagy tárgynak tulajdonítunk, p. *Árpád*, *Budapest*. Ezeket nagy kezdőbetűvel írjuk. A köznév ellenben olyan név, mely több személynek vagy tárgynak közös neve: *vezér*, *város*; *vezér* közös neve az olyan embereknek, minők Árpád, Leónidas, Hannibal, *város* pedig az olyan helyeknek, minők Budapest, Róma, Athén, Jeruzsálem.

96. A tulajdonnév sokféle:

Személynevek: egyes személyek neve, még pedig embereké: *Árpád*, *Álmos*, *Ádám*, *Izsák*, *Héraklés*, *Leónidas*, *Tivadar*, *Szigfrid*; *Sára*, *Zsófia*, *Róza*, *Berta*; — angyaloké: *Gábor*, *Ráfael*; — isteneké: *Zeus*, *Apollón*, *Bál*; *Diana*;

családnevek: az *Árpádok*, *Hunyadiak*; *Zrínyi*, *Széchényi*, *Vörösmarty*; *Shakspere*, *Luther*; családnév és személynév együtt: *Hunyadi János*, *Zrínyi Miklós*, *Deák Ferenc*, *Arany János*; a családnevet vezetéknévnek is mondjuk, mert elül áll s mintegy bevezetésül szolgál a keresztnévhez, de más nyelvekben a családnév hátul áll: *Numa Pompilius*, *T. Livius* (azaz *Titus L.*), *William Shakspere*, *Friedrich Schiller*; — némely nyelvekben, p. a latinban, franciában a nemzetneveket v. népneveket szintén nagy betűvel irják s tulajdonnévnek tekintik· *Romani*, *les Hongrois*; mi köznévnek vesszük: *a rómaiak*, *a magyarok*;

melléknevek: *Nagy Sándor*, *Szent István*, *Madarász Henrik* (*C. Marcius Coriolanus*: *Gajus* a személynév, *Marcius* a családnév, *Coriolanus*-t pedig melléknévül kapta, mert Corioli bevételénél vitézül harcolt).

Személyesített fogalmak: az *Igazság* és a *Hamisság*.

Állatnevek:

kutyák: *Bodri*, *Ugass*, *Vigyázz*, *Sajó*, *Tisza*;
lovak: *Ráró*, *Villám*, *Szellő*, *Bujdos*, *Tündér*;
ökrök: *Bimbó*, *Lombár*, *Bojtár*, *Tündös*, *Csákó*.

Földrajzi nevek:

világrészek: *Európa*, *Ausztrália*;
országok, tartományok: *Svajc*, *Norvégia*, *Erdély*;
megyék, kerületek: *Somogy*, *Dunántúli kerület*;
városok, falvak: *Debrecen*, *Veszprém*, *Söjtör*, *Nagy-Szalonta*;
utcák, terek, csárdák, fogadók stb. neve;
tengerek: *Holt tenger*, *Fekete tenger*, *Atlanti oceán*;
tavak: *Kaspi tó*, *Kopais tava*, *Balaton*;
folyók, patakok: *Duna*, *Körös*, *Sajó*, *Csele*;
hegyek: *Gellérthegy*, *Montblanc*, *Olympos*;
hegységek: *Kárpátok*, *Mátra*, *Libanon*, *Himalája*;
erdők: *Bakony*, *Zugliget*, *Feketeerdő*;
rétek, legelők, szőlők, dülők stb. neve.

Digitized by Google

Csillagok: *Fiastyúk, Vénus, Merkur.*

Hajók: *Petőfi, Kisfaludi, Fiume, Vigadó.*

Könyvek, ujságok, folyóiratok címe: *Magyar Nyelvtan, Pesti Napló, Vasárnapi Ujság, Magyar Nyelvőr.*

Intézetek címét is szokás tulajdonnévnek venni: *Magyar Tudományos Akadémia, Nemzeti Színház, Vakok Intézete.*

Hónapok, napok, ünnepek nevét némely nyelvekben tulajdonnévnek veszik, de mi kis betüvel írjuk: *május, vasárnap, husvét.*

97. A tulajdonnév alatt rendesen nem gondolunk semmi mást, csak azt a személyt vagy tárgyat, melyet megnevez, s a legtöbbnek nem is tudjuk már az igazi értelmét; pedig valamikor minden tulajdonnév köznév volt, és volt valami jelentése. P. *Zeus* egykor fényeset jelentett s tulajdonkép a fényes eget nevezték így; *Apollón* valaha a perzselő nap neve volt, mert annyit tett, mint vesztő, rontó. *Álmos* a monda szerint anyja álmától kapta nevét; a *Hunyadiakat* pedig Hunyad váráról nevezték így.

Az előbbi cikk nevei közül még néhánynak ide tesszük a jelentését. Magyar nevek: a *Zrínyi, Széchényi, Vörösmarty* családok Zerin, Szécsény, Vörösmart nevű helységektől kapták nevüket; *Deák* Ferencnek valamelyik őse iródeák azaz tollvivő lehetett; *Erdélyt* egykor Erdőelvének nevezték, s ez régi nyelvünkben »erdőn túli« tartományt jelentett (Transsilvania); *Sajó* sós folyót jelent (német neve *Salza)*; a *Gellérthegy* neve onnan ered, hogy Gellért püspököt a pogány magyarok onnan vetették le a Dunába, — Héber nevek: *Ádám* a. m. ember; *Izsák* mosolygó; *Gábor* isten vitéze; *Ráfael* istentől gyógyított; *Sára* urnő. *Bál* asszíriai istennév és urat jelent. — Görög nevek: *Leónidas* oroszlánfi; *Tivadar (Theodóros)* isten ajándéka; *Zsófia* bölcsesség; *Sándor (Alexandros)* embervédő. — Latin nevek: *Róza* rózsa; *Diana* hold; *Ausztrália* keleti világrész. — Német nevek: *Szigfrid* győzelmes béke; *Berta* ragyogó. — Angol név: *Shakspere* lándzsarázó. — Francia név: *Montblanc* fehér hegy; *Himalája* az indiai nyelvekben szintén havas hegyet jelent. — Olasz név: *Fiume* folyam. — *Balaton* szláv szó, a. m. tó, mocsár.

98. Néha a tulajdonneveket köznevekül használjuk; t. i. nem a megnevezett személyeket vagy tárgyakat értjük rajtuk, hanem másokat, melyek csak hasonlítanak hozzájuk. P. Toldi Miklós valóságos *Herkules* volt; a *Hunyadi Mátyások* nem minden században teremnek; az árvíztől egész *Dunává* lett a kis patak.

99. A köznévvel vagy egy csoportnak minden egyes tagját megnevezhetjük, p. *hegy*; vagy csak az egész csoportot együtt, p. *hegység*; vagy végre nem is csoportra vonatkozik, hanem az össze-

Digitized by Google

függő anyagra, melyből a tárgyak állanak, p. *vas*. Van tehát háromféle köznév:

a) egyedi név, mely alatt egyes személyt vagy tárgyat értünk: *király, úr, ember, fiu; ország, korona, virág, nád, patak, erdő, hegy;*

b) gyüjtő név, mely több személyből vagy tárgyból álló csoportot együtt nevez meg: *pár, nyáj, nép, emberiség, erdőség hegység, nádas;*

c) anyagnév, mely valami összefüggő anyagot jelöl: *vas, arany, szén, agyag, víz, bor, cukor, liszt.*

100. Az egyedi névben néha az van kifejezve, hogy a tárgy valami cselekvés eredménye: *irás* v. *irat* v. *iromány, vonal, látvány, nyomdok, töltelék;* egy *teremtés* sincs ott (Arany.) Néha a gyűjtő név is ilyen: *gyülés, gyüjtemény, zagyvalék.*

101. A gyűjtő névben többnyire benne van az illető tárgyak neve; p. az *emberiség* szóban az *ember*, a *hegységben* a *hegy*, a *nádasban* a *nád*, melyből a nádas áll.

A gyüjtő nevekhez tartozik szorosan véve minden főnévnek a többes száma, mert hisz az *emberek* vagy a *hegyek* szóban szintén több embert, több hegyet foglalunk össze.

102. Sokszor a személyeknek vagy tárgyaknak egész összességéről szólunk, mégsem használunk sem gyüjtő nevet, sem többes számot. P. azt mondjuk: az *ember* halandó, pedig nem egy emberről van szó, s tulajdonképpen azt akarjuk kifejezni, hogy *az emberiség* halandó, v. *az emberek* halandók. Mentek-e *tatárra*? mentek-e *törökre*? (Arany.) Nyakunkon a *török* hada (Czuczor); e h. a törökök hada. Él *magyar*, áll Buda még! (Kisfaludy K.) *Almát* hoztak; *mogyorót* szednek (nem almákat, mogyorókat.) *Hajunk* tépi (Gyulai); nem hajainkat.

Különösen akkor nem jelöljük meg a többes számot, ha olyan jelzője van a szónak, mely úgy is mutatja a többséget. (Arany:) *Sok magyar* kidőlt már, de egy olasz áll még. *Mindenik bajtársnak* fájt, csak ő neki nem. *Ezer lelked* volna, mégis megölnének. *Tizenkét aranyos vitéz* menjen érte. *Három alma.* — Más nyelvekben a számnevek mellett rendesen többes szám van.

Nyelvünk akkor sem szokta megjelölni a többes számot, mikor a páros testrészekről van szó. Példák (Arany Toldijából):

Digitized by Google

Mintha szíve lelke a *szemében* volna. Nagy meleg könnycsepp ült *szeme pillájára*. Aztán álommézet csókolt *ajakára*. Búcsút vévén, *lábát* útnak egyengette. *Öklének* csapásit sűrün osztogatja. *Szarvát* öklelőre nagy-le bocsátotta. Toldit a sötét éj *szárnya* alá vette. Végre így könyörgött a cseh *térdre* esve. Nem mondjuk *szemeiben, pilláira, szárnyai alá, térdekre esve;* mert a két szemet, két szárnyat együtt gondoljuk s egynek vesszük. Azért ha igazán a párnak csak egyik feléről van szó, nem úgy mondjuk, hogy *egyik szem, egyik váll*, hanem így beszélünk (u. o.): Kérdi Lacfi hegykén, csak amúgy *fél vállra*. Hosszan, egyenesen tartja *fél kezével*.

103. Az anyagnevet néha egyedi névül használjuk, t. i. a tárgyat nevezzük meg vele, mely az illető anyagból készült, p. *egy arany, egy üveg; fejfa*.

Némely szavakat egyaránt használunk anyagnévül is, egyedi névül is. P. a *kő* szó anyagnév, ha azt mondom, hogy a szobor kőből van faragva; de egyedi név, ha egyes kőről van szó, p. Repül a nehéz kő; ki tudja hol áll meg? (Arany.) A *csont* szó egyedi név ebben: Ezer pogányt vert egy állcsonttal agyon (u. o.); de anyagnév, ha arról van szó, hogy csontból készül vmi. A *fa* is vagy anyagot jelent (Holz, lignum, bois), vagy egyes fát, élő fát (Baum, arbor, arbre.)

Minthogy az anyagnév úgy is rendesen nagyobb összefüggő tömeget jelent, nem szoktunk belőle sem gyüjtő nevet, sem többes számot képezni. Csak olyankor tesszük többesbe, ha egyedi névnek használjuk: *aranyok, fejfák (kövek, csontok);* vagy pedig ha az anyagnak többféle faját akarjuk vele kifejezni: *borok, ásványvizek, cukrok*.

104. Az elvont nevek kétfélét jelenthetnek:

a) tulajdonságot, mely a személytől vagy tárgytól van elvonva: *vénség, jóság, bátorság, pirosság, szögletesség, nehézség; kor, erény, erő, szín, alak, súly;*

b) cselekvést, mely az alanytól (a cselekvőtől) van elvonva: *működés, iparkodás, beszélgetés, civódás, küzdelem, élet, hit, játék, szándék; munka, próba, beszéd, vita, pör, harc*. Hallja-é az özvegy e vadászi *lármát, kürtölést, kurjantást*, kopók *csaholását?* (A.)

Néha az elvont néven összevont fogalmat értünk; p. *nedvesség*-nek nevezzük magát a nedvet is, *játék*-nak magát a játékszert. A tulajdonságot jelentőket összevontan különösen gyűjtő nevekül használjuk (101): *emberiség, katonaság, erdőség*. A cselekvés nevé-

Digitized by Google

vel pedig sokszor összevontan azt a tárgyat jelöljük, mely e cselekvésnek eredménye (100): *irás, huzás, teremtés, kerítés, irat, deszkázat.*

105. A főneveknek még egy nemét kell végül megemlítenünk: a kicsinyítő szavakat. Ezek a tárgyat kisebbnek, csekélyebbnek tüntetik föl és mindig kicsinyítő képzőkkel alakulnak: *likacs, kövecs, anyácska, fiúcska, madárka, bárányka.* Elvont fogalmakat ritkábban kicsinyítünk: *játékocska, próbácska.*

Néha a kicsinyítést gúnyosan alkalmazzuk, p. *emberke, legényke, gyász magyarkák.*

Vannak nagyító szavak is, melyek fokozzák a fogalmat. Ezt fokozásnak nevezzük s rendesen csak mellékneveknél fordul elő, főneveknél ritkán. P. *Rózsánál rózsább, gyönyörűbb valamennyi gyönyörnél.* (Vör.) Vén király, *a róka nem rókább tenálad.* (A. T. e. IV.) Igy mondják: *gyermeknél gyermekebb, kárabb.* Közönséges kifejezések ezek: *legteteje, legalja, legközepe, legszéle vminek.*

106. A főnév fajainak áttekintése:

Összevont főnév.	Elvont főnév.
1. Tulajdonnevek: a) Személynevek. b) Állatnevek. c) Földrajzi nevek stb.	1. Tulajdonságot jelentők.
2. Köznevek: a) Egyedi nevek. b) Gyüjtő nevek. Többes szám. c) Anyagnevek.	2. Cselekvést jelentők.
Kicsinyítő szók.	

2. A melléknév.

107. A mit a melléknév kifejez, azt nem külön, önálló dolognak képzeljük, hanem mindig valami tárgyhoz kötjük, mert ennek csak egyik jegyét teszi (92). Már most a melléknév kétfélét jelenthet: vagy igazán valami tulajdonságát, megkülömböztető sajátságát a tárgynak, p. *piros virág, félénk állat*; vagy pedig csak számát, mennyiségét, p. *három virág, sok állat.* Van tehat kétféle melléknév: tulajdonságnév és számnév.

Digitized by Google

a) A tulajdonságnév.

108. Minden tárgyon kétféle tulajdonságokat különböztetünk meg. Némelyeket észreveszünk akkor is, ha csak magát az illető tárgyakat vesszük tekintetbe, p. *jó gyümölcs, szép rózsa.* Más tulajdonságaikat ellenben csak úgy gondolhatjuk, ha egyéb tárgyakkal együtt képzeljük, összehasonlítjuk, egyátalán valami viszonyba állítjuk velük; p. ha azt mondom *kerti gyümölcs*, akkor a gyümölcsöt már nem magában tekintem, hanem együtt gondolom a kerttel, vagy ha p. *hasonló rózsát* említenek, akkor ezt a rózsát egy más rózsával összehasonlítom, viszonyba állítom. Vannak tehát viszonytalan tulajdonságok, minők *jó, szép*, és vannak viszonyos tulajdonságok, minők *kerti, hasonló.*

109. Még másképen is két nagy csoportra oszthatjuk a tulajdonságokat, t. i. érzékiekre és gondolatiakra.

a) Érzéki tutajdonságok azok, melyeket érzékeinkkel figyelhetünk meg, p. *piros rózsa, halk hang, kerti gyümölcs, hátsó szoba* (az első kettő viszonytalan, a másik kettő viszonyos érzéki tulajdonság.)

Az érzéki tulajdonság természetesen annyiféle, ahányféle érzékünk van, vannak tehát

látható tulajdonságok: *zöld, kerek, rövid;*
hallhatók: *halk, hangos, mély (hang);*
szagolhatók: *illatos, szagos, büdös;*
ízlelhetők: *édes, savanyú, fanyar, keserű;* végre
tapintással érezhetők; ide tartoznak azon fájdalmas vagy kellemes érzetek, a melyeket szúrás, vágás, tapintás stb. okoz: *szúrós nád, síma kő;* a hő érzetei: *forró, meleg, langyos, hideg, fagyos;* a nyomás érzetei: *nehéz, terhes, könnyű;* a mozgás érzetei: *gyors, sebes, lassú.*

b) Gondolati tulajdonságok azok, melyek érzékekkel meg nem figyelhetők s csak gondolkodásunkban vannak meg, p. *jó ember, ellenséges szándék* (az egyik viszonytalan, a másik viszonyos.)

A gondolati tulajdonságokat két nagy osztályba sorozhatjuk; vannak t. i. olyanok, melyek érzelmeinkre hatnak, p. *kedves, vitéz, pajzán;* másrészt meg olyanok, melyek értelmünkre vonatkoznak, p. *okos, ravasz, higgadt, bölcs.* — Egy külön csoportnak vehetjük azokat, melyek azt fejezik ki, hogy az illető személy v. tárgy hajlandó v. hozzá van szokva valami cselekvéshez, p. *félénk ember, rúgós állat, törékeny üveg.*

Digitized by Google

110. A viszonytalan tulajdonságot jelző szó néha **melléknévül használt főnév.** Ha p. vkinek az ura kapitány, ezt a tulajdonságát csak evvel a főnévvel fejezheti ki, tehát: *kapitány* uram; ha vki legény is meg halász is, akkor *halász* legény (v. bár *legény* halász.) Ilyenker a jelző rendesen vmi állapotot, hivatást, foglalkozást, kort fejez ki. Példák:

a) **Élő lények** állapota: *király uram, királyné asszonyom, fejedelem asszony, tündér lányok, özvegyasszony, rab gólya, hímszarvas, lánycseléd, cselédlány, molnárlegény, biró gazda*; egy öreg karszékbe *úr-magát* vetette. (A.); *gyermekkirályt* ád az isten a nemzetnek, kit megver (Kisf.); mint büszke *csikó-mén*, tör, ront, szalad, ugrál. (A. B. h.)

b) **Tárgyak**: *jelszó, jegygyürü, karikagyürü*; ez Buda királyi lakhelye, famüvü *sátor-palotái* (A.); mit ő beszél, nem *tréfa szó*, nem puszta szél (A.); *maradék kenyér, terméskő.*

Ide tartoznak azok a kifejezések is, melyekben a jelző az **anyagot** mondja meg, melyből a jelzett tárgy készült: *arany pálca* a kezében (Gy.); *ezüstpénz, selyemkendő, rózsa koszorú; kő szent* (A. T.); *hús torony* (A. T. e. II. »Sohse lásson úgy föl hústorony testével« az olasz bajvívó.)

A melléknévül használt főnevet sokszor a jelzett főnévvel egy szónak vesszük s vagy kötőjellel kötjük őket össze vagy egészen egybe írjuk (l. 193).

111. A **viszonyos tulajdonságokat** még a szerint is föl lehet osztani, hogy miféle viszonyokról van szó. Az ilyen melléknevekben különösen négyféle viszonyt szoktunk kifejezni.

Először is a **hasonlítást**, azaz két tárgynak egymáshoz hasonlóságát vagy egymástól különbségét, p. *egyenlő, hasonló; különböző, más, egyéb; rokon, idegen.*

Ide tartozik a **fokozás** is, mert ezzel azt fejezzük ki, hogy két tárgyat összehasonlítunk, s az egyikben nagyobb mértékben megvan az illető tulajdonság, mint a másikban; p. *a bocsánat szebb a boszúnál; jobb ma egy veréb, mint holnap egy túzok.* A melléknévnek ezt az alakját **középfoknak** nevezzük, és megkülömböztetjük tőle a **fölső fokot**, mely azt fejezi ki, hogy kettőnél több tárgyat hasonlítunk össze, s az egyikben nagyobb mértékben találjuk azt a tulajdonságot, mint a többiben valamennyiben; p. *Mindenik hoz ajándékba, a mi szép és a mi ritka; de a legszebb, a legrit-*

Digitized by Google

kább a két aranyszörü bárány. (Gyulai.) *Dul leányi, a legszebbek Hunor Magyar nője lettek.* (A.) Van aztán egy úgynevezett túlzó fok is: *legeslegjobb, legeslegszebb.*

A fokozott melléknévnek ellentéte az az eset, mikor azt fejezzük ki, hogy az illető tárgyban kisebb mértékben van az illető tulajdonság, mint a vele összehasonlított tárgyakban, p. *kevésbbé jó, legkevésbbé ártalmas.*

Vannak aztán valóságos kicsinyítő melléknevek, éppen úgy mint kicsinyítő főnevek, s ezek azt fejezik ki, hogy a tulajdonság átalában kisebb mértékű, p. *zöldes, kerekded, rövidke;* mi otthon jó *zajoskán* élünk (Garay). Sőt még a közép- és felső fokot is kicsinyítjük: *nagyobbacska, vénebbecske,* s ez a. m. kissé nagyobb, egy kevéssel vénebb; s a néma légbe nem vegyül csak *legkisebbke jaj* (Garay).

Végre a hasonlító melléknevekhez tartoznak a mértéket jelentők, mert a mérés mindig összehasonlítással jár; p. *embernyi, ökölnyi, mérföldnyi, tengernyi;* nincs *tenyérnyi* zöld hely nagy határ mezőben (A. T.) Rendesen számmal mondjuk: *tíz mérföldnyi, öt forintnyi.*

112. Valamint a viszonytalan tulajdonságot sokszor főnévvel jelöljük (110), ép úgy fejezzük ki gyakran melléknévül használt főnévvel a viszonyitott tulajdonságok közül a hasonlítást. Jelzőül ilyenkor azon tárgy nevét használjuk, melyhez a mi tárgyunkat hasonlónak tartjuk. Hasonlíthatjuk pedig:

a) Színre nézve: *aranyhajok* kibomolva (Gy.); elfordult, fogával *bíbor ajkit* marván (A. M. o.); *nefelejcs szem; hó szakál; ezüst szakál*; *arany kalásszal* ékes rónaság (Petőfi); hajnal pirosló fénye tört elé, a *rózsa hajnalé* (A.); *rózsa felhők* úsztak az égen. (P.)

b) Alakra nézve: *csigalépcső, keresztút, tér mező* (térebb).

c) Nagyságra v. mennyiségre nézve (mint a 111. cikk végén): *óriás szúnyognak* képzelné valaki (A.); *hústorony testével* (A.); *csuda szemfényvesztő* (A.); mozog-robog a *tenger nép* (Gy.); láttam Xerxes *özön hadát.* (A.)

d) Egyéb tulajdonságra nézve: *selyem haj; vendégoldal; árnyékvilág; vándormadár*; renyhe *sáska népnek* pusztító fajával. (A.)

Sokszor az ilyen jelzőhöz hozzá tesszük még a melléknevet, tehát azt a tulajdonságot, melyre nézve a két tárgyat összehasonlítjuk: *kemény vas homlokát* (A.), *a nagy bálvány olasz.* (A.) Ilyenkor

Digitized by Google

a melléknevi jelzőt többnyire középre tesszük s a főnévi jelzővel egy szónak vesszük: *rózsa teljes képpel* (A.); vitéz Toldi Miklós *galambősz fejére* (A.); *hófehér, koromfekete*; *vérharagos lángok* csaptak ki belőle (A.); *mézédes, tündérszép; nyílsebes* (Petőfi); *villámgyors; tenger sok* a bűne (Nyelvőr VII. 130).

113. Második viszony, mely a melléknévben ki lehet fejezve, az, hogy bizonyos tárgy hozzá tartozik ahhoz a tárgyhoz, mely a jelzett szóban van megnevezve, vagyis hogy ez a tárgy valami más tárggyal el van látva; a hozzá tartozó tárgy mindig a melléknévben van kifejezve. Ha p. azt mondjuk: *erős ember, vizes kő, fényes nap, aranyhaju két szép gyermek*, itt a mellékn evekben ki van fejezve, hogy az emberhez hozzá tartozik az erő, az illető kőhöz a víz, a naphoz a fény, a két szép gyermekhez az aranyhaj. *Páros testrész*: mert hozzá tartozik a párja; *hármas szabály*: mert három szám kell hozzá. *Szélveszes, zimankós, viharos* borúval (A. T.) *Szépruhás urak, vaskesztyüs tenyerét* (A.); *kétemeletes, tízéves. Rózsaszínü; rókalelkü bátya*, A.; *bodorszörü bárány; vashomlokú Detre*, A.; *héttollú buzogány*, A.; *háromszinü.* — Az *ú ü* képzőseket néha ezen képző nélkül mondjuk s akkor maga a hozzá tartozó tárgy neve a tárgynak jelzője: *hollószin fürtei*, A.; *vérszín a cseh tolla*, A.; *violaszín ruha; mézíz harmat* (Tompa); *épvér paripa* A.; néhol azt is mondják: *négyló szekér, hatló hintó.*

Vannak fosztó melléknevek, melyek a hazzátartozásnak éppen ellenkezőjét fejezik ki: *erőtlen ember, fénytelen kő, hajatlan (kopasz).*

114. Harmadik viszony az előbbinek megfordítottja, t. i. az, mikor a jelzőben megmondott tárgy tartozik valami más tárgyhoz, s itt is ez a másik tárgy a melléknévben van kifejezve. Az előbbi cikkben láttuk, hogy *vizes kő, vizes növény* olyan kő v. növény, melyhez viz is tartozik; itt ellenben ilyen kifejezésekkel van dolgunk: *vizi kő, vizi növény, házi állat*, s ezek azt jelentik, hogy a kő v. növény tartozik a vízhez, s az állat a házhoz. Ilyenek még ezek; *téli fagy, pünkösdi királyság, hajnali fény, 1848-diki szabadságharc, mindennapi, vasárnapi, tegnapelőtti, délutáni;* továbbá: *királyi pálca, fejedelmi pompa, uri viselet;* végre még másféle melléknevek is tartoznak ide: *ágybeli ruha, irásbeli dolgozat; macskanemü állat* v. *macskaféle állat*; *másféle, négyféle; sokféle arc, sokféle mez* (A.); *célszerü eljárás, népszerü ember, egyszerü, sokszerü.*

Digitized by Google

115. Negyedik viszony a helyzet, melyben a jelzett tárgyat valamely más tárgyhoz képest gondoljuk:

a) Néha a melléknévben csak általában a távolságot vagy az irányt jelöljük meg, melyben az egyik tárgy esik a másikhoz: a *közel* falu, a *távol* bércek; *oldal*-ház; *derék*had; *elő*szó, *vég*szó; *elő* álom, *alföld*, *fővezér*; *jobb* és *bal* kéz, *középső* és *szélső* csapatok, *alsó* és *felső* malomkő, *belső* és *külső* tagok (az aránylatban), *első* és *hátsó* láb.

b) Sokszor pontosan kifejezi a melléknév a helyet, melyen a tárgy áll, egy másik hasonló tárgytól számítva: *első*, *második*, *századik*, *utolsó*; *egyik*, *másik*; *harmad* nap a húnok hada mint uj vihar föltámada (A.); *tized*-rész; *ötöd* magával. (Ezeket majdnem mindig számnevekből képezzük, s minthogy a tárgyaknak egész sorára vonatkoznak, sorszámoknak nevezik őket.)

b) A számnév.

116. A számnév kétféle számot fejezhet ki: határozottat és határozatlant. Határozott számok: *egy* isten, *két* egytestvér, *tiz* parancsolat, *százuyolc* nemzetség; *egy pár* napig; *egy tized* mérföld, *két harmad* liter. Határozatlan számok: csillog-villog a *sok* fegyver (Gy.); *több*, *legtöbb*; külön-külön egy-egy csoport *temérdek* földet összehord (A.); *töméntelen*; *elég*; *kevés*. *Egész* nap nincs szerencséje (Gy.); a *fél* tábor temetkezik. (A.)

117. A számneveknek többféle származékát és összetételét láttuk már a tulajdonságnevek közt: *harmad*, *harmadik* (115); *háromféle*, *többféle*; *háromszoros*, *százszoros*; *egyszerű*, *sokszerű* (114); *háromszínű*, *kéttollú*; *négyló szekér*; *tizéves*, *kétemeletes* (113); *tiz-mérföldnyi*, *ötforintnyi* (110).

118. A melléknév fajainak áttekintése:

Tulajdonságnevek.	Számnevek.
1. Viszonytalan tulajdonságok.	1. Határozott számok.
2. Viszonyos tulajdons. a) Hasonlítás. b) Vmi tárggyal ellátottság. c) Vmi tárgyhoz tartozás. d) Helyzet.	2. Határozatlan számok.

Digitized by Google

A tulajdonságneveket azonfölül tartalmukra nézve így osztottuk föl:

Érzéki tulajdonságok:		Gondolati tulajdonságok.
a) Láthatók.	b) Hallhatók.	a) Érzelmiek.
c) Szagolhatók.	d) Izlelhetők.	b) Értelmiek.
e) Tapinthatók.		
Állapot.	Anyag.	

3. A határozó szó.

119. A mondatnak határozói többnyire ragos főnevek vagy melléknevek, p. *házban, észre, okosan.* Sokszor azonban olyan szókat használunk, melyek mindig határozók a mondatban, s ezeket határozó szóknak nevezzük. A határozó szók is tulajdonkép mind főnevek v. melléknevek, s csak azért vesszük külön beszédrésznek, mert vagy a tőszót, vagy a ragot nem érezzük benne tisztán, sőt néha egyiket sem érezzük, úgy hogy nem tudjuk, meddig tart a tő és hol kezdődik a rag. P. a tőt nem érezzük ezekben: *reggel, rögtön*; *reggel* éppen olyan szó, mint *éjjel, ősszel, idővel*, tehát ragja *-vel* s a tő *reg* volna, de ezt más raggal soha sem használjuk; *rögtön* éppen úgy van képezve, mint *bizton, folyton*, tehát egy *rög* igétől származik, de ilyen igénk most már nincs, és nem tudjuk a jelentését. Ide tartoznak az ilyenek is: *igazán, magyarán, méltán*; mert különben *igazá, magyará, méltá* tövek nincsenek. A ragot nem érezzük p. ezekben: *részint, alkalmasint, alá, soká;* látjuk, hogy itt tövekül a *rész, alkalmas, al, sok* névszók szolgáltak, de *-int* és *-á* ragjaink most nincsenek. Néha egészen elvész a rag; p. régente azt mondták *holnapon*, most csak azt mondjuk *holnap*. Sem a tőt, sem a ragot nem érezzük ezekben: *honn, haza, messze, hanyatt, alig, most, ismét* stb.

A nyelvészek e határozó szóknak nagy részét megmagyarázták, és kimutatták, hogyan keletkeztek. Némelyek ebben a nyelvtanban is meg vannak magyarázva ott, a hol a ragozás és a határozó van tárgyalva.

Némelyek az *-úl -ül, -n, -leg, -szer* ragokkal képezett határozókat szintén a határozó szók közé sorolják, minthogy ezeket nem lehet minden névszóhoz hozzátenni. Mondjuk p. *jól* (*jó-úl*), *kegyetlenül*, de már ezt nem mondjuk: *jón, kegyetlenen*; viszont azt mondjuk: *jobban, nagyon*, de soha sem: *jobbúl, nagyúl.* Van *utólag, függőleg*, de nincs *jólag, szépleg*; van *kétszer, utószor, másszor*, de nem lehet: *téliszer, napszor.*

Digitized by Google

Vannak a határozó szók közt olyanok, melyek sem főnévtől, sem melléknévtől nem származnak, hanem névmásoktól, p. *hová, itt, túl*; ezek alább a névmások közt ujra előfordulnak.

120. Helyhatározó szók:

a) *hol? ihol, ahol, itt, ott, tél-tál; benn, künn, honn; fönt, lent, alant; rajt, belül, kivül, elül, körül, keresztül; közel, távol; széltében;*

b) *honnan? innen, onnan, túlnan; mindenünnen, egyébünnen; hazúl* v. *hazunnan* (*hazulról*);

c) *hová? ide, oda, té-tova; belé* v. *be, ki, föl, le, alá, elé* v. *elő, el; által* v. *át, széllyel* v. *szét, szerte, szanaszét; hanyatt; messze, össze, vissza, haza.*

121. Sok helyhatározó szót inkább csak személyre vonatkozva szoktunk használni, tehát rendesen személyraggal, p. *alattam, bennem, előlem, belőlem, elém, reám*. Ilyenek:

a) *alatt, fölött, előtt, mögött, között* v. *közt, közepett, körött* v. *körül* v. *körülött, mellett, után*; — *benn, rajt, nál;*

b) *alól, elől, mögől, közül, mellől, felől*; — *belől, ról, töl;*

c) *alá, fölé, elé, mögé, közé, köré, mellé, felé*; —*belé, reá* v. *rá, hozzá, nek.*

Még többször használjuk ezeket más névszók után a mondatbeli viszonyok megjelölésére, de akkor részint névutóknak, részint névragoknak nevezzük őket, egy névvel pedig viszonyszóknak (l. alább.)

122. A helyhatározó szók közül némelyeket (főleg a rövidebbeket) együtt szoktunk ejteni és írni az igével, s ezért igekötőknek szokták őket nevezni. Különösen a hová kérdésre felelőket kötjük össze az igével: *oda*adja neki; haza ment s *neki*állt otthon a hajának (A. T.); *belé*ugrik a vízbe, *be*jön, *ki*megy, *föl*száll, *le*ül, *alá*merül, *elő*lép, *el*visz, *át*ugrik, *széllyel*fut, *szét*szór, *össze*gyűl, *vissza*tér. Néha a hol kérdésre felelőket is: *ben*sült, *fön*maradt, *rajt*érték, *körül*jár, *keresztül*búvik, *utól*ér.

123. Állapothatározó szók: *együtt, külön.*

Véghatározó szók: *ketté, többé, kevésbbé; hiába.*

Személyre vonatkoztatjuk mindig ezeket az állapothatározókat: *helyett, gyanánt, nélkül, vél* v. *vel, érett* v. *ért* (*nélkülem, vélem, érettem*). Ezek is előfordulnak majd a viszonyszók közt.

Digitized by Google

124. Módhatározó szók: *hogyan* v. *hogy? mint? igazán, magyarán, méltán, egyedül, ujonnan; hevenyében, sebtében, iziben, általában, vaktában; igen, zokon; részint; folyvást, bizvást, oldalvást; ép (ép most), bizony, biz, bezzeg; hirtelen; rézsut; veszteg; hamar; tüstént, megint, ismét, haránt; nem, ne, (sem, se), majd, alig, talán, csak.*

125. Időhatározó szók: *azonnal; nappal, naponta; ifjonta, eleinte, hajdanta: hajdan; rég* v. *régen; ma, holnap, tegnap; ha* (néhol kérdésben használják: *ha* jön meg apád?), *néha, soha.*

126. Néha mintegy elfelejtjük, hogy már ragozva van a szó, és úgy használjuk az ilyen határozó szókat, sőt más ragos névszókat is, mintha ragtalan főnevek vagy melléknevek volnának. Azt mondjuk p. *az otthon, a hon, a haza, a reggel, a nappal, helyre* legény, *tejbe* kása, *magánélet, külön* szoba, *által* út, *az ellen,* pedig az *otthon, honn, haza, reggel, helyre, magán, külön* stb. szók csak határozók lehetnének. Az ilyen szavak mellé aztán ragot v. névutót is szoktunk tenni: sátoruk lőn szép *otthonná* (A.); szerte nézett s nem lelé *honját a hazában* (Kölcsey hymn.); egy szép *reggelen*; oly hajnal, mely nem setétséget hagyott *nappalán* remélleni (Kölcs.); a tanács *visszája* (A.); ide tartoznak ezek is: *odáig, házáig, hazulról, belülről, belülre, befelé, arra felé, messzire; mostantól, ezutánra, addigra, mára, reggelig;* minden ember *fennen* vallja (Gyul.); *általában.* Sőt néha uj szókat is képezünk belőlük; legtöbbször a középfok képzőjét tesszük határozó szókhoz: *odább, tovább, errébb, hátrább, összébb, alább, kijebb, hamarabb*; de egyéb képzők is járulnak hozzájuk: *itteni, ottani, dunántúli, földalatti, hazai; mostani, ezutáni, tegnapelőtti, multkori, reggeli, éjjeli; innenső, tulsó, hátulsó; otthonos, magányos, ideiglenes; mostansag, fönség, ellenség, viszontagság; megaláz, túloz, ellenez, utánoz, rögtönöz, éjjelez, sokszoroz; hátrál, hanyatlik;* de a nép *sokállja* mindezt sorra lesni (A. T. e. III. én. végén); *nyilvánit.*

4. Az igenév.

127. Az igenevek tulajdonkép szintén főnevek, melléknevek vagy határozó szók, s csak azért vesszük őket külön beszédrésznek, mert minden igéből képezhetők, mert élénken érezzük bennük a cselekvést, s mert az igeragozásban s a mondatszerkesztésben néha különös módon használjuk őket, nem úgy mint egyéb névszókat. A cselekvés fogalma olyan élénk bennük, hogy a melléknévi igenévnél meg is különböztetjük a folyó, befejezett és beálló cselekvést, s az első kettőt néha a határozó igenévnél is. Vannak nyelvek, melyekben a főnévi igenévnek is van befejezett cselekvésű alakja, p. a latin, a német, a francia.

Digitized by Google

128. A **főnévi igenév** az elvont főnevek közé tartozik, mert cselekvést jelent, de a cselekvő személytől elgondolva, elvonva; p. *írni* a. m. *írás*.

Abban különbözik a főnévi igenév egyéb főnevektől, hogy semmiféle ragot nem vehet föl, csak a személyragokat; de mégis nem csak **alany** lehet, hanem **tárgy** és **határozó** is: *ismerni* a jót könnyebb, mint *követni;* a ki tud *dolgozni*, dolgozzék; a jóravaló ember iparkodik *segíteni* felebarátján; *megölni* nem öllek (A.) — Még abban is különbözik más főnevektől, hogy semmiféle jelzője nem lehet.

129. A **melléknévi igenév** háromféle, a cselekvésnek három módja szerint:

a) a folyó cselekvés igeneve: *hulló* zápor, *folyó* víz, *hervadó* virág, a *meghaló* hős, az *élő* isten; *eső, folyó, író, tanító, szolgáló, hírmondó, hirdető, bajvívó;*

b) a befejezett cselekvés igeneve: a *lehullott* levél, az *elfolyt* idő, *hervadt* virág, a *meghalt* hősök; *tanult, olvasott* ember; sokat *látott* és sokat *tapasztalt* ember ez; *kárvallott, világlátott* ember; *hiteszegett* szolga; *színehagyott* ruha:

c) a beálló cselekvés igeneve: a *lehullandó, elhervadandó* virágok, az *elmulandó* idő, a *jövendő* napok, a *meghalandó* bajvívók; éppen levelet vala *irandó*.

Az elsorolt példák mind a cselekvés végrehajtóját jelentik. Vannak más melléknevek is, melyek szintén a cselekvőt jelentik, p. *tudós*; hagyd el e *fájós* beszédet (A.); *szurós nád; élénk, félénk, tanulékony, ingatag;* de ezek a cselekvésnek nagyobb mértékét fejezik ki, és azt, hogy valaki hozzá van szokva ehhez a cselekvéshez.

130. A melléknévi igenévben azonban nem csak a **cselekvő** lehet kifejezve, azaz a cselekvésnek alanya, hanem a **szenvedő** is, azaz a cselekvésnek tárgya, az a ki szenvedi a cselekvést mástól. Példák:

a) *ivó* víz, *ehető* gyümölcs, *eladó* lány, *kiadó* lakás, *olvasó* könyv, *vető* mag, *szántó* föld; *kaszáló, adó;*

b) a *látott* jelenet, a *tapasztalt* hiány, *vert* had, *sértett* vadkan; első *szülötte* a háznak;

c) az *építendő* szinház, a *fölállítandó* szobor, *irandó* levél.

Megjegyzendő, hogy a folyó cselekvésű igenevet rendesen cselekvő értelemben használjuk, az átható igék befejezett cselekvő ige-

Digitized by Google

nevét ellenben inkább szenvedőben; a beálló cselekvés igenevét egyaránt használjuk cselekvő és szenvedő jelentéssel.

131. A melléknévi igeneveknek, különösen a befejezett cselekvésüeknek, ellentétét fosztó mellléknevekkel (l. 113) fejezzük ki: *hervadt — hervadatlan, tapasztalt—tapasztalatlan, tanult—tanulatlan; járt* utat *járatlanért* el ne hagyj (közm.), *vert* viszen *veretlent* (a farkas és róka mesejében), *sértett—sértetlen, látott—látatlan, megszokott—szokatlan.* Igy a ható igék folyó csel. igenevénél: *látható—láthatatlan, hihető—hihetetlen.*

132. A folyó cselekvés igenevét még többféle értelemben használjuk. Jelenthet:

a) eszközt, mellyel a cselekvést végrehajtjuk: *irótoll, varrótü, ivópohár, evőkészség, nyomórud, tüzelő fa, ünneplő ruha; ásó, furó, vésü, seprő, hordó, messzelátó;*

b) helyet, a hol a cselekvés történik: *irószoba, hálószoba;* dombbal fedi *nyugvó helyét* (A.); poros a *küzdő hely* (A.); összevissza járta a *temetőkertet* (A.); *temetö, ebédlő, nyaraló, vendégfogadó, fürdő, úsztató, kakasülő, olajütö;*

c) időt, melyben a cselekvés végbemegy: *mulató idö, dologtevő nap, húshagyó kedd* (vagy csak *húshagyó), hamvazó szerda, áldozó csütörtök, borjunyúzó pénteken;*

d) elvontan magát a cselekvést: *esküvő* a. m. esküvés, *takarodót* fujnak, *fontolóra* veszi, *gondolkozóba* esik, *látogatóba* megy; a nap *nyugovóra* hajolt (A.) a nap is már *lemenöben* (A.); nincs egy árva fűszál a tors közt *kelőben* (A.); mint a mely madár van *elröppenő félben,* úgy tett a reménység hervatag szivében (A. T. IX.)

133. A beálló cselekvés igenevéhez többnyire hozzáértjük azt is, hogy szükségképpen áll be a cselekvés: *mulandó* dicsőség, a melynek el kell múlni; *halandó,* a kinek meg kell halni; *szánandó* ember, a kit szánni kell; *kitöltendö* rovatok, melyeket ki kell tölteni.

Néha nem is beálló, hanem folyó cselekvést értünk rajta: *állandó, hajlandó.* — Elvontan a cselekvést fejezi ki ebben is: *szendöbe megy.*

134. A határozó igenév voltaképen cselekvést jelentő elvont főnév, mint a főnévi igenév; csakhogy egyszersmind határozó szó, mert csak határozó lehet a mondatban, még pedig állapot-határozó.

Digitized by Google

A határozó igenév kétféle: az egyiknek *-va -ve* a képzője, a másiknak *-ván -vén.*

A *-va -ve* végűt használjuk mind cselekvő, mind szenvedő értelemmel. Ha cselekvő jelentéssel használjuk, többnyire folyó cselekvést fejez ki, vagyis olyant, mely az állítmányban kifejezett cselekvéssel együtt történik, p. *sirva* futnak a fiúcskák, Gy.; *tántorogva*, ment ki az apai házból, A.; *gyönyörködve* lézi, hogyan játszadoznak csintalan vitézi, A,; *várva vár*, *kérve kér*. Sokszor befejezett cselekvést jelent (de rendesen csak ha átnemható igétől származik): egészen *elszomorodva* jött haza; a fa ki van *száradva*, levelei le vannak *hullva*. — Ha azonban szenvedő értelemben használjuk, akkor rendesen befejezett cselekvésre vonatkozik: *el van tiltva;* a kit én szeretek, *meg van az szeretve* (népdal); sisakellenzője *le vagyon bocsátva*, A.; *befejezve* láttuk a munkát; golyótól *találva* földre rogyott.

Néha ezt az igenevet olybá vesszük, mintha melléknév volna, s ilyenkor többes számba is tesszük: az ajtó *zárva* — az ajtók *zárvák*, a fák virággal *telvék* (427).

135. A *-ván -vén* végű igenevet csak cselekvő értelemben használjuk; régente szenvedőleg is használták s azt mondták p., hogy *írván vagyon*, *meg vagyon mondván*, engemet városomban *berekesztvén* tart. Folyó cselekvésre csak olyankor vonatkozik, ha magában foglalja az állítmány cselekvésének okát, p. több tárgya nem *lévén*, a gyűlés eloszlott; nem *tudván* mit csináljon, haza ment; vagy pedig ellenkezőleg megengedést: mást simít, maga borzas *lévén* (közm.) Különben mindig befejezett cselekvést értünk rajta: *elvégezvén* dolgukat, megpihentek; vadmadártojással éhszomját *elvervén*, szörnyen hányta a hab a jövőnek tervén. (A.) Igy is csak olyankor használjuk, mikor félig-meddig független az állítmánytól, mintha egy mellékmondat rövidítése volna, s akkor magának az igenévnek majd mindig van tárgya vagy határozója (az említett példákban: dolgukat, tojással éhszomját); sőt néha külön alanya van az igenévnek is, az igének is: *szárnyok lévén*, elrepültek (A. Rege); *az ősz beállván*, elköltöztek az énekes madarak; főleg ebben a kifejezésben: *egy év mulván* (v. *mulva*) visszatértek, (ezek tulajdonképpen birtokos összetételek s annyit jelentenek, mint *az ősz beállásakor*, *egy év multán* l. 207, 2). Magányosan s az igével szoros kapcsolatban nem

Digitized by Google

mondjuk: a virág *el van hervadván*; csak ebben az egy kifejezésben: *nyilván van a dolog.*

5. *A névmás.*

136. A névmást azért nevezzük így, mert mindig valami más névszónak mássa, helyettese, képviselője (azért latinúl pronomen, németül fürwort). Néha ugyanis nem kell megnevezznünk a tárgyat vagy a tulajdonságot, mert már úgy is volt róla szó, vagy pedig szemünk előtt van, és elég, ha csak rámutató szót használunk, p. *ő* mondta, *ilyen* szín. Néha pedig nem is tudjuk megnevezni, s akkor természetes, hogy névmást kell használnunk, p. *valaki* mondta, *milyen* szín?

137. Jelentésük szerint tehát először is két nagyobb csoportra oszthatjuk a névmásokat; t. i. vagy tudjuk, minő tárgyról vagy tulajdonságról van szó, s csak nem akarjuk szükségtelen megnevezni, vagy pedig nem tudjuk s akkor nem is nevezhetjük meg.

A. Ha tudjuk a tárgyat vagy tulajdonságot, megint két eset lehetséges:

(1) Néha a névmással csak az illető személyt fejezzük ki, tehát csak helyettesítünk vele egy személynevet, p. *én, ő, övé, maga.* Ezek a személynévmások (pronomina personalia.)

(2) Néha azonban nyomatékosabban fejezzük ki, úgy hogy egyenesen rámutatunk, p. *ez, az, ilyen, olyan.* Ezek a mutató névmások (pronomina demonstrativa.)

B. Ha nem tudjuk a tárgyat v. tulajdonságot, szintén két eset lehetséges:

(3) Néha határozatlanul csak figyelmeztet rá a névmás, p. *valaki, némelyik, bármi, akármilyen.* Ezek a határozatlan névmások (pronomina indeterminata).

(4) Máskor azonban az is ki van fejezve a névmásban és a hangsúlyozásban, hogy tudni kivánjuk, a mit még nem tudunk, p. *ki* áll amott a szirttetőn? *mi* ver fel súlyos álmomból? *milyen? mért* vijjog a saskeselyű? Ezek kérdő névmások (pronomina interrogativa.)

C. Vannak végre olyan névmások, melyeket akkor is használunk, ha tudjuk a tárgyat, akkor is, ha nem: azok t. i., melyek csak mellékmondatban állhatnak s a mellékmondatnak azt a részét he-

Digitized by Google

lyettesítik, mely a főmondatban is megvan; p. mindenik hoz ajándékba, *a mi* szép és *a mi* ritka (Gyulai); *ki* nem dolgozik, ne egyék. Itt tehát a névmások jelölik meg a mellékmondatnak a főmondatra való vonatkozását. Ezek

(5) a vonatkozó névmások (pronomina relativa.) Minthogy ezek mindig a mellékmondatnak a főmondathoz való viszonyát fejezik, a viszonyszavak közé tartoznak, s a mondattanban fogjuk őket tárgyalni.

138. De még máskép is föl lehet osztani a névmásokat, t. i. úgy mint az igeneveket: főnévi, melléknévi és határozó névmásokra. Főnév helyett használjuk az ilyeneket: *ő* (p. e h. barátom), *maga, ez, ugyanaz, valaki; ki?* Melléknév helyett ezeket: *ilyen* (p. e h. piros), *ugyanolyan, valamilyen; milyen?* Határozó helyett, még pedig helyhatározóul: *itt, ugyanott, valahová, honnan?* időhatározóul: *eddig, akkor; mikor?* állapot- és módhatározóul: *így, akként, valamikép; hogyan? miképpen?* ok- és célhatározóul: *azért*; *mért?*

a) A személynévmás.

139. Személyt háromfélét különböztetünk meg: első az, a ki beszél; második az, a kihez szól; harmadik az, a kiről v. a miről mond neki vmit.

140. A személynévmásnak más alakja van, ha több személyt akarunk kifejezni, mint ha egyet; sőt a többes számban minden személyre kétféle névmás van. — Mindössze tehát kilenc személynévmás van:

Egyes sz. 1.	*én*	Többes sz. *mi*	*mink*
2.	*te*	*ti*	*tik*
3.	*ő*	*ő*	*ők.*

Ha a többesszámu névmásokat birtokos jelzőnek használjuk, mindig az elsőket alkalmazzuk: *a mi kertünk, a ti kertetek, az ő kertjök* (nem: *a mink kertünk, a tik kertetek, az ők kertjök.*) Mert a *kertü-nk, kerte-tek, kert-jök* szavakban már úgy is van személyrag, a *mink, tik, ők* névmásokban pedig szintén van személyrag: *mi-nk*; *ti-k* ebből van rövidítve: *ti-tek*, s a tárgyraggal még most is úgy van: *titeket; ők* e helyett van: *ö-jök.* Ezek olyan kifejezések, mintha p. én saját *énemről* beszélek.

Digitized by Google

A *mi, ti* névmásokat máskor is mondjuk, de az *ő* névmást csak birtokos jelzőnek használjuk, máskor mindig *ök* használatos. — Viszont a *tik* alakkal az irodalomban nem szokás élni.

141. Ha a személynévmások birtokos jelzők, néha *n* ragot teszünk hozzájuk; p. a helyett, hogy a *te* fejedre, azt mondja Tompa: Máskép bizon fogsz *ten* fejedre gyüjteni eleven szenet; te elhagyád ten-népedet (A.); az *ő* házába: *ön* házába; egy sebes szív, mely ön nyugtának gyilkolója lett. (Dayka G.) Az ilyen birtokos jelzőknek hosszabb alakjuk is van; p. ha megölnéd tennen testvéredet, akkor meggyilkolnád örök életedet (A. T.); mindenütt láthatá a vén nap önnön ía-fiát. (A. T. e.) A többes számban itt is a rövidebb névmásokhoz járul a rag: *mi-n* fejünkre, *ti-n* fejetekre, *ön* fejükre; *mi-nnen, ti-nnen, ö-nnön.* Ezeket a ragos névmásokat különösen a visszatérő névmás elé szoktuk tenni:

enmagam,	*ennenmagam;*	*minmagunk,*	*minnenmagunk;*
tenmagad,	*tennenmagad;*	*tinmagatok,*	*tinnenmagatok;*
önmaga,	*önnönmaga;*	*önmaguk,*	*önnönmaguk.*

Régente ezeket gyakrabban használták, mint most; p. egy régi magyar bibliában (a Bécsi codexben) fordulnak elő ezek: *ön* tulajdon tőrével, fordítom *tün* fejetekre, *enen* szememmel láttam, ments meg minket *tenen* érted, *önön* gyűrűjével; régi íróknál fordulnak elő: a *minnen* lelkünk ismerete *tennen* hasonlatosságodra teremtettél, ne zugódjatok *tinnen* köztetek, *önnen* veszedelmökre.

142. Mint más névszókból kepezünk az *é* képzővel birtokos szót (*emberé, bárányé*; 295), úgy képezünk a névmásokból is, csakhogy itt még az *é* után oda tesszük a személyragot is. Igy volna:

én-é-m tė-é-d öv-é-je mi-é-nk ti-é-tek öv-é-jök (mert a harmadik személy hajdan nem *ő* volt, hanem *öv*); de majd mindenikben történt valami hangváltozás, hogy most azt mondjuk:

eny-é-m ti-é-d öv-é mi-é-nk ti-é-tek öv-é-k

v. *enyim tied övé mienk tietek övék.* — Néhol még most is azt mondják: *énym, téed, öveje, övejük.*

Ha a birtoknak t ö b b s é g é t akarjuk kifejezni, akkor az *é* és a személyrag közé egy *i*-t teszünk: *enyé-i-m, tié-i-d, övé-i, mié-i-nk; tié-i-tek, övé-i-k* (mint *Árpádé-i* 279).

Ezek a birtokos személynévmások, v. röviden b i r t o k o s n é v m á s o k (pronomina possessiva).

Digitized by Google

143. A tárgyragot mindig a személyragos névmásokhoz teszszük (140): *minket titeket őket.* Sőt az egyes számban is személyragosan mondjuk: *énemet tédet őjét* helyett azt mondjuk: *en-ge-me-t té-ge-de-t ő-t* (vagy: *engem téged ötet*). Tehát az első és második személyben egy különös *ge* képző van közbeszúrva; ugyanaz a képző van ebben a szóban: *tegezni (te-ge-z-ni)*; így is mondják: *tézni* vkit.

144. A *te* és *ti* névmásokkal csak olyanokat szólítunk, a kikkel egész bizalmasan szoktunk beszélni (s ezt nevezik t e g e z é s n e k); máskép csak a költői és szónoki nyelvben használatos. — Másokat így szólítunk:

maga	*(magáé, magát),*	*maguk;*
ön	*(öné, önt),*	*önök;*
kegyed	*(kegyedé, kegyedet),*	*kegyetek;*
kegyelmed)*		*kegyelmetek;*
uraságod		*uraságtok;*
nagyság(go)d		*nagyságtok;*
fölséged		*fölségtek* stb.

145. Nyelvünkben sokszor nincsen megnevezve az a l a n y, még sincs szükség a névmásra, mert az ige személyragja eléggé kifejezi az alanyt; p. a mezőről jön; hová mentek? haza megyünk. A latinban sem teszik ki ilyenkor a névmást: rure venit; quo itis? domum imus; ellenben a német és a francia rendesen kiteszi: *er* kommt vom Felde; wohin geht *ihr? wir* gehen nach Hause; *il* vient de la campagne; oú allez-*vous?* nous allons à la maison.

A magyarban és a latinban csak akkor tesszük ki az a l a n y i s z e m é l y n é v m á s t, ha ki akarjuk emelni, különösen ha ellentétbe állítjuk valami más személlyel; p. *Én* paraszt? *én?* (A. T.) A pártfütő *te* vagy; *te* tetted azt, hogy e hazán az átok súlya nagy (Garay). *Ő* teszi, *ő* bánja (A. B. h.) *Ő* sem jobb a deákné vásznánál (közm.) »Add meg magad, jó Detre szász! — Nem *én* soha, míg élve látsz.« (A.) *Te* vagy a nap, *én* az éjjel (Petőfi). *Ő* Nagyfaluba megy, *mi* pedig itt élünk. (A. T.) Ketten uralkodtok, *ő* annyi, miként *te.* (A. B. h.)

Ha a b i r t o k o s személy nincs megnevezve, rendesen szintén nincs szükség a névmásra, mert a személyragban ki van fejezve a birtokos; p. Sírja fölött enyeleg suttogva az alkonyi szellő (azaz

*) Rövidítve: *kelmed, kend, kelmetek, kentek* stb.

Digitized by Google

a leány sírja fölött; Kisf. K.) Tehát a birtokos-jelző névmásra is csak kiemelés, ellentét esetében van szükség; p. az *én* kardom sem fűzfa; mert attól félt, hogy a Miklós erős karja az *ő* hírét nevét homályba takarja (A. T.) — A személyragos határozó szók mellé is csak ilyenkor tesszük ki a névmást; p. *én* mellém álljon, ki a jó ügy barátja. A ki őt eloltá, az a veszedelem, mindenik bajtársnak fájt, csak *ő* neki nem (A. T.) *Ti* véletek nagy a király. (Czuczor).

146. Az egyesszámú személynévmást akkor is csak kiemelés kedveért tesszük ki, ha tárgya a mondatnak; p. Úgy szeressen isten, a hogy *engemet te!* (A. T.) És ha mindezért jár díj avagy dicséret, nem *engem* illet az, egyedül csak *téged.* (Petőfi.) Mert fölérni könnyü, hogy csak *őt* boszantja mind e vastag tréfa. (A. T.) Ellenben névmás nélkül: Ha szépen kérsz, mindent elbeszélek. Ne félj, megsegít az isten. Éjszak, kelet, dél és nyugot imádjon, mint világnagyot (Czuczor). Gyilkos asszony, megtanítlak! (Gyulai). Megsimítja lágy kezével, enyhítgeti mosolyával (Gyulai). — A többesszámu névmásokat azonban, ha tárgyul szolgálnak többnyire kitesszük, ha nincsenek is kiemelve, csakhogy ilyenkor a *minket* és *titeket* helyett egészen más névmásokat használunk: *bennünket, benneteket, őket.* P. majd csak megsegít *bennünket* a jó isten; a harc riadalma ne rettegtessen *benneteket*; szidja *őket* szidalommal, veri *őket* nagy kötéllel, köti *őket* asztallábhoz (Gyulai). — De néha ezek is elmaradnak, úgy mint az egyesszámúak: Nem jól mentek! »Semmi, csak hagyj!« Rendesebb lesz, ha megálltok! »Meg kell állnunk, nem bocsáttok« (Tompa; itt kétszer van kihagyva *bennünket*). Uratok küld boszút állni (*benneteket;* u. o.) Úgy örvend a bárónykáknak, csalogatja, ölbe veszi (*őket*; Gyulai). Mind hű és hazafi'; mint pártütőket hitlenül eladta Vajdafi (Garay).

147. Hogyha erősen ki akarjuk emelni a személyt, sokszor nem a közönséges személynévmásokat használjuk, hanem ezeket:

magam, magad, maga; magunk, magatok, maguk; p. *magam* is ott ettem, ittam (Gyulai); *magam* sem tudom hogy', esém gyilkosságba (A. T.); *magában* mind azt mormogja (Gyulai); *magadra* vess, ha bajod esik. Többnyire azt fejezik ki ezek a szavak, hogy az alany cselekvése magára az alanyra tér vissza; p. *magadra vess, vigyázok magamra, jól viseli magát, emészti magát, vissahúzza ma-*

Digitized by Google

gát. Sokszor elhagyjuk a magát, de akkor a cselekvő ige helyett visszaható igét használunk; p. tisztelettel *viselkedik* vki iránt, *emésztödik, visszahúzódik, visszavonúl* (85).

Ez a visszatérő névmás (pronomen reflexivum).

Sokszor a visszatérő névmást értelmező jelzőül tesszük a személynévmás mellé: *én magam, te magad, ő maga.* Sokszor meg a személynévmás genitivusát tesszük birtokos jelzőül a visszatérő névmás elé: *enmagam, tenmagadra, önmagát* v. *önnönmagát* stb. Szeresd felebarátodat, mint *tenmagadat.* Senki sem hinné, hogy *önnönmaga* Toldi. (A. Dal. id.) Néha magát a visszatérő névmást kétszeresen tesszük ki: *maga magát* dicséri; *maga magának* árt. Te azt *magát magával* biztatod (Csokonai).

Ha több személy kölcsönösen hat egymásra, akkor így beszélünk: szeretik *egymást* (azaz egyik a másikat), haragszanak *egymásra,* félnek *egymástól.*

b) A mutató névmás.

148. A személynévmás és a mutató névmás közt az a különbség, hogy amaz egyszerűen helyettesíti a személynevet, p. nem láttam *őket* sehol; emezzel pedig nyomatékosan rámutatunk a személyre, p. nem láttam én *azokat* sehol, másokat láttam, de *azokat* nem.

149. A mutató névmások mind párosak: *ez az, emez amaz; ilyen olyan, ennyi annyi; itt ott, innen onnan, ide oda; így úgy.* Minden pár közül az egyik magashangú és közelebbre mutat, a másik mélyhangú, s ez távolabbra mutat (l. 33).

150. A személynévmás mind főnévi névmás, mert személynév helyettese. A mutató névmás azonban lehet főnévi, melléknévi és határozó névmás; p. főnévileg használjuk ezeket: *ez az, emez amaz, ugyanez ugyanaz;* melléknévileg ezeket: *ezen azon, ilyen olyan, ennyi annyi;* határozó szók ezek: *itt ott, ide oda, így úgy* stb.

Az *ez az* és *emez amaz* névmásokat rendesen főnévileg használjuk, p. *ez* jó lesz; *az* igaz; sem *azelőtt,* sem *azóta* nem láttuk *azt* a seregnél (A.); *e'* miatt nem kell búsulni; az a László, László, *a* győzött le minket harcon (A.); én *emezt* jobb szeretem; *amannak* adtam. De melléknévileg is sokszor előfordulnak; p. adjon isten, a mi nincs, *ez* uj esztendőben (A.); de *ez* napom mikor jön el (Csokonai); *e* naptól kezdve; *az* nap történt ez is; *amaz* erős ember, *ama* nagy ember; *emez* épület, *eme* dicső tettek. *Ugyanez,*

Digitized by Google

ugyanaz csak főnévileg használatosak; ha melléknévi jelzők, mindig így mondjuk: *ugyanezen; ugyanazon* szavakat ismételte.

151. Legtöbbféle a **melléknévi névmás**. Ha csak a személyre v. tárgyra akarunk rámutatni, akkor ezeket használjuk *ez az* v. *ezen azon*; p. *e* világért nem adnálak (Petőfi); *az* napságtól kezdve; *ezen* emberről; *azon* dicső korszakban. Ilyenkor többnyire a főnévi névmást külön tesszük a főnév elé és külön is ragozzuk; p. *ez* a világ, *ezért* a világért; *attól* a naptól; *abban* a korszakban. — Ha a személynek v. tárgynak valami tulajdonságára akarunk rámutatni, ezeket használjuk: *ily oly*; *ilyen olyan*. P. Semmit se' mondhatna királya, a mi Toldinak *ily* örömet csinálna (A.); *ilyen* ember, *olyan* tett. — Ha csak annyit akarunk kifejezni, hogy milyen fajhoz tartozik, ezekkel élünk: *ilyes, olyas; ilyetén, olyatén; efféle, afféle; ilyenféle, olyanféle; ilynemű, olynemű*. P. *ilyes* dolgot soha sem láttunk; *olyas*mit hallottam (*olyas* tulajdonkép jelzője a *mi*-nek). — A **mennyiséget** ezekkel fejezzük ki; *ennyi, annyi*; a **nagyságot** pedig ezekkel: *ekkora, akkora*.

152. A **határozó névmások** közül némelyek abban térnek el az eddigiektől, hogy a magánhangzójuk nem *e, a,* hanem *i o*: *itten, ottan; innen, onnan*: *ide, oda*; és a módhatározóban *í, ú*: *így, úgy*. — A többi határozó névmás a rendes ragokkal és névutókkal van képezve a főnévi és melléknévi névmásokból. Helyhatározók: *erre, arra*. Állapot- és módhatározók: *ekként, akként; ekképpen, akkép*; *ilykép, olyanképpen, olyaténképpen; olyformán*. Okhatározók: *ezért, azért; ennélfogva, annálfogva*. Célhatározók: *ezért, azért*. Időhatározók: *ekkor, akkor; ilyenkor, olyankor; ezelőtt, azelőtt; ezután, eztán, azután, aztán, osztán; ezalatt, azalatt*; *ezóta, azóta; eddig, addig*.

153. Vannak végre olyan mutató névmások is, melyek nem magánhangzóval kezdődnek, hanem *t*-vel, de a közelre mutató ezeknél is magashangú, a távolra mutató pedig mélyhangú. Ilyenek: *tél-túl, té-tova*; a távolra mutatókat külön is mondjuk: *túl, túlnan, tova;* a tétovát így is használjuk: Egyszer csak megáll s nem megy se *té,* se *tova*. (A. T. e. III.) *Tél-túl* tulajdonkép a. m. itt-ott, innenonnan; ha a kettőt külön akarjuk kifejezni, csakugyan így mondjuk: *innen* is, *túl* is; v. *innen* és *túlnan*; Dunán *innen*, Dunán *túl*. *Té-tova*

Digitized by Google

(rövidítve ebből: *tévé-tová*; ragjuk ugyanaz, mint a *hová* szóé, 361) a. m. *ide-oda*, s kötőszóval csakugyan így mondjuk: *ide s tova; tovább* is a. m. *odább.*

154. Ha még nyomatékosabban akarunk rámutatni valamire, akkor a mutató névmások elé az *im, em, am* indulatszókat tesszük: *imez, emez, amaz, (eme, ama)*; *imilyen, emilyen, amolyan; imitt, amott; eminnen, amonnan; emide, amoda*; *imigy, amúgy.*

Ide tartozik ez is: *imhol* kezem, fogadd jegyül (A.); régente azt is mondták: *amhol.* De rendesen rövidebben mondjuk ezeket: *ihol, ehol, ahol* (v. *ihon ahon, ihun ahun*); p. *Ihol* én, *ihol* én, pőrölye világnak. (A. B. h.) Egyet toppantott, s *ehol*! egy emberöltő nincs sehol. (A. Keveh.) Hol van a vad? Egy kiáltja: *ihon* szalad! Más kiáltja: itt van, itten! (A. Rege.) *Ahol* jő, *ahol* jő egy fekete holló! (A. Máty. a.) — Itt tehát csak az indulatszó fejezi ki a mutatást, mert a második rész kérdő névmás, és mintegy a kérdezés által akar figyelmeztetni vmire.

155. Sokszor azt is ki akarjuk fejezni, hogy a mire most mutatunk, egészen azonos és egyenlő avval, a miről már szó volt. Ilyenkor ezeket a határozókat tesszük a névmások elé: *ugyan, szinte; éppen, egészen. Ugyan: ugyanez(-en), ugyanaz(-on); ugyanily(-en), ugyanoly(-an); ugyanennyi, ugyanannyi; ugyanitt, ugyanott* stb.*) — *Szinte: szint'ez(-en), szint'az(-on); szint'ily(-en), szint'oly(-an); szint'ennyi, szint'annyi; szint'ekkora, szint'akkora*; *szint'úgy, szint'úgy.* — *Éppen* és *egészen; éppen ez, éppen az; éppen ilyen, éppen olyan*; *egészen ilyen, egészen olyan; éppen ennyi;* eltemettük mind a kettőt, de mint látom, *éppen annyit* adott isten (Gyulai); *egészen akkora; éppen így, egészen úgy.*

---

*) *Ugyanazon* helyett ezt is használjuk: *azonegy*; p. *azonegy* dologra gondoltak mindketten. (Sokszor megelégszünk magával az *egy* számnévvel: *egy* dologra gondoltak. Gyulafi nemzetség sarja mind a kettő, *egy* napon és órán hajtá őket *egy* tő, iker magzatai *egy* édes anyának . . . .; ittak *egy* pohárból s háltanak *egy* ágyban. A. T. e. II.) Régente maga *azon* is ennyit jelentett, s némely kifejezésekben most is csak *azon*-t mondunk *ugyanazon* helyett; p. *azon mód* találtam, mikor visszajöttem; *azon jókat! azon sárosan* jött be a szobába.

Digitized by Google

156. A mutató névmások átnézete.

	Egyszerű rámutatás	Nyomatékos rámutatás	Azonositás
Főnéviek	*ez* *az*	*emez, imez* *amaz*	*ugyanez* *ugyanaz*
Melléknéviek	*ezen* *azon*	— —	*ugyanezen* *ugyanazon*
tulajdons.	*ily, ilyen* *oly, olyan*	*emilyen, imilyen* *amolyan*	*ugyanily(-en)* *ugyanoly(-an)*
fajta	*ilyes* *olyas*		
	ilyetén *olyatén*		
	efféle *affféle* stb.		
mennyiség	*ennyi* *annyi*	*emennyi* *amannyi*	*ugyanennyi* *ugyanannyi*
nagyság	*ekkora* *akkora*	— —	*ugyanekkora* *ugyanakkora*
Határozók helyhat. hol?	*itten, itt* { *tél-* *ottan, ott* { *túl*	*emitt, imitt* *amott* *ehol, imhol* *ahol*	*ugyanitt* *ugyanott*
honnan?	*innen* *onnan*; *túlnan*	*eminnen* *amonnan*	*ugyaninnen* *ugyanonnan*
hová?	*ide* { *té-* *oda* { *tova*	*emide* *amoda*	*ugyanide* *ugyanoda*
módhat.	*így* *úgy*	*emígy, imígy* *amúgy*	*szintígy* *szintúgy*

c) A határozatlan névmás.

157. Az egyszerű határozatlan névmások ezek: *ki, mi, milyen, mennyi, hol, hogyan* stb. De ezeket ritkán használjuk ilyen értelemben; különösen:

Digitized by Google

1) vonatkozó névmások mellett: ki *kit* szeret, viszont kivánja (azaz: ki valakit szeret, attól ezt v. kivánja; Rádai P.); ki *mit* szeret, arra néz (ki valamit szeret, arra néz); ki *minek* nem mestere, gyilkosa az annak (azaz: ki valamihez nem ért, azt elrontja); ki *milyen* jónapot mond, olyan fogadj' istent kap; ki *mennyit* farag, annyi a forgácsa (közm.); ki *hol* jó barátokat hagyott, oda visszavágyik; ki *hogy* veti ágyát, úgy alussza álmát; — ha *kinek* beszélnéd, mosolyogva szánna (azaz: ha valakinek beszélnéd; A. B. h.); ha *mit* az eldob, kebelére tűzi (A. T. e. II.);

2) ilyen páros mondatokban: *ki* jobbra ment, *ki* balra (azaz: némelyik jobbra, némelyik balra); küszöbről küszöbre járok, *hol* be, *hol* ki (néha be, néha ki; A.);

3) ez a kettős névmás *kiki* tulajdonkép azt jelenti: valaki-valaki, azaz nem csak egy valaki, hanem mindenki; p. *kiki* egyet az ölébe! (R. Rege); *kinek-kinek* pillant néha a szerencse (közm.);

4) *holmi* a. m. valami, valahol valami; p. *holmi* kis vásárnál népesebb a konyha (azaz: valami kis vásárnál; A. T. II.); és *máshol* is a. m. más-valahol, más-valami helyen.

158. Rendesen bizonyos apró szócskákkal van összekötve a határozatlan névmás. Legközönségesebb ezek közt a *vala* szócska: *valaki, valami, valamely, valamilyen, valahol, valahogy, valaha.* Ezek általában a határozatlanságot fejezik ki; p.

»Lelke gyülölségén erőt vesz *valami,*
Valami — nem tudom én azt kimondani.« (II. T. II.)

(*Valamennyi* azt jelenti, hogy mind a mennyi csak van.)

159. Kissé más jelentése van a *né* szócskának ezekben: *némi, némely, néhány, néhol, néha;* régente azt is mondták: *néki* e h. némely ember. *Valami, valamely* csak egy tárgyra vonatkozik, ellenben a *némi, némely* szavakon már több tárgyat értünk, csak hogy itt sincs meghatározva, hogy melyek e tárgyak. Néha azonban nem is igen teszünk különbséget a *né* és a *vala* közt; p. *némiképpen* a. m. *valamiképpen*; megölé *némely* nap szerető szolgámat (A. T. VIII.; azaz valamelyik napon); ködöt vont szemére *néminemü* bánat. (A. T. e. III.)

160. Egészen másfélét értünk az *akár* v. *akar* és *bár* szócskákon az ilyenekben: *akárki (akarki), bárki; akármi, bármi; akármely, bármely; akárhol, bárhol* stb. Ezek azt fejezik ki, hogy a tár-

Digitized by Google

gyak közül nem egy bizonyos tárgyat kell gondolnunk, hanem azt, a melyik nekünk tetszik, a melyiket éppen akarjuk (*was immer, quodlibet*). Az *akár* v. *akar*-szó csakugyan az *akar* igétől származik; előfordul más kifejezésekben is, p. nem bánom én, igen, *akár* ma elmegyek (azaz: ha akarod, ma elm. A. T. II.); s a kötőszók közt is.

161. Néha azért nem határozunk meg egy bizonyos tárgyat, mert a névmással éppen azt akarjuk kifejezni, hogy nem egy valamely tárgyról, nem is néhányról szólunk, hanem mindnyájáról. Ilyen volt már az eddigiek közt *kiki* és *valamennyi*. De legközönségesebb a *mind* v. *minden* névmás, mely *mi*-ből származik, ép úgy mint *kiki* a *ki* névmásból; azért mondjuk személyekről azt is, hogy *minden-ki*, de tárgyakról csak azt mondjuk, hogy *mind* v. *minden*, nem pedig *minden-mi*, mert itt a *mind* már maga is tulajdonképpen tárgyat jelent. Ide tartoznak még: *mindenhol, mindenhonnan, mindenha* stb., *mindenütt, mindenkor, mindig, mindenkép* stb. — Mutató névmással van összetéve ebben: *mind-annyi* (p. hát vesszetek *mind-annyian*, Garai.) — *Mindnyája* pedig annyit jelent, hogy a személyeknek v. tárgyaknak egész sokasága, nyája; p. Csúfolja, csipkedi, rángatja *mindnyája* (Csokonai); éppen ilyen kifejezés ez: Ide s tova elhull néped *egész nyája*. (Arany, Sz. László füve.)

162. Az előbbi esetnek egyenes ellentéte az, mikor éppen tagadni akarjuk, hogy a tárgyak közül egyik sem tartozik ide a mi gondolatunkhoz. A tagadó névmások így hangzanak: *senki* (e h. *sem-ki*), *sem-mi, se-hol, se-hogy, so-ha* stb.

163. A határozatlan névmások ép úgy fölloszlanak f ő n é v i, m e l l é k n é v i és h a t á r o z ó n é v m á s o k r a, mint a mutatók. — Főnévi névmás kétféle van:

1. *ki, valaki, (néki), akárki, bárki, kiki, mindenki, senki;*
2. *mi, valami, némi, akármi, bármi, mind, minden, semmi.*

Az elsők személyekre, az utóbbiak rendesen dolgokra vonatkoznak; de emezeket nem csak főnévileg, hanem melléknévileg is használjuk, p. Gondoskodjam róla, mikor *mi szükséged* (A. T. X.); *valami módon; semmi esetre.*

Digitized by Google

Főnéviek	*ki* *mi*	*valaki* *valami*	*(néki)* *némi*	*akárki* *akármi*	*kiki, mindenki* *mind, -en*	*senki* *semmi*
Melléknéviek	*mely, ik*	*valamely*	*némely*	*akármely*	*minden*	*semelyik*
tulajdons.	*mily, -en*	*valamilyen*		*akármilyen*		*semilyen*
fajta	*milyes* *miféle* *minemű* *=minő*	*valamelyes* *valamiféle* *valaminemű*	*néminemű*	*akármiféle* *akárminemű*	*mindenes* *mindenféle* *mindennemű*	*semmiféle* *semminemű*
mennyiség	*mennyi* *hány*	*valamennyi* *valahány*	*néhány*	*akármennyi* *akárhány*		*semennyi* *sehány*
nagyság	*mekkora*	*valamekkora*		*akármekkora*		*semekkora*
Határozók helyhat.	*hol* *honnan* *hová* *merre* *meddig*	*valahol* *valahonnan* *valahová* *valamerre* *valameddig*	*néhol*	*akárhol* *akárhonnan* *akárhová* *akármerre* *akármeddig*	*mhol, mindenütt* *mhonnan, mnünnen* *mindenüvé* *minden felé*	*sehol* *sehonnan* *sehová* *semerre* *semeddig*
módhat.	*hogy, -an* *miképpen* *miként*	*valahogy, -an* *valamiképpen*	*némikép* *némileg*	*akárhogy, -an* *akármiképpen* *akármiként*	*mindenhogyan* *mindenképpen*	*sehogy(an)* *semmikép*
időhat.	*mikor* *(ha)* *meddig*	*valamikor* *valaha* *valameddig*	*néha*	*akármikor* *akármeddig*	*mindenkor* *mindenha*	*soha* *semeddig*

Digitized by Google

d) A kérdő névmás.

165. A kérdő névmások egészen olyanok, mint a határozatlanok, csakhogy más hangon, kérdő hangnyomattal ejtjük ki őket.

Az időhatározók közül *ha* ritkán fordúl elő kérdésben; p. Oh nemzetem, *ha* fognád elfeledni, hogyan viselte súlyos nyavalyád? (A. Széch. eml.) Csaták miatt *ha* nyughatol, oh ifjú szép hazánk? (Vör.)

166. A főnévi névmások (ki, mi) közül a tárgyra vonatkozót itt is használjuk melléknévileg; p. mi ujság? Mi bajod van? mondd meg nékem. (Gy.) Mi zaj riad, mi nép tolong, Alpár, határidon? (Nagy I.)

6. A nevelő.

167. Az *az* és *egy* szócskákat, melyek sokszor a névszók elé járulnak s meghatározzák őket, nevelőknek szokás nevezni még pedig az elsőt határozott, a másikat határozatlan nevelőnek.

168. A határozott nevelőt olyankor használjuk, ha a szóban forgó tárgy már ismeretes, p. ha már meg volt említve; p. a *zápor* majd eláll (A.); megkaptam *a virágot*; vagy pedig ha nem egyes tárgyra, hanem az egész fajra vonatkozik a gondolat, p. *a zápor* megtisztítja a levegőt, szeretem *a virágot, az embert* halandó (azaz minden zápor stb.) — Ez a nevelő tulajdonkép mutató névmás (ama zápor, azon virágot), csakhogy nincsen hangsúlyozva.

A határozatlan nevelő voltaképpen hangsúlytalan számnév. Ezt akkor alkalmazzuk, ha egyes tárgyról szólunk, mely még nem ismeretes ugyan, de rendesen többet is akarunk róla mondani; p. volt egyszer *egy vitéz király*, volt neki két fiacskája stb. (Gy.); kaptam *egy virágot*.

Itt nincs meghatározva, melyik királyról vagy melyik virágról beszélünk, de annyit mégis kifejeztünk, hogy egy bizonyos királyról s egy meghatározott virágról szólunk. Ha azonban csak általában a faját akarjuk megmondani, hogy miféle személyt vagy tárgyat gondolunk, akkor semmi nevelőt nem használunk; p. zápor esik a határon (népdal); Mátyás dicső király volt; virágot kaptam.

169. A határozott nevelőt nem szükség kitennünk a helységnevek, országnevek és személynevek mellett, mert ezek úgy is elég határozottak; p. Nem messze van már Cezumór. (A.) A ta-

Digitized by Google

tártól nagy veszélyben forog Moldva. (A.) Szilágyi Erzsébet levelét megirta. (A.) — Az egy isten nevét sokszor szintén tulajdonnévnek vesszük s névelő nélkül használjuk; p. Isten után vitte sokra. (A.) — A személyneveket azonban sokszor névelővel is mondjuk: p. Kemény harcos *a* Detre szász, éles *a* Makrin fegyvere. (A.) Nemdenem *a* Toldi Lőrinc fia volnál? (A.) — Folyók, tavak, erdők, hegyek nevét rendesen névelővel mondjuk: *a* Duna, *a* Balaton, *a* Gellérthegy, *a* Bakony. Vadont s *a* Dont ők fölverik. (A.) De néha ezeknél is elhagyjuk; p. Balaton partján ott a juh; Maros vize folyik csendesen (népdalok.) Don folyót ők általúszták. (A.)

Minden tulajdonnévnél ki szoktuk tenni a névelőt, ha jelző van előttük; p. *a* hatalmas Róma; *a* szép Olaszország; mi nagyobb *a* nagy Szentgellérthegynél, mi mélyebb *a* mély Duna vizénél? (P.) *a* költő Zrinyi, *a* nagy Széchényi. De vannak esetek, mikor még itt is elhagyjuk: Széles Dunán túl és innét nem gyűl hiába ennyi nép. (A.) Hiába vítt jó Kadosa. (A.) Világbiró Nagy Sándor, Nagy Lajos, Szent István, Bölcs Salamon.

170. A határozott névelő akkor sem szükséges, ha a főnév személyragos; p. Hazádnak rendületlenül légy híve, oh magyar! (Vör.) Tán anyjukról álmadoznak. (Gy.) De közbeszédben többnyire névelővel mondják, és sokszor az irók is ezt teszik; p. Azt gondolom, eső esik, pedig *a* szemem könnyezik (népdal). A fél tábor temetkezik, temeti *a* másik felét. (A.)

171. Néha más esetekben sem használunk névelőt, ámbár meghatározott, ismeretes tárgyró l szólunk; p. Bort megissza magyar ember. (Vör.) Gím után ők egyre törnek. (A.) Tejét viszem pipikének (mesében). Különösen régi mondások maradtak meg így névelő nélkül, mert a régi magyar nyelvben nem is volt névelő; p. szép alma is gyakorta savanyú; tiltott gyümölcs jobb ízű; bölcs ember mindenütt otthon van; hold ellen kutya ugat.

172. A határozatlan névelő mindig egyes tárgyat vagy a tárgyaknak egyes csoportját jelöli meg; azért csak egyedi és gyüjtő nevek előtt használjuk, de már gyüjtő nevek előtt is ritkábban és anyagnevek előtt soha; p. nem mondjuk: *egy* katonaság, *egy* agyag, *egy* olaj.

173. A határozatlan névelőt néha kiemelés végett használjuk; p. *egy* Deák Ferencre, *egy* Arany Jánosra büszkeséggel tekinthet a

Digitized by Google

magyar. *Egy* ilyen testvérre annyi rosszat kenni! (A. T.) Ilyenkor néha a melléknévi jelző és a főnév közé tesszük; p. derék *egy* ember; gonosz *egy* ló a tett, fölveszi gazdáját, de neki bogárzik minden kicsiségre. (A. B. h.)

B. A viszonyszók.

174. A viszonyszók vagy két fogalomnak, tehát két szónak egymáshoz való viszonyát jelölik meg, vagy pedig egész gondolatot, azaz két mondatot kötnek össze. Amazokat szóviszonyítóknak, emezeket mondatviszonyítóknak nevezhetjük; az előbbieket egyszerűen viszonyszóknak is mondják (szorosabb értelemben), az utóbbiakat pedig kötőszóknak.

175. A viszonyszók valaha mind önálló fogalomszók voltak, s némelyeken még most is meglátszik, hogy melyik fogalomszóból keletkeztek. Például a második személy jele ezekben: keze-*de*-t, tesze-*d*, bizonyosan a te névmásból lett. A helyhatározó rag ezekben: paradicsom-*ban*, kert-*ben*, nem egyéb, mint a *benn* szó, mely a *bél* főnévből lett, s régente csakugyan így mondták: paradicsom-*benn*, kert-*benn*. A *közepett*, *után* névutók a *közép* és *út* főnevek ragos alakjai, s használjuk őket nemcsak névutókul, hanem külön határozókul is p. *közepett* egy nagy fenyőfa állt, *utánam* jött.

1. Szóviszonyítók.

176. A szóviszonyítókat a szerint lehet fölosztani, hogy miféle mondatrészek viszonyát fejezik ki:

(1) Az állítmány és alany közti viszonyt csak az igén jelöljük meg, még pedig személyragokkal.

(2) Az állítmány és tárgy közti viszonyt kétféleképp jelöljük meg: (a) a tárgyat kifejező szóhoz a tárgyragot tesszük, (b) az igéhez sokszor a tárgyra vonatkozó személyragot teszünk, s az ilyen igealakokat aztán tárgyas alakoknak nevezzük.

(3) Az állítmány és határozó közti viszonyt mindig a határozónál fejezzük ki, még pedig kétféleképp: (a) határozó raggal; (b) külön szóval, úgynevezett névutóval.

(4) A jelző és jelzett szó viszonyát a melléknévi jelzőnél nem jelöljük meg, csak a főnévi jelzőnél, még pedig kétféleképp: (a) a jelzőhöz tesszük a birtokos ragot (azaz genitivus-ragot

Digitized by Google

de ez nagyon ritkán fordul elő) vagy a részes határozó ragját, de sokszor semmiféle ragja sincs a birtokos jelzőnek (l. 504, 506, 507); (b) a jelzett szóhoz birtokos személyragot teszünk.

Tehát személyrag háromféle van: alanyi, tárgyi és birtokos személyrag; van azután tárgyrag és birtokos rag; végre a határozók jelölésére nem csak határozó ragok vannak, hanem névutók is. Mindezeknek alakjáról az alaktanban lesz szó, jelentésükről pedig a mondattanban.

2. *Mondatviszonyítók.*

177. A mondatviszonyítók alakját is az alaktanban kell tárgyalnunk, jelentésükről pedig az összetett mondatnál lesz szó.

A mondatviszonyítókat két csoportra szokták fölosztani. Az elsőbe számítják a vonatkozó névmásokat, p. *a ki, a mi, milyen* v. *holyan* (137, C.) A másodikba azokat a szócskákat sorozzák, melyeket rendesen kötőszóknak neveznek, p. *de, pedig, tehát; mint, mikor, ha, hol.* Azonban a mellékmondatok kötőszavai majdnem mind szintén vonatkozó névmások, s azért mondjuk őket így is: *a mint, a mikor, a hol.*

Második fejezet.

A rokonértelmű szók.

178. Értelmük szerint a szavakat annyiféleképen lehetne csoportozni és fölosztani, a hányféle fogalmaink vannak magukról a dolgokról, t. i. úgy, hogy a valamiképpen egymáshoz tartozó, rokon fogalmak neveit összeállítanók; így állítjuk össze a rokon fogalmakat az egyes tudományokban: a természeti tárgyakra vonatkozókat a természetrajzban és földrajzban, a természeti erőkre vonatkozókat a természettanban, a számfogalmakat a számtanban stb. Lehet azonban a fogalmaknak bizonyos főosztályait megkülömböztetni. Vannak p. olyan fogalmak, melyek érzéki (érzékeinkkel észrevehető) dolgokra, s vannak olyanok, melyek szellemi dolgokra vonatkoznak; p. *fegyver, paripa, harc, szaladás, pirosság, hosszúság,* ezek érzéki fogalmak, ellenben *elme, gög, bánat, félelem, jóság, okosság,* ezek szellemi fogalmak.

Digitized by Google

Az érzéki fogalmak megint háromfélék: vagy igazi tárgyakat jelentenek, p. *fegyver, paripa, felhő;* vagy tüneményeket és cselekvéseket, p. *villám, fény, hang, szag, harc, szökés;* vagy érzéki tulajdonságokat, p. *pirosság, nagyság.*

A szellemi fogalmak is vagy olyasmit jelentenek, a mit önálló szellemi lénynek képzelünk, p. *lélek, elme, ész;* vagy csak mintegy szellemi tüneményt vagy működést, p. *bú, öröm, gondolat;* vagy végre lelki tulajdonságot, p. *jóság, ravaszság.*

Az érzéki fogalmakat még a szerint is föl lehet osztani, a milyen érzékünkre hatnak; például látható dolgot jelent a *villám, fény, szín,* hallhatót *a mennydörgés, hang, zene,* szagolhatót a *szag, büz,* ízlelhetőt az *íz édesség,* tapinthatót a *durvaság, lágyság, melegség* stb.

A szellemi fogalmakat is föl lehet osztani a szerint, hogy minő szellemi tevékenységre vonatkoznak; például vannak olyan szavak, melyek érzelmeinket és erkölcseinket fejezik ki, mint *öröm, szelídség, gonoszság,* s vannak, melyek az értelemre vagy észre vonatkoznak, mint *gondolat, megfontolás, okosság, butaság.*

179. Látjuk tehát, hogy jelentésük szerint számos csoportba lehetne összeállítani a szavakat. Vannak azonban olyan szavak, melyeket egymással nem szoktunk összeállítani és összehasonlítani, p. *fegyver* és *édesség, hang* és *elme;* s vannak másrészt olyanok, melyeket nagyon sokszor emlegetünk együtt, p. *szó* és *hang* és *zene, édesség* és *keserüség, öröm* és *bú, jóság* és *szívesség, okosság* és *ravaszság.*

Az ilyen összehasonlítható fogalmak közül némelyek éppen ellentétesek egymással, p. *édes* és *keserü, öröm* és *bú, nagy* és *kicsiny;* és sokszor csakugyan ellentétbe is állítjuk egymással, p. (Buda Halálában) a következő mondatokban: *Vétkesekért* szidja vala, a ki *vétlen. Lettet* azonban már ki tehet *létlenné.* Szóla, de *bölcs* ésszel *bolondul* járt. *Igazat* én láttam fordúlni *hamisra,* bátor *bizodalmat* riadó *gyanúvá.* — Más fogalmak azonban egymással rokonok, p. *lélek* és *elme* és *szellem, bú bánat szomorúság, ravaszság álnokság, harc via dal küzdelem csata ütközet, szakadás repedés hasadás.* Az ilyen szavakat rokonértelmü szavaknak nevezik (görög névvel synonymoknak).

Digitized by Google

180. A rokonértelmű szavak néha egészen azonos, egyenlő fogalmakat jelölnek, úgy hogy mindig felcserélhetjük egymással, p. *eb* és *kutya* (»*eb* vagy *kutya*, mind egy tatár,« »csak *eb* a *kutya*,« »egyik *eb*, a másik *kutya*«, tréfás közmondások), *rom omladék düledék*. Különösen azt látjuk sokszor, hogy egyazon tárgyat vagy tulajdonságot az egyik vidéken más szóval fejezik ki, mint a másikon, például a *bögrét* néhol mindig *csupornak* nevezik, a *kancsalt* néhol *sandának*, néhol meg *bandsalnak* mondják.

Azonban többnyire csak hasonló és nem egészen egyenlő fogalmat fejeznek ki a rokonértelmű szavak, úgy hogy néha fölcserélhetjük őket, de ha pontosabb megkülömböztetésre van szükségünk, nem tehetjük egyiket a másik helyébe. Például azt is mondhatjuk, hogy a levél *elszakad* fájától, azt is hogy *elválik;* azt is mondhatjuk, hogy »a felhő *megszakadt*« (A.), azt is, hogy *megoszlott*: de már azt nem mondhatjuk, hogy a levél *eloszlik* fájától, azt sem, hogy a felhő *megvált*; és Aranynak következő versszakában:

»Hát mikor melléről *elszakadt* a gyermek!
Kínját elbeszélni nyelve nincs embernek:
Lelke volt talán a lánc közöttük, a ki
Nem kikapcsolódott: tövestül *szakadt* ki.« (Toldi VI.)

kétszer fordul elő a szakadás, és sehol sem lehet választ vagy oszlást mondani helyette. — *Kapja* és *fogja* sokszor egészen egyre megy, p. Petőfinél: »*Kapta* magát, tele merte«, és »*Fogta* magát, ráült egy sziklatetőre«; itt az első mondatban lehetne *fogta* is, a másikban lehetne *kapta* is; de már Aranynak következő verseiben:

Szerencse, hogy Toldi a Duna tükrében
Meglátta s *megkapá* a kardot kezében;

és: »Kiket én kapattam fegyvert *fogni* csatán« — nem igen lehet egymással fölcserélni a két igét.

181. Néha több rokonértelmű szót egymás mellé tesznek, hogy annál erősebb, nyomatékosabb legyen a kifejezés, s ilyenkor rendesen fokozódik a kifejezés, úgy hogy az első szó leggyöngébb, az utolsó legerősebb; p. De ki vína bajt az égi háborúval, *szélvészes, zimankós, viharos* borúval? (A. T.) *Gyáva*, gyanús lelkü, *pulya*, boldogtalan! (A. B. h) Zúg, süvölt és *szaggat* és *ront* és *bont* bennem a föllázadt fergeteg. (Petőfi). *Megy, fut, rohan* a száműzött. (Tárk.) *Puszta* légy s *kietlen*, ég, légy *vadonná* föld. (Vör.)

Digitized by Google

182. Minthogy a rokonértelmű szavak közt az egyik rendesen gyöngébb kifejezés, mint a másik, azért sokszor szándékosan fölcseréljük egymással. Ha valamit nem akarunk olyan erősen, határozottan kifejezni, akkor választunk egy gyöngébb szót, p. *ostoba* helyett azt mondjuk, hogy valaki *korlátolt, gazember* h. *rossz* ember v. *lelkiismeretlen.* Néha meg ellenkezőleg, erősebb kifejezést keresünk, hogy jobban hízelegjünk valakinek vagy hogy jobban gáncsoljunk valakit, p. a gyülésnek *bölcs* ítéletére bízom (e h. *okos, józan*), *gyönyörü* öltözete volt (e h. *szép*), *zsugori* e h. *fösvény.*

183. Megtörténik azonban sokszor az is, hogy hibásan cserélik föl a rokonértelmű szavakat s rosszul használják egyiket a másik helyett, p. azt mondják: *hamis* haja van (e h. *ál* v. *vendég* haj), *betartja* a nyílást tenyerével (e h. *befogja*), egy éve, hogy iskolába *megy* (e h. *jár*).

184. Hogy tehát helyesen használjuk a rokonértelmű szavakat, foglalkoznunk kell velük, jelentésüket gondosan össze kell hasonlítanunk, és meg kell keresnünk, mi a különbség még az olyan kifejezések közt is, melyek első tekintetre egyértékűeknek látszanak. Ez által irályunkat pontossá és szabatossá tehetjük, azaz minden kifejezést olyan helyesen fogunk alkalmazni, mintha csak rászabták volna a gondolatra, melyet éppen ki akarunk fejezni. Azonfölül gongolkodásunkat is nagyon élesíti az, ha megkeressük a látszólag egyenlők közt is a különbséget.

Azért vannak e könyvnek függelékében röviden fejtegetve a legfontosabb rokonértelmű szócsoportok, némelyek pedig csak magyarázat nélkül vannak összeállítva, hogy mindenki figyelhessen rájuk, különbségükről gondolkozzék, és a jeles irókból példákat keressen használatukra.

Digitized by Google

MÁSODIK SZAKASZ.

Az alaktan.

185. Az alaktan a szóknak nem jelentésével, hanem különféle alakjaikkal foglalkozik. Ha a szóknak alakja változik, akkor vagy jelentésük is változik, vagy csak mondatbeli viszonyuk változik meg.

1) Ha a szónak alakjával együtt jelentése is változik, két eset lehetséges:

(a) Sokszor a szóhoz, hogy jelentése változzék, még egy egész más szót teszünk hozzá, p. *toronyőr*, *nyájör*, *rendör*. Ez az összetétel.

(b) Sokszor csak egy-egy hangot vagy szótagot teszünk hozzá, melynek magában véve nem volna értelme, s ezt képzőnek nevezzük, mert az alapszóból uj szót képez, p. *örség*, *öröz* v. *öríz*, *örző*, *örízet*. Ez a szóképzés.

2) Ha a szónak alakjával csak mondatbeli viszonyát akarjuk változtatni, ha p. az alanyból tárgyat akarunk csinálni, vagy ha a személyt akarjuk kifejezni, akkor szintén egy-egy hangot vagy szótagot alkalmazunk, de ezt itt nem képzőnek nevezzük, mert nem képez uj jelentésű szót, hanem ragnak, mert mintegy hozzá ragasztjuk az alapszóhoz; p. *ör-t*, *ör-nek*, *ör-e*, *öríz-nek*, *örz-i*. Ez (c) a ragozás.

Első fejezet.

Az összetétel.

186. Az összetételnek két fő neme van:

(a) Néha az összetételnek két tagja egyszerüen két összetartozó mondatrész, csakhogy összeírjuk és egy szónak ejtjük ki; p. *kisasszony*, *urnapja*: itt az első tag a második tagnak egyszerűen jelzője, az első szóban melléknévi jelző, a másodikban birtokos jelző. Ezeket mondattani összetételeknek nevezhetjük, mert a két tagnak mondattani szerkezete van.

Digitized by Google

(b) Máskor a két tag szintén mondattani viszonyban van egymással, de a viszonynak megjelölése ki van hagyva; p. *urnapja* helyett azt is mondjuk *urnap*, s itt a birtokviszonyt jelölő személyrag el van hagyva; ép így van p. *házfödél* e h. *házfödele*, s itt is csak hozzágondoljuk a két taghoz a birtokviszonyt. Ezek a kihagyásos összetételek (elliptikus ö.)

187. Az eddigi példákban (*kisasszony, urnap, házfödél*) a fődolog mindig a második tagban van kifejezve, az első tag csak közelebbről meghatározza a másodikat s ennek mintegy szolgálatában áll, alája van rendelve; az eddigieket tehát alárendelő összetételeknek nevezhetjük. Vannak azonban (c) mellérendelő összetételek is, vagyis olyanok, melyekben a tagok mint egyenranguak állnak egymás mellett, valami uj fogalom kifejezésére; p. *járkel, adásvevés, körülbelül.*

188. Az összetétel tulajdonkép mindig két tagra oszlik, ámbár néha több szóból áll; p. *atyafi-jóság, aprómarha-nyáj, vadmadár-tojás, Duna-Földvár:* az első példákban az első tag, az utolsó példában a második tag maga is összetétel és két-két tagból áll. Az ilyen hosszabb összetételeket többnyire úgy írjuk, hogy a két főtag közé kötőjelet teszünk.

189. Néha annyira összeolvad a két tag, hogy ha a szót használjuk, nem is gondolunk rá soha, hogy összetett szó; ilyen p. a *férfiú*, azaz *férj-fiú*. Néha azért nem tudjuk, hogy összetétel, mert az egyik tagot külön rem használjuk; p. *ifjú* vagy *ifiú* tulajdonképpen a *férjfiú*-nak ellentéte, mert két szóból áll (*i-fiú*) és fiatal fiút jelent; a két részt néha külön ragozva is használják, de akkor mindakét tag csak gyermeket jelent: *ija-fia* (p. Mindenütt láthatá a vén nap önnön *ia-fiát;* A. T. e. I.). Néha a hangzásuk változik meg annyira, hogy a részeket nehéz megismerni; p. *némber* a. m. *nőember*, *jámbor* a. m. *jó ember*, *ünnep* azelőtt *üdnap* volt, azaz szent nap.

I. Mondattani összetétel.

1. Igék.

190. Az alany az igével csak egy példában olvad össze, ebben; *mennydörög*; itt már nem igen gondolunk rá, hogy az első, tag alanya a másodiknak, úgy hogy aztán az egész összetételt más alanyhoz tehetjük állítmánynak, p. »átkom nem mennydörög.« (A.) A tárgy egyesült az igével ebben az összetételben: *egyetért.*

Digitized by Google

191. Többnyire határozók egyesülnek az igével, még pedig:

(a) ragos főnevek és névmások; p. *észrevesz, végrehajt félrebeszél, félreért, félbenhagy, abbanhagy, agyonüt*;

(b) határozó szók; p. *odaadja; rajtakapták, nekiáll, beleugrik; bejön, kimegy, fölfog* stb. Ezek az igékkel összekötött határozó szók az úgy nevezett igekötők, melyekről már a 122. cikkben van szó.

192. Sok határozós igét csak olyankor veszünk egy szónak, mikor az egész kifejezésből névszót akarunk képezni; p. nagyra vágy: *nagyravágy-ás, nagyravágy-ó*; tudni vágy: *tudnivágy-ás, -ó*; *szemrehány-ás, nemtud-ás, férjhezmenetel, idejövetel*; *messzelát-ó, elüljár-ó, nyakraval-ó, jóravaló, alávaló*; *szemenszedett, mondvacsinált.*

2. *Névszók.*

a) Főnevek.

193. A főnévvel legtöbbször egyesül a melléknévi jelző, még pedig olyan kifejezésekben, melyekben nagyon gyakran használunk együtt egy bizonyos jelzővel egy bizonyos főnevet. Itt három eset lehetséges; t. i. a jelző lehet:

(1) közönséges melléknév (tulajdonságnév vagy számnév) p. *kisasszony, földesur, utitárs, vadgalamb, aprómarha, záptojás, félvállra, baleset, szépirás, helyesirás, drágakö, álarc*; *háromláb, négyszög*;

(2) melléknévi igenév (l. 131), p. *irótoll, varrótü, ivópohár; kötőszó*; *irószoba, hálószoba*; *folyóviz, forgószél*; *szántszándékkal*;

(3) melléknévül használt főnév (l. 110, 112 és 115); p. *özvegyasszony, mosóné (mosó nö), istennö*; *molnárlegény*; *hímszarvas*; *jelszó, jeggyürü, terméskö*; *ezüstpénz, kötélhágcsó, fajankó*; *aranyhaj, keresztút, vendégoldal*; *fővezér, alföld, előszó.*

Hibásak az igével való összetételek: *kötszó, küzdhomok, mérón, vonz erő, védangyal*; magyarosan így mondjuk: *kötőszó, küzdőhomok, mérőón, vonzóerő, védőangyal* v. *őrangyal.* — *Láthatár, látkör* h. azt kell mondanunk: *látóhatár, látókör* v. *szemhatár, szemkör; lőpor* h. *puskapor; látcső* h. *messzelátó*; *menhely* h. *menedék; mértan* h. *geometria.*

Digitized by Google

194. A jelzős főneveket különösen akkor vesszük egy szónak, ha az egész kifejezésből melléknevet akarunk képezni, s ezt leginkább az *ú, ü, s, i* képzőkkel tesszük; p. *jószív-ü, vashomlok-ú, kétszín-ü, héttoll-ú*; *nagyszakállas, verestollas, harmadnapos, ötakó-s*; *multév-i, mindennap-i.* — Ide tartoznak a következő kifejezések is: *egyszer-ü* (a *szer* szó tulajdonkép sort, rendet jelent), *nagyszer-ü*; *kétszeres, ezerszeres*; *egy-szer-i, más-kor-i*; *másféle, háromféle* (régente így mondták: *más-fél-i*, azaz más félhez tartozó, más oldalra való.)

Rendesen mégis két szó gyanánt írják ezeket, mikor a tagok hosszabb szók; p. *végtelen jóságú, ellenkező jelentésű; negyedfél éves; 1848. évi* szabadságharc. Ide tartoznak a *nyi* végű melléknevek is: *három órányi, két mérföldnyi.*

195. Néha a birtokos jelző is egyesül a jelzett szóval; p. *úrnapja, istennyila, asztalfia, vásárfia, ludmája, Hegyalja*; *hadakutja* (a tejút); *atyámfiai, hazánkfia, nevemnapja, szemefénye*; *szófia* beszéd.

196. Hasonlókép magyarázhatók az ilyen kifejezések: *istenadta, szélhordta, madárlátta* cipó, *vérmosta* fokán (A.), *mohlepte* gödörben (Kisf. K.), *sorsüldözte* Zalán (Vör.) *Istenadta* ebből van rövidítve: *isten-adata*, azaz isten adománya. — Csakhogy az ilyen kifejezéseket lassanként úgy kezdték érteni, mintha a befejezett cselekvésü igealak volna bennük, úgy hogy most ilyeneket is mondunk *ördögkötötte* rokka (tulajdonkép így volna: *ördög kötet-e* rokka) *istentaszította* ember, *szülötte* helyén, az *említettem* könyv; *anyaszült* meztelen, *szellöüzött* felhők (Pet.); Helvetia *hó-takart* tetői, Provence *dal-telt* mezői (Eötvös.)

197. Határozó ritkán van összetéve a főnévvel; p. *tejbekása* (azaz tejbe főtt kása), *túlpart, összemarok, viszhang* (e h. *visszahang*). — Az olyanokban, minők *bejárás, végrehajtás*, nem *be-járás, végre-hajtás* van összetéve, hanem az összetett igékhez járult a főnévképző: *bejár-ás, végrehajt-ás* (l. 192).

b) Melléknevek.

198. Néha a melléknévnek is van jelzője, és akkor sokszor egy szónak vesszük a kettőt és összeírjuk: *sötétzöld, halványzöld, világoskék*; *vakmerő, ritka-szép, fél-árva.*

Digitized by Google

199. Néha a melléknévnek főnév a jelzője és a kettőből összetett szó lesz: milyen fehér? *hófehér, tengerzöld, kökénykék, halottsárga, villámgyors, acéltiszta, jéghideg, méregdrága* (l. 112).

200. Ha számnévnek van jelzője, a kettő együtt szintén összetételt alkot: *kétszáz, tízezer.*

II. Kihagyásos összetétel.

201. A kihagyásos összetételek főnevek vagy igenevek.

Helytelenek ezek az összetett igék: *képviseli, kárpótolja;* helyesen: *képét viseli* v. *képviselője, kárát pótolja.*

Helytelenek az ilyen összetett melléknevek: *örömittas, tűzmentes, reményteljes, szellemdús;* helyesen így mondjuk: *örömtől ittas, tűztől ment, reménnyel teljes* v. *nagyreményű, szellemes.*

202. A kihagyásos összetételekben a két tag rendesen birtokviszonyban áll egymással, csakhogy e viszonynak megjelölése el van hagyva; még pedig mindig az első tag a birtokos, a másik a birtok. Példák: *kenyérhéj, fahéj, falevél, virághlevél, ágyúszó, nyilzápor, hadvezér, atyafi, névnap, születésnap, királyné* (király neje), *harmadfél* (tulajdonkép: a harmadiknak fele).

203. Ha az ilyen birtokos összetételt valami személyre akarjuk vonatkoztatni, akkor az összetétel rendesen fölbomlik, s azt mondjuk: *kenyerem héja, atyámfia, nevenapja, születésüknapja*; nem pedig: *kenyérhéjam, névnapja* stb. De némelyeket ilyenkor is együtt hagyunk; p. *lába szára* vagy *lábszára, szüröm ujja* v. *szürujjam, agyveleje, fejfája, szemfödele*; *tüzhelyünk, rózsabimbóm, sátorfája.*

204. Birtokos összetételek ezek is: *karika módra, páva módra* (páva módjára); *dél tájban, éjfél tájban* (éjfél tájában); *út közben, nap közben, ebéd közben* (ebéd közében); *csöpp számra, liter számra, ember számba* (ember számába); *gyermek koromban, vándorszinész korában* (Pet.) Csakhogy ezeknek második tagja annyiszor fordúl elő így mindenféle szó után vetve, hogy nem is kötjük össze az első taggal, külön írjuk, mintha névutó volna.

205. A következő melléknevek alapszava szintén birtokos összetétel: *ágybeli* (az *ágybel*-hez vagyis az ágy belsejéhez tartozó),

Digitized by Google

szívbeli, szóbeli; *macskaféle, csavargóféle, emberféle* (régente *emberfél-i* volt, l. 194.)

206. Ha az összetételnek második tagja cselekvést jelentő főnév, akkor szintén birtokviszonyban áll a két tag, p. *kézirás* a. m. a kéz irása, *levélirás* a levél irása. De mégis meg kell különböztetnünk két esetet: az első tag ugyanis lehet a cselekvésnek vagy alanya, vagy tárgya; az első példában a kéz ír, de a másodikban a levelet írják. Az elsőt alanyi birtokosnak nevezik, a másikat tárgyi birtokosnak (l. 508). Alanyi birtokos az első tag p. ezekben: *földindulás, mennydörgés, istenáldás*; *istenitélet.* Tárgyi birtokos van ezekben: *gondviselés, igazmondás, szemfényvesztés*; *bünbánat, hadizenet*; *borital*; *jótétemény*; *szem-bekötősdi.*

207. Színtolyan kétféle viszony lehetséges, ha a második tag igenév, mert az igenév is cselekvést fejez ki (a főnévi és a határozó igenév) vagy cselekvőt (a melléknévi igenév 128, 129, 134). Példák:

(1) A főnévi igenév csak tárgyi viszonnyal fordúl elő: *háztüznézni* mentek. Elment hozzá mégis mintegy *búcsuvenni.* (A. III. 304.) Kiket az ellenség hagyott *hírmondani.* (A. I. 13.) *Vízdicsérni, bor-fecsélni* és a gazdát nem kimélni. (Vör.) Julia szép leány egykoron kimöne *búzavirág-szödni* (székely románc).

(2) Határozó igenév:

a) alanyi viszonnyal: Hova oly *lélekszakadva*? (A. A gyerm. és a szív.) *Páraszakadva.* (Vör.) Elunták *arcpirulva* nézni a napok lehunytát. (A. Mur. I.) *Idő telve*; *egy év mulva* v. *mulván, az ösz beállván* (134.)

b) tárgyi viszonnyal: *vállvetve, karöltve, szemlesütve. Szembehunyva* járom tekergő ösvényét. (A. Mur. I.) Hirtelen megállott s monda *békevesztve* (u. o.)

(3) Melléknévi igenév rendesen csak tárgyi viszonnyal fordul elő: *bajvívó, fegyverhordó, halálhozó, rosszakaró, tanácsadó*; *vendégfogadó*; *mitevő*; *kárvallott, katonaviselt* ember.

208. A tárgyas összetételeknél az első rész néha személyragos, p. *magaviselet, hitehagyás.* Ment *hada-szemlélni* a húnok vezére. (A. B. h. IX.) Ez leginkább a melléknévi s a határozó igeneveknél fordul elő: *szavatartó* ember, *színehagyó* ruha, otthon a fehér-

Digitized by Google

nép sem *dolgafelejtő* (A. B. h. V.); *hitehagyott* ember, *hiteszegett* pártos (A.), *fékevesztett* szenvedély; *keze-terjesztve* fogadá vendégit (Faludi), *szeme-lesütve* (u. a.), *szárnyaszegve* hull le (A. Mur. I.)

A melléknévi s a határozó igeneveknél néha az alanyi viszonyban is személyragos az első tag; p. *vére-hulló* fű, *hasamenő*; *eszeveszett*, *ügyefogyott*, *honjaveszett* nép (A. B. h.); *eszeveszve* (A.), most a kantárhoz is *keze-reszketve* nyul (A. T. e. VI.), *szivökszakadva* futnak (Rimai J.); hogy *utam-veszetten* csak ide tévedtem (A. T. e.) — Ide tartoznak még effélék: az íly szerződés *ára-megadhatlan* (A. B. h.); *keze-ragadós* ember, *fogafájós*; *felemás*.

III. Mellérendelö összetétel.

209. Néha úgy fejezünk ki egy-egy fogalmat, hogy két fő részét mondjuk meg, tehát olyan összetétellel, melynek két egyenrangu tagja van, p. *járáskelés*, *adásvevés*. Már e két példa mutatja, hogy itt két eset lehetséges; t. i. a tagok vagy rokonértelmüek, vagy pedig ellenkező jelentésüek.

Példák rokonértelmű tagokkal:

Igék: *járkel*, *fúrfarag*, *rugkapál*.
Főnevek: *szóbeszéd*, *pörpatvar*, *kénye-kedve*.
Melléknevek: *öszöreg*, *hányiveti*.
Számnevek: *egykét*, *tízszer-huszszor*, *ketten-hárman*.
Határozó szók: *keresztülkasul*, *szerteszét*.

Példák ellenkező jelentésü tagokkal:

Igék: *jö-megy*, *ad-vesz*.
Főnevek: *árapály*, *adásvevés*.
Melléknevek: *okosbolond*, *forróhideg*, *testilelki*.
Határozók: *hanyatthomlok*, *körülbelül*, *maholnap*.

210. Leginkább olyan rokonértélmű szavakat szoktunk összekötni, melyek hangzásukra nézve is hasonlítnak egymáshoz, s az ilyeneket aztán ikerszóknak nevezzük: *szánom-bánom*, *csattog-pattog*, *csillog-villog*, *ken-fen*, *nyal-fal*, *dúl-fúl*, *zúg-búg*; *locska-fecske*; *mézes-mázos*; *sürög-forog*; *csügg-lóg*, *lót-fut*, *csusz-mász*.

Azért kötünk össze sokszor hasonló ragu szavakat: *kénye-kedve*, *szegről-végről*, *sebbel-lobbal*, *éjjel-nappal*, *hébe-hóba*, *vérbe-*

Digitized by Google

fagyba, innen-onnan. Sőt sokszor azonegy szót is ismételjük bizonyos célból: *lassan-lassan, már-már, néha-néha; egy-egy, ketten-ketten.*

211. Sokszor a szót úgy tesszük ikerszóvá, hogy ismételjük, de az egyik tagnak hangzásán kissé változtatunk. E változtatás többféleképen történhetik:

(1) néha csak a kezdő mássalhangzó változik: *tarka-barka, csonka-bonka, csere-bere, csiga-biga, horgas-borgas;*

(2) néha valami mássalhangzót teszünk az elejére: *ingó-bingó, irka-firka;* e két osztályban az első tag az eredeti alak, a következőkben rendesen a második;

(3) néha a kezdő mássalhangzó elmarad: *irul-pirul, iceg-biceg; izeg-mozog;*

(4) sokszor a magánhangzók változnak (l. 33. cikk): *dirmeg-dörmög, nyifeg-nyafog, kipked-kapkod, csür-csavar; zür-zavar, mende-monda, genye-gunya, lim-lom, dirib-darab;*

(5) néha az első tagnak vége rövidül: *hórihorgas, taritarka;*

(6) sokszor az első tag képzővel van megoldva: *véges-végig, körös-körül; telides-teli; ujdonat-uj; torzon-borz, gézengúz.*

Némely ikerszónak egyik tagja sem használatos önálló szóul, p. *dinomdánom, dibdáb, gezemice, celecula.*

Második fejezet.

A szóképzés.

212. A szónak azt az alakját, melyhez a képzők és a ragok járulnak, melyből tehát az uj szó származik, törzsnek vagy tőnek nevezzük, mert fához hasonlítjuk, melynek ágai a képzők és ragok (*származik* is tulajdonkép a m. szárnyazik, azaz elágazik.) Minthogy a szónak tőalakja kevésbbé fontos a szóképzésre, mint a ragozásra nézve, azért ez utóbbinál fogjuk tárgyalni (298).

213. Azon szó, melytől az uj szó származik, ennek az alapszava; p. *oltás* alapszava *olt*, ennek meg alapszava *ol*, mely ugyanaz mint *al* ezekben: *al-sz-ik, al-hat-ik, al-tat; járatlanság* alapszava *járatlan*, ez meg *járat-talan*-ból van rövidítve, tehát alapszava *já-*

Digitized by Google

rat, ezé meg a *jár* ige. Viszont *járat* a *jár* ige származéka, *járatlan* meg a *járat* főnév származéka.

A tovább nem elemezhető alapszót gyökérnek is nevezik.

214. A képzők valaha mind önálló szók voltak, de lassanként megrövidültek s feledésbe ment eredeti jelentésük. Némelyekről a nyelvészek ki is mutatták, hogy minő szókból keletkeztek. Például a *-nyi* képző a *nyáj* szóból rövidült, és *mindannyi (mind-az-nyi)* ugyanaz, mint *mind-nyáj-a*. A *-hat* képző nem egyéb, mint a *hat* ige, melyből a *hatalom* és a *mindenható* származik, és egykor nem úgy mondták: *irhat*, hanem *irni hat* (er kann schreiben; l. 84.)

215. A szóképzést két nagy részre osztjuk föl: igeképzésre és névszóképzésre. Az egyes képzőknek többnyire az a sajátságuk van, hogy csak igékhez járulnak (p. *-mány*, *-ékony*), vagy csak névszókhoz (p. *-cska*, *ú*); azért külön kell tárgyalni az igéből való szóképzést és külön a névszóból valót.

I. Igeképzés.

1. Igékből.

Egyszeriséget jelentő igék.

216. Az egyszeriséget jelentő igék azt fejezik ki, hogy a cselekvés egyszer történik s egyszerre befejeződik, tehát csak egy pillanatig tart (l. 79). Nehány ilyen igénél ez a jelentés feledésbe ment, p. *köszönt*, *félt*, *sirat*, *merít*.

217. A legközönségesebb egyszeriséget jelentő képző *-n*; előtte a tő végmássalhangzója többnyire meg van nyujtva (kettőztetve). Többnyire *-g* végű gyakorító igék felelnek meg nekik. Példák:

zuhan (zuhog)	*villan (villog)*	*zörren (zörög)*
pihen (piheg)	*csillan (csillog)*	*rezzen (rezeg)*
bukkan (bukik)	*pattan (pattog)*	*toppan (topog)*

218. Előfordul sokszor az *-int* képző is:

érint (ér)	*nyomint (nyom)*	*huzint (húz)*
emelint	*kavarint*	*vakarint*

Digitized by Google

219. Néha az *-ít* képzőt is így használjuk:

vonít (vállat vonít) *merít (mer)* *emelít*
pödörít, penderít *kaparít* *takarít*

220. A *-t* képző leginkább *-n* végűekhez járul:

toppant, horkant *illant, osont* *köszönt.*

Ide tartoznak: *félt, sirat,* sőt *szeret* is (v. ö. *szerelem.)*

221. Legritkább az *-ll* képző:

lövell (lövök) *fuvall (fuvok)* *rivall (rivok)* *szökell.*

Gyakorító igék.

222. A gyakorító igék a cselekvésnek vagy gyakorítását vagy folytonosságát fejezik ki (l. 81), de néha lassu kezdését is (l. 82); az utóbbiakat kezdő igéknek nevezzük. Némely igéknél a folyó cselekvést mindig gyakorító képzővel mondjuk (342, 343).

223. A gyakorító képzők halmozva is fordulnak elő, mert néha a gyakorító igéhez még egy gyakorító képzőt teszünk:

dob	*dob-ál*	*dob-ál-gat;*
mulat	*mulato-z*	*mulato-z-gat;*
buk(ik)	*buk-dál*	*buk-dá(l)-csol.*

224. Legközönségesebb a *-gat, -get* képző. Néha a teljesebb, néha a rövidebb tőhöz járul, sőt néha az alapszónak még mássalhangzói is elvesznek a végén, mint itt a harmadik hasábban látjuk:

csalo-gat	*csókolgat*	*tekin-get (tekint)*
hivo-gat	*borozgat*	*tiszto-gat (tisztít)*
eve-get	*halászgat*	*simo-gat (simít* l. 34*)*
hall-gat	*készülget*	*halo-gat (halaszt)*
rakosgat	*készítget*	*ere-get (ereszt,* l. 50*).*

225. A következőkben *-gál -gél* a képző:

huzgál keresgél kapargál ron(t)gál taszi(t)gál.

Ez elé járul sokszor a *-d* képző (227) s akkor *-dogál* lesz belőle:

álldogál üldögél mendegél folydogál sirdogál.

Ev-degél, iv-dogál helyett azt mondjuk: *eddegél, iddogál* (52).

226. A *-gál* képző tulajdonkép maga is két gyakorító képzőből van összetéve: *-g*-ből és *-ál*-ból, s ezek külön-külön is előfordulnak:

Digitized by Google

(1) a *-g* képző:

morog (mordul)	*csörög (csörren)*	*villog*	*csattog;*
zuhog (zuhan)	*zúg (zúdul)*	*cseng (csendül)*	*ing (indul);*
szédeleg (e h. szédülög)	*csavarog*	*füstölög*	*gőzölög;*

ide tartozik az *-ng* képző is, mely néha a *g*-vel váltakozik; p. *bolyog* és *bolyong* egyet jelentenek, *tátong* helyett néhol azt mondják *tátog*, és *piheg* helyett *piheng*;

állong, szállong	*csapong, tolong*	*hajlong;*
szorong (szorít)	*kereng, kering*	*borong;*

(2) az *-ál* képző:

dobál ugrál metél (metsz) szemlél gyomlál.

Az utolsó kettő a *szemel* és *gyomol* igékből van képezve.

227. A *dogál*-beli *-d* képző (225) egyedül áll ezekben:

böködd döfödd gyúlad fúlad alu-d-ni.

A visszaható *-úl* képzővel egyesülve kezdő igéket képez (82):

mozdúl fordúl kondúl zúdúl fájdúl.

228. A *-d* és *-ál* képzők is egyesülnek, s lesz *-dál*, de ez hosszú magánhangzóval ritkán fordul elő, p. *harapdál, furdál*; többnyire megrövidül s így hangzik: *-dal -del*:

furdal tördel vagdal rugdal lépdel.

229. A *-d* képző rejlik ezekben is:

-dos: fogdos verdes röpdös bujdos(ik);
-doz: fogdoz csörgedez ingadoz lödöz.

230. A *-dos* és *-doz* képzőknek második része, az *-s* és a *-z* külön is előfordul mint gyakorító képző:

futos	*ugros*	*rakos*	*repes*	*mérs(ékel);*
vonz	*kötöz*	*oldoz*	*hordoz*	*öntöz;*
szakadoz	*szunnyadoz*	*görnyedez*	*sóhajtoz*	*mulatoz.*

A *-z* helyett néha a kemény *-sz* hang fordul elő, p. a *vonz* igét régente így mondták: *vonszani*. *Metsz* alapszava *met*, s ebből van a fölszólító *mess* és a gyakorító *metél* (226). Ide tartoznak még *játszik (ját-ék), látszik, hallszik*. Némely igékben az *-sz* csak a folyó cselekvés jele (342).

231. Az *-sz* és *-s* képzőkhöz tartoznak ezek is:

-ász: legelész	*heverész, kotorász*	*természet;*
-szol: vonszol	*boncol (bontszol)*	*haj(t)szol;*
-sol: gugsol	*roncsol (rontsol)*	*perzsel;*
-csol: szürcsöl	*szökdé(l)csel*	*bukdá(l)csol;*
: rágcsál	*faragcsál*	*döngicsél.*

Digitized by Google

232. A *-szol* és *-sol* képzők második része az *-l* gyakorító képző, s ez külön is meg van ilyenekben,

hatol	*sujtol*	*nöl, föl*	*lélekzel*	*oml(ik 235)* ;
marasztal	*szólal*	*kémlel*	*színlel*	*ízlel.*

Az utóbbiak a *szól, kémel, színel, ízel* igék származékai.

Az *-l* kétszer van meg ezekben: *kérlel, foglal.*

233. Néhány gyakorító képző elül *k*-val van összetéve, de ez a *k* külön nem képez gyakorító igét:

-kos: *futkos* ;
-koz: *futkoz* ;
-kol: *nyomkol, tudakol* ;
-dokol: *érdekel, öldököl, fuldokol, haldokol* ;
-kod: *csapkod, kapkod, esipked, nyomkod* ;
-kál: *irkál, járkál, bujkál, csuszkál, sánti(t)kál* ;
-károz: *futkároz, sütkérezik.*

234. A gyakorító képzők áttekintése:

g, *ng 226*	***d***, *dúl 227*	***sz, z, s 230***	***l***, *lal 232*	***kos 233***
gál 225	*dos, doz 229*	*dos, doz 229*	*kol, dokol*	*koz*
dogál 225	*dogál 225*	*kos, koz 233*	*szol, sol, csol 231*	*kol, dok°*
gat 224	*dokol 233*	*szol, sol 231*	***ál 226***, *csál 231*	*kod*
	dál, dal 228	*csol. csál 231*	*gál, dogál 225*	*kál*
		ász, *231*	*dál, dal 228*	*károz.*

Míveltető igék.

235. A míveltető igének (75) egyszerű képzője *-t*. Ez többnyire egytagu igékhez járul (az első hasábban a rövidebb tőhöz, a másodikban a teljes kéttagu igetőhöz); a többtagú igék közül leginkább *n* és *g* végűek szokták fölvenni az egyszerű *t* képzőt. P.

kelt, költ (kel)	*éget*	*jelen-t*
tölt (telik)	*csönget*	*pattant*
olt (al-sz-ik)	*járat*	*háborgat*
veszt (vesz)	*folyat*	*hömpölyget*
oszt (osz-l-ik)	*nyomat*	*jelentet*
foszt (foszlik)	*fojtat*	*felejtet*
rejt (rejlik)	*hivat*	*terem-t*
hajt (hajlik)	*lövet*	*enyész-t.*

Az *omlik, ömlik*-féle igékben az *-l* gyakorító képző (232), úgy mint az *oszlik, rejlik* stb. igékben, s a míveltető ige az *l*-nélküli alapszóból van képezve: *om-t, öm-t*, csakhogy az *m* hasonul a *t*-hez

Digitized by Google

és *n* lesz belőle (l. 49); tehát ezen igéknek míveltető alakjuk így van:

omlik: ont bomlik: bont romlik: ront ömlik: önt.

A *dönt* igének is használják néhol ezt az átnemható alakját: *dömlik*; de rendesen így mondjuk: *dűl.*

A *gyúl* és *gyűl*-féle igékben is képző az *-l*, s azért míveltető alakjukban nincs is meg:

gyúl: gyujt gyűl: gyüjt nyúl: nyujt fúl: fujt v. fojt;
fűl: fűt hűl: hűt sül: süt.

Néhol a *dűl* ige míveltetőjét is így mondják: *düt.*

Esik, feslik míveltetője *ejt, fejt* (de van *fejlik* is.)

236. Többször fordul elő a míveltető képzőnek kettőztetett alakja: *-tat, -tet.* Ezt némely egytagú igék is fölveszik, de leginkább többtaguakhoz járul. P.

i-tat	*biztat*	*igértet*	*készíttet*
tétet	*folytat*	*olvastat*	*fordíttat*
hitet	*jártat*	*tiszteltet*	*égettet*
altat	*nyomtat*	*végeztet*	*lobogtat*
nyugtat	*üttet*	*csináltat*	*ragyogtat.*

237. A többtagu *d*-végű igék míveltető alakja rendesen *szt*-re végződik:

nyugod-ni: nyugoszt riad: riaszt szakad: szakaszt
fárad : fáraszt apad: apaszt ébred: ébreszt.

T. i. mindezen igékben tulajdonkép gyakorító képző a *d* (227) *nyugod-ni* a *nyug(-szik, -tat, -hatik)* tőből, *riad* a *rí* (*rivall*) igéből van képezve, *apad* az *apály*-hoz, és *szakad* a *szakít*, *szakasz* szókhoz tartozik. Volt ezeknek valamikor egy-egy más alakjuk, melyben a *-d* képző helyét a gyakorító *-sz* képző (230) foglalta el, s p. a *nyugo-d-(ni)* szónak most is megvan ez a másik alakja: *nyugo-sz(ik).* Ezek a régi *sz*-es alakok vették aztán föl a míveltető képzőt: *nyugosz-t, riasz-t* (mint *vesz-t, enyész-t*).

Van azonban nehány *szt*-re végződő míveltető ige, melyeknek alapszavában nincs meg sem az *sz*, sem a *d* képző:

mén: meneszt nő: növeszt forr: forraszt mul(ik): mulaszt.

238. A *szakad, szalad* ige míveltetője nem csak *szakaszt, szalaszt*, hanem *szakajt szalajt* is; ép így van a *hull* és *vesz* igékből is *hullajt veszejt* (a m. *hullat, veszt*). Ezekben tehát egy új míveltető képző mutatkozik: *jt.*

Digitized by Google

Azonban *szakajt, veszejt* helyett most rendesen azt mondjuk: *szakít, veszít* (l. 34), s ilyen *-ít*-végű míveltető ige több is van:

áll: állít *száll: szállít* *tér: térít.*

A *-dúl -dűl*-képzős kezdő igék (227) mind evvel az *-ít* képzővel alkotják míveltetőjüket, csakhogy ilyenkor a visszaható *-úl -űl* képző elmarad:

indúl: indít *fordúl: fordít* *buzdúl: buzdít.*

239. Különös, hogy néhány igének míveltető jelentése van, de nincs míveltető képzője, hanem csak gyakorító:

forr: forral	*asz(ik): aszal*	*nő: növel, nevel;*
fagy: fagylal	*ér(ik): érlel*	*híz(ik): hizlal;*
fö: főz;	*forr: forráz*	*lóg: lógázza lábát.*

Néha más igéket is használunk míveltető jelentéssel a nélkül, hogy míveltető képzőt tennénk hozzájuk; p. házat *építek* e. h. *építtetek, lerovom* adósságom e. h. *lerovatom* (avval, a ki azelőtt fölrótta).

Szenvedő igék.

240. Az igazi szenvedő igéknek egészen olyan képzőjük van mint a míveltetőknek, t. i. vagy *-t* vagy *-tat -tet*, s a melyek a míveltetőt az egyszerű *-t*-vel képezik, azoknak a szenvedőjük is csak *-t*-ve, szokott lenni. Csakhogy a szenvedők mind ikesek. P.

t-vel:	*nyoma-t-ik*	*hiva-t-ik*	*jelente-t-ik*
	fojta-t-ik	*löve-t-ik*	*felejte-t-ik;*
tat, tet:	*té-tet-ik*	*ígér-tet-ik*	*készít-tet-ik*
	üt-tet-ik	*olvas-tat-ik*	*végez-tet-ik.*

Visszaható igék.

241. A visszaható igék nem csak azt jelenthetik, hogy az alany cselekvése visszahat az alanyra (85): hanem azt is, hogy több cselekvő kölcsönösen hat egymásra (86); azt is, hogy az igét átnemható értelemben használjuk (87); végre azt is, hogy a cselekvést csak kezdődőnek képzeljük (82.)

242. A legközönségesebb visszaható képző *-ód -öd*; az ilyen igék mind ikesek:

üt: ütődik	*vet: vetődik*	*húz: huzódik,*
értet: értetődik	*kuszál: kuszálódik*	*dörgöl: dörgölődik;*
csókol: csókolódik	*gúnyol: gúnyolódik*	*készül: készülődik.*

Digitized by Google

243. Néha az *-ód -ed* képzőnek magánhangzója megrövidül, s akkor az *ó*-ból *o* lesz, az *ő*-ből többnyire *e* (l. 31), sőt egy példában az *ó* egészen elvész:

facsar : facsarodik *kever : keveredik* *mos : mosdik.*

244. Néha az *-ód* képzőhöz még hozzájárul a gyakorító *-z* képző:

dörgöl-öd-ik : dörgöl-ödz-ik *takaródzik* *lopódzik.*

A *-z* képzőnek gyakorító erejét legjobban érezzük még ebben: *huzódozik.* — Néha *-óz -őz* a visszaható képző; p. *nyujtózik, rejtőzik.*

245. Néha *-kód -köd* vagy *-kóz -kőz* a visszaható képző s ezekben benne van az előbbi *-ód* és *-óz*:

(1) rázkódik *hányódik* *bánkódik;*
(2) birkózik *mérkőzik* *vetkőzik* *férkőzik.*

De ez a két képző rendesen megrövidíti magánhangzóját és akkor így hangzik: *-kod -köd -ked, -koz -köz -kez*:

(1) rázkodik *óvakodik* *ruházkodik* *boszon(t)kodik,*
költözködik *fésülködik* *öltözködik* *szörnyü(l)ködik,*
emelkedik *őrizkedik* *eresz(t)kedik* *terjesz(t)kedik;*
(2) adakozik *bontakozik* *bocsátkozik* *találkozik,*
ütközik *gyürközik* *törülközik* *érülközik,*
vetkezik *következik* *temetkezik* *érintkezik.*

A *z* hang helyét néha a kemény *sz* foglalja el, p. *marakosznak* e h. *marakoznak (marakodnak);* ilyenkor a képző magánhangzója többnyire elvész és csak a *-ksz* marad meg, p.

töre-ksz-ik (töre-ked-ik) *növe-ksz-ik (növe-ked-ik).*

246. Sokszor elő fordul visszaható igékben az *-úl -ül* képző is; ennek magánhangzója azelőtt mindig hosszu volt, de most röviden is mondjuk: *-ul -ül* (31). P.

vonúl *tolúl* *merül* *sérül (sér-t).*

A kezdő igék rendesen evvel a képzővel végződnek (l. 227):

indúl *mordúl* *rezdül* *pezsdül.*

247. Néhány visszaható értelmű igének nincs visszaható képzője, hanem a gyakorító *sz* képző és az ikesség különbözteti őket meg a cselekvő igétől:

lát : lát-sz-ik *hall : hall-sz-ik* *ismer : ismerszik.*

Néhányat pedig csak az *-ik* különböztet meg a cselekvőtől:

bíz : biz-ik *tör : tör-ik* *hall : hall-ik;*
poroz : porz-ik *virágoz : virágz-ik* *tajtékoz : tajtékz-ik.*

Digitized by Google

Ható igék.

248. A ható ige cselekvő igéktől is, szenvedőktől is képezhető a *-hat -het* képzővel:

jár : járhat	*mén : mehet*	*visz : vihet*
alszik : alhatik	*csalogathat*	*járathat;*
üttet-het-ik	*ütöd-het-ik*	*vonakodhatik.*

E képzőnek eredete meg van magyarázva a 84. s 214. cben.

2. *Névszókból.*

Valamivel működést jelentő igék.

249. Ha valami eszközzel való működést akarunk kifejezni, az eszköz nevéből képezünk igét *-l* képzővel:

kapál	*kaszál*	*csépel*	*rostál*	*szitál,*
dobol	*hegedül,*	*fésül*	*láncol,*	*mázol.*

Szintígy képezünk cselekvést jelentő főnevekből (minők *szó, dal, csere, hála* stb. olyan igéket, melyek a cselekvésnek végrehajtását fejezik ki:

szól	*dalol*	*énekel*	*tréfál*	*panaszol,*
cserél	*hálál*	*ostromol*	*ünnepel*	*vacsorál.*

Beszél, segél, remél ezekből: *beszéd-l, segéd-l remény-l* (l. 52)

250. Az *-l* képzővel alkotunk olyan igéket is, melyek valaminek tartást, vélést jelentenek; p. *ural* a. m. urnak tart, urának nevez (»Adja isten, hogy a magyart a fél világ *uralja«)*; ilyenek még:

csodál	*rosszal*	*helyesel*	*elégel*	*szégyenel.*

Ezekben sokszor az *l*-et hosszan mondjuk és írjuk:

csodáll	*rosszall*	*javall*	*sokall*	*kevesell.*

251. Valami tárggyal bánást, foglalkozást jelentő igék *-ász -ész* képzővel készülnek:

halász	*rákász*	*vadász*	*egerész*	*eprész.*

Szereplést, állapotot jelentő igék.

252. Ha azt akarjuk kifejezni, hogy valaki valami minőségben hivatalban működik, szerepel, akkor a minőséget, hivatalt jelentő névszóból a már (250) említett *-l* képzővel alkotunk igét:

szolgál	*vándorol*	*kémel*	*orvosol*	*vezérel.*

Digitized by Google

Szolgál helyett néhol visszaható képzővel azt mondják: *szolgálkodik* (l. 87); s némely ilyen igéket csakis így tovább képezve használunk:

uralkodik gazdálkodik büszkélkedik bölcselkedik búslakodik.

Búslakodik helyett ez is előfordul: *búskodik*. Itt tehát az *-l* képző egészen elveszett, s csak a visszaható képző maradt meg, s ilyen képzésű igénk nagyon sok van:

(1) pajtáskodik vitézkedik betyárkodik fenekedik;
szomor(u)kodik bátorkodik okoskodik gondoskodik;
(2) barátkozik ellenkezik hadakozik tanácskozik.

253. Tulajdonságnevekből *-ll* képzővel alkotunk olyan igéket, melyek e tulajdonságban lételt, olyannak látszást fejeznek ki:

zöld: zölde-ll-ik sárgállik tarkállik feketéllik.

Rövid *l*-el is mondjuk: *fehérellik* h. *fehérelik, fehérlik*; így:

piroslik sötétlik; fénylik hajnal-lik özönlik.

Valamivel ellátást jelentő igék.

254. Valamivel ellátást kifejező igék *-z* képzővel alakulnak a tárgy nevéből, mellyel ellátunk valamit:

poroz szennyez aranyoz koronáz cifráz.

255. *Virágoz* a. m. ellát, földiszít virággal (p. fölvirágozza a szobát, a tükröt): *virágzik* a. m. földiszíti magát virággal, magától ellátódik virággal, tehát *virágzik* a *virágoz* igének visszaható alakja (l. 247). Ilyenek még:

poroz: porzik habzik bimbózik rügy(e)zik.

Ezekben a *z* helyett néha *dz*-t mondunk:

bimbódzik leveledzik fiadzik csomódzik.

Valamivé levést és vmivé tevést jelentők.

256. Ezek az igék rendesen azt fejezik ki, hogy milyenné lesz vki v. vmi, tehát az alapszó melléknév; p. *boldog-úl* a. m. boldoggá lesz, *boldog-ít* a. m. boldoggá tesz.

257. A valami levést, válást jelentő igék leginkább kétféle módon alakulnak:

Digitized by Google

(1) *-úl -ül* képzővel (röviden is: *-ul -ül*), p.

szép : szépül	*kék : kékül*	*fás : fásul*
jó : javul	*ó : avul*	*hő, hév : hevül*
bő : bővül	*tág : tágul*	*híg : hígul*
nehéz : nehezül	*sebes : sebesül*	*részes : részesül.*

Ha az alapszó magánhangzón végződik, ez nem marad meg, hanem beleolvad az *ú ü* hangba:

sima : simúl	*fekete : feketül*	*drága : drágul*
könnyü : könnyül	*savanyú : savanyúl*	*olcsó : olcsúl.*

(2) *-d* képzővel s akkor i k e s e k, p.

igaz : igazodik	*kemény : keményédik*	*nagyobb : nagyobbodik*
eleven : elevenedik	*erőtlen : erőtlenédik*	*kedvetlen : kedvetlenédik*
piros : pirosodik	*erős : erősödik*	*csöndes : csöndesédik.*

Az *-s* képzős melléknevekből többnyire így képezzük az igét. — Az alapszónak végmagánhangzójából rövid *o é* lesz:

szapora : szaporo-dik	*fekete : feketé-dik*	*ifjú : ifjo-dik*
szomorú : szomorodik	*keserü : keserédik*	*savanyú : savanyodik;*
	de van: *sürü : sürüdik*	*lassú : lassúdik.*

258. A *-d* képző helyébe néha *-sz* képző lép:

öregédik : öregszik	*gazdagodik : gazdagszik*	*betegédik : betegszik*
melegédik : melegszik	*hidegédik : hidegszik,*	*könnyebbédik : könnyebbszik.*

Ide tartozik még *haragudik : haragszik.*

259. Néha nem csak *d* a képző, hanem *-hod -héd -höd*:

vén : vén-héd-ik	*hír : hír-héd-ik*	*büz : büz-höd-ik*
bün : bün-höd-ik	*hamu : hamu-hodik* (Csok.)	*hamva-hod-ik* (A.)

A *d* helyébe néha itt is *sz* lép (mint 258): *vénhészik, hírhészik.*

260. A valamivé t e v é s t, v á l t o z t a t á s t rendesen az *-ít* képző fejezi ki, s ez felel meg mind az *-úl -ül*, mind a *-d* (vagy *-sz* vagy *-hod*) képzőnek:

szépül : szépít	*javúl : javít*	*nehezül : nehezít;*
igazodik : igazít	*elevenédik : elevenít*	*erős : erősít;*
melegedik : melegít	*hidegszik : hidegít*	*vénhészik : vénít.*

261. A valamivé v á l á s t jelentő igék közt van nehány olyan is, hogy *-d* a képzője, de i k t e l e n, és a *d* előtt mindig nyilt *a e* hang van (nem a zárt *o é ö*, mint az ikeseknél 257):

éber : ébred	*ár : árad*	*szél(es) : széled*
víg : vigad	*híg : higgad*	*por : porhad.*

Digitized by Google

Az utolsó példából látjuk, hogy ezeknek tulajdonkép *-had -hed* a képzőjük (mint az ikeseknél *-hod* 259), csakhogy a többiből elveszett a *h* hang, és csak a *higgad* igében történt pótló nyujtás (e h. *hig-had*; l. 52).

Ezeknek megfelelő átható igéik nem *-ít* képzőre végződnek, hanem *szt*-re, tehát úgy mint a gyakorító *-d* képzős igék míveltetője (*éled: éleszt*, l. 237):

ébred: ébreszt *árad: áraszt* *széled: széleszt*
vigad: vigaszt(al) *higgad: higgaszt* *porhad: porhaszt.*

Ép így van a *vén-hed-ik* vagy *vén-hesz-ik* igéből (259) *vén-hesz-t*, s a *hír-hed-ik* vagy *hír-hesz-ik*-ből *hír(h)esztel.*

II. Névszóképzés.

1. Igékből.

Cselekvést jelentő névszók.

262. Ide tartoznak a cselekvést jelentő elvont főnevek (104), továbbá a főnévi igenév (128) s a határozó igenév (134).

Az elvont főnevekkel sokszor összevont fogalmakat fejezünk ki (l. 104), p. a *nyereség* vagy *nyeremény* szóval nem a nyerést s a *keverék* szóval nem a keverést, tehát nem magát a cselekvést jelöljük, hanem azt a tárgyat, melyet megnyertünk vagy összekevertünk, tehát a cselekvésnek eredményét. Néha cselekvést jelentő főnévvel nevezzük el az eszközt is, p. *kötél, boritók, érzék, mérték* (olyan szók, mint *halál, haladék, hagyaték*). Sőt néha a cselekvő személyre is átvisszük az ilyen szót, p. *jövevény, szökevény, növendék* (olyanok, mint *szövevény, töredék.*)

263. A főnévi igenév: *ír-ni tenni.* A határozó igenevek: *ír-va téve, írván tévén.*

264. Cselekvést jelentő főnevet minden igéből képezhetünk az *-ás -és* képzővel:

ir-ás	*iv-ás*	*mozzan-ás*	*kaszál-ás*
huz-ás	*szöv-és*	*mozg-ás*	*virágz-ás*
men-és	*nyugv-ás*	*fordul-ás*	*árad-ás*
sír-ás	*riv-ás*	*ütöd-és*	*javít-ás.*

Ide tartozik a *-más* képző is: *áldo-más, látomás, hallomás, tudomás.*

Digitized by Google

265. Nagyon közönséges a *-t* képző is:

ira-t	*szöve-t*	*mozzana-t*	*virágza-t*
mene-t	*nyuga-t*	*fordula-t*	*árada-t.*

Ezek a főnevek sokkal többször jelentik a cselekvésnek eredményét mint az előbbiek; p. irás a cselekvést is jelenti, az eredményt is, ellenben az irat rendesen az írásnak csak eredménye; *szövés, mondás, határozás* inkább a cselekvést fejezik ki, míg *szövet, mondat, határozat* az eredményt jelölik.

A *-t* képző előtt mindig a teljes igető áll. De ki szokott esni az *a e* magánhangzó, ha birtokos személyrag járul a szóhoz: *mentemben* (e h. *menetemben), jártomban keltemben, fordultában;* nap *keltekor, virradtakor; nyugtával* dícsérd a napot; maga jó *szántából* tette; *éltében.* Továbbá, ha még a melléknévképző *-s* járul a szóhoz: *éltes, jártas (életes, járatos).* Különben ritkán, p. nem hágy *nyugtot* neki, egy *tapodtat* sem mész el innen (e h. *nyugatot, tapodatot);* hogy itt a nap száll *keletre,* nem mint máshol *naplementre* (A.).

A *-t* képzőt nem tesszük minden igéhez, mint az *-ás* képzőt, s némely *-t* képzős szavakat csak személyraggal vagy az *-s* és *-talan* melléknévképzővel használunk; p. *búsul(a)tában, fut(a)tában, nevet(e)temben, holtomiglan, holtuk* után, isten jó-*volt*-ából, ha nem nézném vitézi *voltomat* (A. T. e. V.); *győz(e)tes, nyertes, vesztes, állhatatos; állhatat(t)lan, fáradhatlan* (l. 292).

266. *-m* a főnévképző ezekben:

figyelė-m (figyelė-k) *dlo-m (alu-szik)* *folyam*

Vagyon is e helyett van: *vagyo-m* (a mije *vagyo-n* az embernek), s néhol még most is így mondják. Ide tartozik még *öröm (örül, örvend);* továbbá *érdem,* melyben a *d* gyakorító képző, mint az *érdekel* igében (233). Végre: *hullám, villám.*

267. Sokkal gyakoribb a *-lom -lėm* képző:

hata-lom	*kére-lėm*	*nyuga-lom*	*juta-lom*
győze-lem	*szána-lom*	*fárada-lom*	*engede-lem.*

Ha igazában vesszük, *hatalom* a *hatol (hatolo k)* igéből van: *hatalo-m*; és volt régente egy *kérele-k* ige, ennek származéka a *kérele-m.* Tehát a *-lom -lėm* képző tulajdonképpen két képző: első része a gyakorító *l,* és második része az igazi főnévképző *-m* (266).

268. Szintén gyakori a *-dalom -delėm*:

nyugo-dalom	*töre-delėm*	*fáj-dalom*
győzö-delėm	*biro-dalom*	*hi(v)e-delėm.*

A *nyugodalom* szót így is elemezhetjük: *nyugoda-lom,* a *nyugod(ni)* igéből sőt a *-d* el is maradhat s azt mondhatjuk *nyugalom,* s így *győzödelem* helyett

Digitized by Google

győzelem. Látjuk tehát, hogy a *-dalom* képzőnek első szótagja nem tartozik szorosan a képzőhöz, hanem éppen olyan gyakorító képző, mint maga az utána következő *-l* (267). A *töredelé-m, fájdalo-m* szavakat úgy is elemezhetjük, hogy az első egy *töredelé-(k)* igéből van, mely a *tördelé(k)* igéhez hasonlít, a másik pedig a *fájdalo-k* igéből, melyet régente csakugyan használtak; mindakettő olyan gyakorító ige, minők *lépdel furdal* (228). Tehát az igazi főnévképző itt is, mint a *-lom* képzőben, csak az *-m* (266, 267).

269. Ritkább képzők az *-l, -ly, -ál -él* és *-ály -ély*:

(1) fona-l	*lepe-l*	*(2) fogoly;*	
(3) fon-ál	*köt-él*	*föd-él*	*hal-ál;*
(4) asz-ály	*vesz-ély*	*oszt-ály*	*akad-ály.*

Halál, aszály, veszély magát a cselekvést jelentik, *osztály* az eredményt, *fogoly* a cselekvésnek tárgyát, *lepel, fonál, kötél, föděl, akadály* a cselekvésnek eszközét.

270. Nem gyakoriak ezek sem: *-dal -del, -tal -tel:*

(1) vi(v)a-dal	*diadal*	*riadal*	*eledel.*
(2) hiva-tal	*jövetel*	*menetel*	*hozatal*
i-tal	*hitel*	*vitel*	*ravatal*
étel	*té-tel*	*vétel*	*létel.*

Di(v)adal a *dív(ik)* igéből való, s ez régente annyit jelentett, hogy vki erős (valet, viget); *ele-del* az *éle-k* ige származéka. — *Hivatal* a. m. hivatás, a mire az ember hivatva van, *hivatalos* az is, aki vendégnek meg van híva; *ravatal* tulajdonkép *rovatal*, azaz olyasmi a mi össze van róva.

A *riadal* szót nem csak a *rí (rivall)* igéből származtathatjuk, hanem a *riad* igéből, mely amannak gyakorítója. Tehát a *-dal*-nak *d*-je tulajdonkép gyakorító képző, s az igazi főnévképző az *-l*, mint ebben: *lepel* (269); *-da-l* ép úgy van összetéve, mint *-da-lom* (268). — A *-tal* képző is így van összetéve, csakhogy itt az első elem nem gyakorító, hanem egyszeriséget jelent (220); a *téte-l* szónak p. alapigéje megvan ebben is: *téte-mény.*

271. Többnyire a cselekvésnek eredményét jelölik a gyakran előforduló *-mány -mény* és *-vány -vény* képzők:

(1) talál-mány	*tudomány*	*hagyomány*	*adomány*
költe-mény	*gyüjtemény*	*vetemény*	*sütemény.*
(2) olt-vány	*irtvány*	*szöve-vény*	*nö(ve)-vény*
kele-vény	*tanítvány*	*szöke-vény*	*jöve-vény.*

272. Az *-ék* képző is sok szóban fordul elő és ezek is rendesen, az eredményt jelentik:

haladék	*hasadék*	*maradék*	*játék (230)*
keverék	*boríték*	*süppedék*	*takarék.*

Az *é* megrövidült ezekben: *rejték (rejt), vétek (vét.)*

Digitized by Google

273. Az *-ék* képzőhöz tartoznak még a *-dék, -lék, -ték* képzők, melyek többnyire szintén eredményt fejeznek ki:

(1)	*szándék*	*töredék*	*söpredék;*
	omla-dék	*düledék*	*aján(l)-dék;*
(2)	*mos-lék*	*főzelék*	*ázalék.*
	márta-lék	*tartalék*	*függelék;*
(3)	*ér-ték*	*mérték*	*fogyaték.*

A *-dék* és *-ték* magánhangzója néha elrövidül (mint az *-ék*-é 272) *szándok, nyomdok, ajándok; é-tek, bir-tok.*

Ezek megint olyan összetett képzők, minők *-dalom* (268), *-dal* és *-tal* (270). A *-dék* és *-lék* első eleme gyakorító, a *-ték*-é egyszeriséget jelentő képző; a *düled-ék* szót p. úgy is lehetne magyarázni, hogy a *düled, dülled* ige származéka.

274. Sokszor járul igéhez a *-ság -ség* képző is (286):

veszte-ség	*nyere-ség*	*vere-ség*	*ele-ség*
költ-ség	*vétség*	*sietség*	*tehetség*
segítség	*tanulság*	*fáradság*	*fogság*

Cselekvő jelentő névszók.

275. Az igéktől származó és cselekvőt jelentő nevek kétfélék: olyanok, melyek egyszerűen a cselekvésnek végrehajtóját nevezik meg, p. *élő, ingó*, ezek melléknévi igenevek (128), és olyanok, melyek a cselekvésnek nagyobb mértéket fejezik ki, vagy pedig azt, hogy az illető hozzá van szokva e cselekvéshez, p. *élénk, ingatag*, ezek melléknevek (108, 128).

276. Melléknévi igenevek (l. 128—132):

(1) a folyó cselekvés igenevének képzője *-ó -ő*:

élő	*hervadó*	*bajvivó*	*eső*
eladó	*seprő*	*temető*	*húshagyó;*

(2) a befejezett cselekvés képzője *-tt* vagy *-t*:

halo-tt	*hervadt*	*tapasztal-t*	*sérte-tt*

(3) a beálló cselekvés képzője *-ndó -ndő*:

hala-ndó	*jöve-ndő*	*irandó*	*szánandó.*

A f. cs. igeneve, ha eszközt jelent, sokszor *ó ő* helyett rövid *u ü*-re végződik, p. *seprő furó csöngető* helyett azt is mondják: *seprü furu csöngetyü.*

Digitized by Google

277. Melléknevek (l. 275) képzői:

(1) -ánk -énk:	*élénk*	*nyulánk*	*félénk;*
(2) -ékony -ékény:	*törékeny*	*hajlékony*	*mulékony*
	csalékony	*feledékeny*	*aluszékony;*
(3) -tag -teg:	*ingatag*	*lengeteg*	*csörgeteg*
	hervatag	*reszketeg*	*viszketeg fn.*
	(hervad)	*(reszket)*	*(viszket)*
(4) -i:	*játszi*	*csali mese*	*ugri füles.*

Ide tartoznak még (5) *buvár* és (6) *csalárd.*

278. Vannak cselekvőt jelentő *-ász -ész* végű névszók, melyek hasonló igéktől (rendesen vmivel foglalkozást jelentő igéktől 252) származnak:

halász vadász madarász merész.

(Volt azelőtt egy *merész-ik* ige, de most csak gyakorító *l*-el használják: *merészel*). Ezeknek tulajdonkép így kellene hangzani: *halászó, merésző*, de végükről az igenévképző elveszett. — Vannak olyanok is, melyeknek igéje nem használatos:

juhász lovász kertész révész.

2. *Névszókból.*

A. Főnevek.

Összevontak: gyüjtő nevek.

279. A gyűjtő neveknek (98, 100) legrendesebb képzője az a *-ság, -ség*, mely különben elvont főneveket képez (l. 286, 274.) P.

népség	*katonaság*	*legénység*	*társaság;*	
térség	*hegység*	*erdőség*	*Nyírség*	*Mezőség.*

Az első sor személyekre, a második helyiségekre vonatkozik. Az utóbbiakat, főleg az erdőket, *-s*-képzős szavakkal is szokás elnevezni: p.

nyíres nyáras fenyves, füzes nádas.

Ide tartozik ez is: *ménes.* Ezek tulajdonkép *-s*-képzős melléknevek, tehát rövidített kifejezések, melyekből a főnév el van hagyva; teljesen így hangzanának: *fenyves erdő, nádas hely, ménes csorda.*

280. A gyüjtő nevekhez számítható a többes szám kifejezése is (101). Képzője *-k* s ez rendesen az alapszónak teljes tövéhez járul (309, 310):

Digitized by Google

hajó-k	*gyürü-k*	*kocsi-k ;*	*eké-k*	*fá-k ;*
háza-k,	*házia-k,*	*hosszua-k*	*hosszú-k*	*hossza-k ;*
nyara-k ;	*álmo-k,*	*lélké-k ;*	*falva-k,*	*köve-k.*

Van még egy többesképző *-jai*, rövidítve *-ai*, sőt *-i*, de ezt csak akkor használjuk, ha a többes számon kivül a birtokos személyt is megjelöljük, tehát a birtokos személyragok előtt (386):

kard-jai-m ház-ai-d szülé-i-nk java-i-tok barát-i-m.

Rendesen ezt az *-i*-t használjuk a többes szám jelölésére a birtokos képző *-é* után is (294): *Árpádé-i, öcsémé-i, magamé-i ; enyé-i-m, tié-i-tek* stb. (142); *enyéim* helyett néhol *k*-val is mondják: *enyéme-k* v. *enyime-k*. (A következő szókban tehát két többesképző van: *szüle-i-m-é-i, máso-k-é-i* ; az első szóban az *i* a szülék többségét, az utolsó *i* pedig birtokaik többségét jelöli; a második szóban *k* a más emberek többségére, az *i* ellenben birtokaik többségére vonatkozik.) — A birtokos *é* mellett a *-k* képzőt is használjuk, de csak ha családokról vagy társaságokról van szó: *Árpádé-k, szomszédé-k.*

A személynévmások többesét l. 140.

281. A gyüjtő nevekhez állíthatjuk a *-van -ven* képzős számneveket, (e képző tulajdonkép tizet jelentő számnév):

negy-ven öt-ven hat-van het-ven nyolc-van kilenc-ven.

Összevontak: kicsinyítő szók.

282. Kicsinyítő szót többnyire csak összevont főnevekből képezünk (105), de néha melléknevekből is. A rendes kicsinyítő képző *-cska -cske*, s ezt az alapszónak teljes tövéhez tesszük:

folyó-cska	*patako-cska*	*ere-cske*	*tava-cska*	*hala-cska*
fia-cska	*tornyo-cska ;*	*nagyo-cska,*	*jobba-cska ;*	*magá-cska.*

283. A *-cska* tulajdonkép két képzőből van összetéve: *-cs-ka ;* s ezek külön is előfordulnak:

-cs :	*köve-cs*	*lika-cs*	*ura-cs*	*kenő-cs ;*
-ka -ke :	*lány-ka*	*bárányka*	*darabka*	*Boris-ka ;*
	szegényke,	*csalóka ;*	*mondóka*	*hajtóka.*
A *-cs*-hez tartozik még *-csa -cse :*			*tó-csa*	*gyermek-cse ;*
és *-csi :*		*Pal-csi*	*Fer-csi*	*Ter-csi.*

284. A *-csi* képző megint kettőből van összetéve: az előbbi *-cs*-ből s az *-i*-ből, mely külön is megvan, s a *-ka* képzővel kapcsolatban is:

-i :	*bodri*	*igazi*	*kicsi(kis) ;*	*Pali ;*
-ika -ike :	*özike*	*pálcika*	*csészike*	*bögrike.*

Digitized by Google

285. Egyéb kicsinyítő képzők:

-ó :	*ormó*	*kacsó*	*kutyó*	*fiú (fió-k*	*anyó(ka)* ;
-s:	*Boris*	*Julis* ;	*sárgás*	*összes*	*uria-s* ;
-ca :	*farkica*	*Katica* ;	*-ny :*	*kicsiny*	*piciny* ;
-d :	*gyöngéd*	*apród* ;	*-ded :*	*kisded*	*apródad.*

Elvontak: tulajdonságot jelentő főnevek.

286. Névszókból csak olyan elvont főnevek származnak, melyek tulajdonságot, állapotot, hivatalt jelentenek (l. 104):

jóság hosszuság betegség ötvösség fővezérség.

B. Melléknevek.

287. A névszóktól származó melléknevek mindig viszonyos tulajdonságot fejeznek ki (108), p. *vízi növény, vizes növény.* Mind a két kifejezésben a növénynek olyan tulajdonságáról van szó, mely valami viszonyban van a vízzel. Csakhogy az első kifejezésben más viszonyról van szó, mint a másodikban, pedig az alapszó (*víz*) vagyis a tárgy neve, melyre a növényt vonatkoztatjuk, ugyanaz; a különbség tehát a képzőben van: az *-i* képző mást jelent, mint az *-s* képző. A melléknévképzést annyi csoportra oszthatjuk, a hányféle viszonyos tulajdonságot különböztettünk meg (111—115).

Hasonlítást jelentők.

288. Ide tartozik először is a középfok (l. 111):

bölcse-bb	*okosa-bb*	*alacsonya-bb*	*drágá-bb*	*régi-bb*
nagyo-bb	*kevese-bb*	*hossza-bb*	*szomoru-bb*	*böve-bb.*

A *jó* szó középfokának így kellene lenni: *java-bb*, de összevonva mondjuk: *jobb* ; a *szép*-ét sem mondjuk *szépe-bb*-nek, hanem összevonva: *szebb*. A *sok* számnévből nem képezünk középfokot *(sokabb)*, hanem azt mondjuk helyette: *több*. — Néha a *-bb* képző helyett csak *b*-t írunk, különösen ha az *s*-végű mellékneveknek rövidebb tövéhez tesszük: *magas-b, erős-b,* (*magasa-bb, eröse-bb*).

Néha a főneveket is fokozzuk (105), sőt némely határozókat is: *közelebb, távolabb, alantabb, alább, odább, hátrább, félrébb* (l. 126).

A teljes fokozásban négy fokot különböztetnek meg (111):

alapfok	középfok	felső fok	túlzó fok
jó	*jobb*	*leg-jobb*	*leges-leg-jobb.*

Ha meghatározott, ismert személyről v. tárgyról van szó, a *-bb* képzőhöz még az *-ik* szótagot szoktuk hozzátenni, p. Fel-felzokog *a kisebbik ; a nagyobbik* szégyell sírni. (Gyul.)

Digitized by Google

289. Mértéket jelent a *-nyi* képző (111):

mennyi? annyi, ökölnyi, tengernyi, tíz mérföldnyi.

Ellátottságot jelentők.

290. A közönséges képző, mely azt jelenti, hogy vki vagy vmi el van látva az illető tárggyal, vagyis, hogy hozzá tartozik az a tárgy (113): az *-s* képző:

erő-s fényé-s, lombo-s oko-s beszédé-s;
kocsis asztalos gyilko-s, szarvas farkas.

Összetett kifejezésekből (l. 194):

öt éves aranyhímes szántszándékos holdvilágos.

291. Ugyanazt jelenti az *-ú -ű* képző, de ezt csakis összetett kifejezésekhez tesszük (194):

rózsaszínű hófehérségű mézizű rókalelkű,
acélmarkú aranyhajú jószívű négylábú.

292. Az *-s* képzőnek ellentéte az úgynevezett fosztó képző: *-talan -telen* v. *-tlan -tlen*, mert azt jelenti, hogy vki nincs ellátva avval a tárggyal vagy meg van fosztva tőle (113):

erő-telen v. *erő-tlen fénytelen hir-telen oktalan*
vég-telen v. *vége-tlen gond-talan gonda-tlan szándéktalan.*

Sokszor látszólag igetőhöz járul e képző:

akara-tlan (akarato-s) ira-tlan (irato-s) állhatatlan (állhatato-s.)

A zárjelben álló ellentétek mutatják, hogy ezek tulajdonkép az elvont főnevektől (*akarat, irat, állhatat*) származnak, csakhogy egy *t*-vel írjuk őket, pedig tujajdonkép két *t* rejlik bennük: *akarat-tlan, irat-tlan, álthatat-tlan.* Tehát *akara -tlan* közvetetlenül nem az igétől származik, hanem ép úgy főnévből van képezve, mint p. *szándéktalan.* — Ezek többnyire melléknévi igenevek ellentétei, p. *iratlan* : *irott, láthatatlan : látható* (l. 131).

Hozzátartozást jelentők.

293. A hozzátartozást (114) jelentő rendes képző *-i*:

(a) emberi szív vitézi öltözet királyi palota;
(b) kerti földi, mennye-i, erdei, Hegyalja-i;
(c) esti tavaszi ünnepi, ma-i, má-i, délután-i.

Az első sorban személyhez, a másodikban helyhez, a harmadikban valami időhöz tartozás van kifejezve.

Ide tartoznak a *-beli* és *féle* végzetű kifejezések (205, 194).

Digitized by Google

294. A birtoknak a birtokoshoz való tartozását jelenti a birtokos szó, melynek képzője *-é*:

emberé atyáé földé emberek-é atyám-é.

Csakhogy a birtokos szót nem melléknévileg használjuk, hanem főnévileg, t. i. csak olyankor, ha a birtok neve nincs mellette megmondva; p. az anya neve Mária, az *atyáé* József; vagy (ragokkal): az *atyáé-t* nem tudom, az *atyáé-ról* megfeledkeztem. Ilyenkor a birtokos szó egészen egyre megy az *i*-képzős melléknévvel: ez a kert a *királyi* = ez a kert a *királyé*.

Más nyelvekben nincs ilyen birtokos szó, hanem genitivussal mondják vagy egyéb kifejezésekkel; p. »e kert a *királyé*«, németül így volna: dieser Garten ist *der des Königs*, vagy: dieser Garten *gehört dem Könige*.

A birtokos szónak kétféle többes száma van: *Árpádé-i* és *Árpádé-k* (l. 280). — *Árpád-é-k-é:* itt kétszer is előfordul a birtokos képző.

Helyzetet jelentők.

295. Helyzetet (115) jelöl a *-só -ső* képző:

el-ső	*utol-só*	*vég-ső*	*hát-só*	*hátul-só.*
kül-ső	*bel-ső*	*szél-ső*	*közép-ső*	*közben-ső,*
al-só	*föl-ső*	*innen-ső*	*túl-só*	*ben-ső.*

296. Ide tartozik a sorszámnevek *-d* képzője:

máso-d rend harma-d napon negye-d magával ötö-d-fél.

Rendesen az *-ik* szótaggal, mely a középfokhoz is járul (288):

másod-ik harmadik negyedik ötödik.

Harmadik fejezet.

A ragozás.

Bevezetés: a tövekről.

297. Szótőnek nevezzük a ragtalan szót: *ló, fut.* A ragos szónak tehát ugy találjuk meg a tövét, ha a ragot elhagyjuk (s a képzős szóét, ha a képzőt hagyjuk el):

ló-ra	*lovo-n*	*lova-t*	*lovu-nk*	*lova-tok;*
fut-nak	*futo-k*	*fut-sz*	*futu-nk*	*fut-tok.*

Látjuk, hogy a szótő nem mindig változatlan, hanem egyazon szó tövének is különböző alakjai lehetnek a különböző ragok előtt. A nyelvtannak tehát a szótő alakjairól is kell szólania.

Digitized by Google

Az igék töve.

298. Minden igének kétféle töve van: egy teljesebb és egy rövidebb. A legteljesebb tő rövid magánhangzón végződik, a rövidebb tő végéről e magánhangzó hiányzik. P.

iro-k	*élė-k*	*ütö-k*
ir-sz	*él-sz*	*üt-sz.*

299. A teljes tőnek magának is minden igénél három alakja van, mert végén a rövid magánhangzó háromféle lehet:

áll	*álla-nd*	: *a*	*állo-k*	: *o*	*állunk*	: *u*
kérd	*kérde-nd*	: *e*	*kérdė-k*	: *ė*	*kérdü-nk*	: *ü*
tür	*türe-nd*	: *e*	*türö-k*	: *ö*	*türü-nk*	: *ü.*

Az *u ü* csak a többes első személyben fordul elő; különben rendesen *a o* vagy *e ė* van a tő végén; *ö* csak olyan tő végén állhat, melynek megelőző szótagában *ö* vagy *ü* hang van, p. *kötö-k, győzö-k, ütö-k fütö-k.*

300. Ha összehasonlítjuk a különböző személyeket:

állo-k	*álla-sz*	*áll*	*állu-nk*	*(állo-tok)*	*álla-nak*
	áll-sz			*áll-tok*	*áll-nak*
kérdė-k	*kérde-sz*	*kérd*	*kérdü-nk*	*kérdė-tek*	*kérde-nek*
türö-k	*türsz*	*tür*	*türü-nk*	*tür-tök*	*tür-nek*

azt látjuk, hogy (1) az egyes és többes első személyben mindig a teljes tő van meg; (2) az egyes harmadik személyben mindig a rövidebb tőt találjuk, csak az *n*-ragos igéknél használjuk a teljes tövet: *lészėn tészėn vészė-n viszė-n hiszė-n;* az *n* rag nélkül: *lész tész vész visz hisz;* (3) a többi három alakban majd a teljesebb, majd a rövidebb tőt használjuk: a teljesét csak akkor, ha a végmagánhangzó előtt két mássalhangzó van, vagy pedig egy mássalhangzó és ez előtt hosszú magánhangzó; p.

ronta-sz	*ronto-tok*	*ronta-nak*	*taníta-sz*	*taníto-tok*	*taníta-nak*
kérde-sz	*kérdė-tėk*	*kérde-nek*	*segít-esz*	*segítė-tėk*	*segítenek*
külde-sz	*küldötök*	*küldenek*	*füte-sz*	*fütö-tök*	*füte-nek.*

301. Ha összehasonlítjuk a hat egyszerű igealakot:

áll	*állo-tt* / *áll-t*	*álla-nd*	*álla*	*álla-na* / *áll-na*	*áll-jon* / *áll-jon*
kérd	*kérdė-tt*	*kérde-nd*	*kérde*	*kérde-ne*	*kérd-jen*
tür	*tür-t*	*türe-nd*	*türe*	*tür-ne*	*tür-jön.*

azt látjuk, hogy (1) mindig a rövidebb tő van meg a folyó cselekvés harmadik személyében (l. 300) s a fölszólító módban; (2) mindig a teljes tő van meg a beálló cselekvésben; az elbeszélő alak látszólag nem is egyéb, mint a teljes tő (l. 347); (3) majd a teljesebb, majd a rövidebb tőt használjuk a befejezett cselekvésben s a föltétes módban.

Digitized by Google

302. Olyan igéknél, melyeknek rövidebb töve *v*-re végződik, lez a *v* a rövid tőből el is szokott maradni:

vívo-k *vív-sz* *vív* *vívu-nk* *vív-tok* *vív-nak*
ví-sz *ví* *ví-tok* *vínak.*

Ilyen ige nyolc van hosszu magánhangzóval: *ví hí szí rí sí, ó (óv), fú bú.* A két utóbbiban nem csak *v*-t, hanem *j*-t is mondunk: *fúvo-k* v. *fujo-k*, *búv-ik* v. *buj-ik.*

Szintén *v*-s tövek, de a *v* előtt rövid hangzóval, ezek:

lév-ő *tév-ő* *vév-ő* *viv-ő* *hivő,* *évé-tt* *ivott;* *jövő*
lé-sz *té-sz* *vé-sz* *vi-sz* *hi-sz,* *é-szik* *i-szik;* *jö-n*
lénne *ténne* *venne* *vinne* *hinne,* *ennék* *innék;* *jönne*

aluv-ó *fek(ü)v-ő* *nyugov-ó* *cselekv-ő* *haragv-ó*
alu-szik *fek(ü)-szik* *nyug-oszik* *cselek-szik* *harag-szik* stb.

Itt is elvész a rövidebb tőből a *v*, csakhogy helyette néha pótló mássalhangzónyujtás történik (52): *lév-ne, jöv-ne* helyett *lénne, jönne;* szintígy mondjuk: *jöv-nek jöv-sz jöv-tök jöv-jön* helyett *jö-nnek jö-ssz jö-ttök jö-jjön.*

De a *jön* igének ezen alakjait pótló magánhangzónyujtással is mondják (l. 51): *jö jö-ne jö-nek jö-sz jö-jön.* Mindig ilyen magánhangzónyujtással pótolják a *v*-t a következő igék:

ró (e h. *rov; rovo-k*) *nő fő lő szö.*

303. Az olyan igék, melyeknek rövidebb töve *jl rl zl szl ml nyl gr dr*-féle mássalhangzócsoportokra végződnék, e mássalhangzók közé a kiejtésnek könnyebbsége végett egy magánhangzót vesznek föl:

hajlo-tt:	röv. tő	*hajl-*	h.	*hajol*	*hajol-t*	*pazarló*	: *pazarol*
oszlo-tt:	„ „	*oszl-*	„	*oszol*	*oszolt*	*tékozló*	: *tékozol*
omlo-tt:	„ „	*oml-*	„	*omol*	*omol-na*	*reménylő*	: *reményel*
ugro-tt:	„ „	*ugr-*	„	*ugor-sz*	*ugor-na*	*sodró*	: *sodor.*

Ha a rövidebb tőhöz magánhangzóval kezdődő rag vagy képző járul, akkor nincs közbeszúrt magánhangzó: *hajl-ik oszl-ik, oszl-ás oml-ás, oml-ó pazarl-ó.*

304. Néhány igének harmadik személyét majd hosszú, majd rövid magánhangzóval mondjuk, de egyéb alakjaikban mindig meg van rövidítve:

ád v. *ad*	*adsz*	*adok*	*kél* v. *kel*	*kelnek*
hágy v. *hagy*	*hagyni*	*hagyott*	*lél* v. *lel*	*lelünk.*

A névszók töve.

305. Az igének mindnek változó a töve, majd rövidebb, majd teljesebb: a névszók közül ellenben némelyek töve változatlan, másoké változó, p.

Digitized by Google

változatlan :	*hajó*	*hajó-n*	*hajó-t*	*hajó-nk;*
változó :	*ház*	*házo-n*	*háza-t*	*házu-nk.*

306. A változatlan tövek végén mindig a következő magánhangzók valamelyike áll: *ó ő u ü i é*; p.

hajó	*hajó-n*	*hajó-t*	*hajó-nk,*
erő	*erő-n*	*erő-t*	*erő-nk;*
kapu	*kapu-n*	*kapu-t*	*kapu-nk,*
gyürü	*gyürü-n*	*gyürü-t*	*gyürü-nk;*
kocsi	*kocsi-n*	*kocsi-t*	*kocsi-nk;*
paré	*paré-n*	*paré-t*	*paré-nk.*

Vannak azonban változó tövek is, melyeknek egyik alakja így végződik; p. *ó*-ra: *ló lovo-n*; *ő*-re: *bő bőve-k*; *u*-ra *hosszu hossza-n*; *ü*-re: *sűrü sűrüe-n*; *i*-re: *fi fiam*; *é*-re: *lé leve.*

307. Némely ide tartozó tövek egyes esetekben mégis szenvednek változást.

(1) Az *ó ő* végüek közül a következő főnevek: *ajtó, bimbó, csikó, disznó, elő, erdő, erő, esztendő, hintó, hordó, idő, mező, nő, orsó, posztó, seprő, szőlő, tető, tinó, tüdő, velő, vessző, vő, zsidó;* s ezek a melléknevek: *apró, belső, külső, első, kettő.* Ezek a harmadik birtokos személyrag s a birtok többségét jelentő képző (280) előtt nem *ó*-ra *ő*-re, hanem *a*-re *e*-re szoktak végződni, p.

ajta-ja	*ajta-juk*	*ajta-i-m*	*ajta-i-d*	*ajta-i* stb.
erde-je	*erde-jük*	*erde-i-m*	*erde-i-d*	*erdei* stb.

(2) *Bíró-k, szülö-im* helyett azt is mondjuk: *bírá-k, szüléim.*

(3) *Borju, varju, ifju, faggyu* is változnak néha: *borja-k, varja-k, ifja-k; faggya-t, faggya-s;* meg-*borja*-z-ik; a tehén *borját* e h. *borju-ját.*

308. A változó tövek megint két fajra oszlanak:

óra	*óra-kor*	*órá-n*	*órá-t*	*órá-nk;*
dél	*dél-kor*	*délé-n*	*dele-t*	*delü-nk.*

Az *óra* szónak tehát kétféle töve van: *óra* és *órá;* a második teljesebb, mert hosszú a végmagánhangzója. A *dél* szónak is első két alakjában rövidebb töve van; az utolsó háromban teljesebb a tő, mert egy magánhangzóval több van a végén. De míg az *óra* szónak teljes töve mindenütt egyforma marad és hosszú magánhangzón régződik *(órá)*, addig a *dél* szó teljes tövének háromféle alakja van, és mindaháromrövid magánhangzón végződik: *délé, dele, delü.* A változó töveket tehát a teljes tőalak szerint két osztályra kell fölosztanunk: hosszúhangzósokra és rövidhangzósokra.

Digitized by Google

Jól meg kell jegyeznünk, hogy ez a két elnevezés a teljes tőről van véve. P. az *óra, eke* szavak rövid hangzón végződnek az alanyesetben s mégis a hosszúhangzós tövekhez tartoznak, mert teljes alakjuk *órá, eké;* ellenben *tó, szomorú* az alanyesetben hosszú hangzón végződnek, mégis a rövidhangzós tövek közé valók, mert teljesen igy vannak: *tava(-k), szomorúa(-n).*

309. A változó hosszúhangzós tövek rövidebb alakjukban, p. az alanyesetben, mind *a*-ra *e*-re végződnek, teljesebb alakjukban pedig *á*-ra *é*-re:

fa	*fá-n*	*fá-t*	*fá-nk;*
fecske	*fecské-n*	*fecské-t*	*fecské-nk.*

Valamikor ezeket a szavakat mindig hosszú hangzóval mondták, s az alanyesetjük is igy volt: *fá, fecské, eké, apá, szülé,* csakhogy idővel megrövidültek (31). Most is csak néhány alakban használjuk a rövidült tőt, úgymint: az alanyesetben, továbbá a *-kor, -képpen* v. *-kép* és *-ként* ragok előtt, p. *óra-kor, atya-képpen, atya-ként* (a képzők közül az *-i* és *-ság ség* előtt, p. *óra-i, tarka-ság;* 3. személyü szavakban az *-ig* és *-ért* ragok előtt is néha: *háza-ért, vége-ig).*

310. A változó rövidhangzós tövek éppen olyanok, mint a teljes igetövek, melyek mind rövid hangzón végződnek. Az ide tartozó névszók teljes tövének ugyanolyan három alakja van, mint a teljes igetőnek:

ház	*háza-t* : ***a***	*házo-n* : ***o***	*házu-nk* : ***u***
hely	*helye-t* : ***e***	*helyé-n* : ***é***	*helyü-nk* : ***ü***
tölgy	*tölgye-t*: ***e***	*tölgyö-n*: ***ö***	*tölgyü-nk*: ***ü.***

A végmagánhangzóra nézve is áll mind az, a mi az igetőnél (299, p. *körö-k hősö-n, kürtö-k tüzö-n).* A helyhatározó *-n* rag előtt mindig az *o é ö* hangok valamelyikére végződik a tő.

311 Mindig a teljes tőhöz járulnak:

(1) a személyragok az egyes szám első és második s a többes szám első személyében: *háza-m, háza-d, házu-nk;*

(2) az *-n* rag, akár helyhatározó, akár módhatározó: *házo-n, helyé-n, tüzö-n; magasa-n, nagyo-n, híve-n, szépé-n.*

Majd a teljes, majd a rövid tőhöz, sőt néha egyazon szónál is mind a kettőhöz járulnak:

(1) a személyrag a többes második személyben; p. *háza-tok,* de *halál-tok; páro-tok* vagy *pár-tok;*

(2) a tárgyrag: *háza-t,* de *pár-t; vára-t* v. *vár-t;*

(3) a helyhatározó *-tt* rag, s ezt a rövidebb tő után csak egy *-t*-vel írjuk: *Győrö-tt,* de *oldal-t; közö-tt* v. *köz-t, Fehérváro-tt* v. *Fehérvár-t.*

Digitized by Google

A többi ragok mindig a rövidebb tőhöz járulnak, p. *ház-ban, -ból, -ba, ház-ról, -ra, ház-nál, -tól, -hoz, ház-nak, ház-ig, ház-ért, ház-ként,*

A l a n y e s e t ü l is mindig a rövidebbik tőalakot használjuk (l. 310).

Volt idő, mikor minden rag és képző előtt a teljes tőt használták, sőt az alanyesetet is így mondták: *házo, helyé, tölgyö* (l. a bevezetést).

312. A v-re végződő rövid tövek legnagyobb része itt is elveszti a *v*-t (mint az igéknél 302); ilyenek:

mü: mü-re müve-t | hü: hü-nek híve-m | bö: böve-n.

Néha a *szív* szót is *szü*-re rövidítik, s a *bú* szót is használják *v*-vel: Azt se' tudja, hová lesz *buvában.* (A.)

Ha a *v* előtt rövid magánhangzó van, ez a *v* pótlására megnyúlik (mint a *ró nő*-féle igéknél 302):

	ló	(*lov* h.)	*ló-ra*	*lova-t*	*lovo-n*	*lovu-nk*;
ilyenek:	*tó*	*hó*	*szó*	*só*	*jó*,	
	tő	*kő*	*cső*,	*fü*	*nyü.*	

Az első sorbeliek teljes tövében a magánhangzó *a: tavo-n, java-k.*

Ha a *v* előtt mássalhangzó van, a rövid tő nem *v*-re szokott végződni, hanem *ú*-ra vagy *ü*-re:

	odú	*odú-ba* v. *odu-ba*	*odva-k*	*odva-s*;
ilyenek:	*daru*	*falu*	*fenyü*	*hamu*	*ölyü* v. *ölyv.*

Magva-k v. *mago-k*: itt a rövid tő csak *mag.*

Hajdanában e szavakban mind az *u ü* hang, mind a *v* hang a tőhöz tartozott, de most röviditve mondjuk:

hamuva-s helyett *hamva-s*; *hamuv* h. *hamu*;
szintugy: *keserüve-s* helyett *keserve-s*; *keserüv* h. *keserü.*

A Halotti Beszédben így vannak még: *chomuv, keserüv* (l. bevezetés).

Némely *v*-s tövekben nem történnek ilyen változások, p.
öv öve-t, év évet; *kedv kedve-t, nyelv nyelve-t.*

313. Mint az igéknél (303), úgy a névszóknál sokszor egy-egy magánhangzót vesz föl a rövid tő, ha nehéz volna kiejtése:

álmo-t	: röv. tő	*álm*	helyett	*álom*		*körmö-t*	:	*köröm*
tornyo-t:	„	„ *torny*	„	*torony*		*haszno-t:*		*haszon*
öblö-t	: „	„ *öbl*	„	*öböl*		*bokro-t*	:	*bokor*
titko-t	: „	„ *titk*	„	*titok*		*marko-t*	:	*marok.*

Ilyen szó nagyon sok van: *halom, hatalom, nyugodalom, kére lem, győzelem; barom, verem; vászon; kebel, lepel; tükör, ökör; sátor, gödör; átok, retek; telek, tulok, kölyök, dolog; sark* v. *sarok* stb.

Régente az alanyesetet így mondták: *halm, hatalm, titk.*

Digitized by Google

314. Sok olyan tő van, mely az utolsóelőtti szótagnak hosszú magánhangzóját megrövidíti (mint az *ád*-féle igék 304):

madár	*madara-t*	*madáron*	*madaru-nk,*
gyökér	*gyökere-t*	*gyökéren*	*gyökerü-nk.*

A rövidebb tő rendesen megőrzi a hosszú magánhangzót, de a teljesebb tő csak az *-n* rag előtt őrzi meg, egyébkor megrövidíti. Ilyenek még: *tél, nyár, kötél, fonál, egér, bogár, kéz, nehéz, vevéb, derék, fazék* stb.

315. *Lélek lélké-t* olyan szó, mint *álom álmot;* (313), de a *lélké-t lélkém* stb. alakokban egyszersmind rövidítve van az utolsóelőtti szótag mint a *madár*-félékben (314).

---

316. A ragozás két részre oszlik: külön kell tárgyalnunk az igék ragozását és külön a névszókét.

A ragok a viszonyszók közé tartoznak, még pedig a szóviszonyítók közé (176). Eredetileg ezek is külön szók voltak (l. 175), ép úgy mint a képzők (214).

I. Az igeragozás.

1. Személyragok.

Alanyi ragozás.

317. Az első személy ragja a hat egyszerű igealak közül ötben *-k*; egyben, a befejezett cselekvésben mindig *-m*:

iro-k irta-m irando-k iré-k irné-k irja-k.

318. A második személy ragja mindenütt *-l*, csak a folyó és beálló cselekvésben *-sz;* a fölszólító módot pedig rendesen személyrag nélkül mondjuk:

ir-sz irtá-l iranda-sz irá-l irná-l irj(á-l).

Az *sz z s*-hangú igéket a folyó cselekvésben is inkább *l*-el mondjuk: *visze-l tesze-l, néze-l hozo-l, olvaso-l vése-l;* ámbár írják így is: *teszesz* v. *téssz, nézesz, olvas-sz.* — A *vagy* és *mégy* igéknek a folyó cselekvésben sincs személyragjuk, mint a fölszólító módban; de a másodiknak személyragos alakja is van: *mé-sz.*

319. A harmadik személy ragja *-n*, de ezt csak fölszólító módban használjuk rendesen, a többi öt alak ragtalan:

ir írt irand ira irna irjo-n.

Digitized by Google

A jelentő mód folyó cselekvésben is használatos az *-n* rag a következő igéknél:

lesze-n	*tesze-n*	*vesze-n*	*visze-n*	*hisze-n;*
vagyon (röv. *van*)	*megyen* (röv. *mén*);	*jön;*	*nincsen*	*sincsen.*

De a *van* kivételével rag nélkül is mondjuk őket: *lesz tesz vesz visz hisz; megy, jő; nincs, sincs.* — Néhány igénél még az elbeszélő alakban is megvan az *-n: lő-n tő-n vő-n* (régente *lé-n té-n vé-n*, rövidítve ezekből: *levé-n tevé-n vevé-n*, mert az első és második személy *levé-k levé-l*); személyrag nélkül így vannak: *leve teve veve. Vive* helyett is előkerül a személyragos alak: *vín*; p. Mí emlékezetest *vín* véghez azalatt? (A. T. e. VI.)

320. A többes első személy ragja *-nk*:

iru-nk irtu-nk irandu-nk irá-nk irná-nk irju-nk.

321. A többes második személy ragja *-tok -tek -tök:*

ir-tok irta-tok irando-tok irá-tok irná-tok irja-tok;
él-tek élte-tek élendė-tek élé-tek élné-tek élje-tek;
ül-tök ülte-tek ülendė-tek ülé-tek ülné-tek ülje-tek.

322. A többes harmadik személy ragja *-nak -nek*:

ir-nak irta-(na)k iranda-nak irá-nak irná-nak irja-nak;
él-nek élte-(ne)k élende-nek élé-nek élné-nek élje-nek.

A befejezett cselekvést most rövidítve mondjuk: *irtak, éltek;* de régente a teljes alakot használták: *irtanak, éltenek.*

323. A többes számban a személyragok mind *k*-ra végződnek: ez a többesképző *-k*.

Ikes igék ragozása.

324. Ikes igéknek azokat nevezik, melyeknek harmadik személyében *-ik* a személyrag, p. *iszik, aluszik, fürdik, törődik, gondolkodik.* A többi igét megkülömböztetésül iktelennek nevezzük.

325. Az említett öt ige mindig *-ik*-re végződik a harmadik személyben: az ilyenek tehát állandó ikesek; ezekhez tartozik a szenvedő igék legnagyobb része: az igazi szenvedők mind, s a visszahatók az *-úl -ül* végűek kivételével. — Vannak azonban változó ikesek is, azaz olyanok, melyek néha fölveszik az *-ik*-et, néha nem; p. *foly* v. *foly-ik, csúsz* v. *csúsz-ik, bomol* v. *boml-ik, pattan* v. *pattan-ik, pipáz* v. *pipáz-ik.*

Digitized by Google

326. A változó ikeseket a többi alakban úgy ragozzuk, mint az ikteleneket, da az állandó ikesek az egyes számban eltérnek az iktelenek ragozásától, még pedig a következő módon:

(1) Az első személy ragja mindenütt *-m*, nem *-k*:
fürdö-m fürödte-m fürdende-m fürdé-m fürödné-m fürödje-m,
törödö-m törödte-m törödende-m törödé-m törödné-m törödje-m.

(2) A második személyben mindenütt megvan az *-l*; tehát a fölszólító mód sem rövidül, s a folyó és beálló cselekvésben sem *-sz* a rag:

fürdö-l fürödté-l fürdende-l fürdé-l fürödné-l fürödjé-l,
törödö-l törödté-l törödende-l törödé-l törödné-l törödjé-l.

(3) A harmadik személy ragja mindenütt *-ik*, kivéve a befejezett cselekvést:

fürd-ik fürdött fürdend-ik fürdé-k fürödné-k fürödjék,
töröd-ik törödött törödend-ik törödé-k törödné-k törödjék.

Az utolsó három alak teljesen így volna: *fürdé-ik fürödné-ik fürödje-ik*, de itt az *i* összeolvadt **a** megelőző magánhangzóval.

327. Az élő beszédben azonban sokszor az állandó ikeseket is úgy ragozzuk, mint az iktelen igéket, p.

1. sz. *törödö-k törödte-m törödende-k törödé-k törödné-k törödje-k,*
2. sz. *töröd-sz törödté-l törödende-sz törödé-l törödné-l törödj(é-l)*
3. sz. *töröd-**ik** törödött törödend töröde törödne törödjö-n.*

S ezeket az alakokat sokszor az írók is használják; p.

1. sz. *Fénylek, illek* (Kazinczy). *Dolgoznék*, ha *dolgoznék*. (Pet.) — 2. sz. Oh mért *tűnsz* fel? (Pet.) Ha *bévetődsz* is. (Csok.) *Nyilj* ki, nyájasan mosolygó rózsabimbó, *nyilj* ki már! (Csok.) Fordulj be és *alugy*. (A.) Bátya, ne *felejtkezz!* (A. B. H.) Szeretnéd, hogy nyugton *alhass* (Tompa.) *Megemlékezz*, hogy vannak istenek. (Vör.) Ne *botránkozz* meg, jámbor olvasó. (Gyul.) — 3. sz. Ott *vergőde* Lajos. Félhold *kérkede* szét városi tornyairól. (Kisf. K.) *Fölugra* döfölvén botjával a földet. Poharunkban vérré a lakoma *váljon*. (A. B. H.)

Tárgyas ragozás.

328. A második személyű tárgyat csak akkor jelöljük meg személyraggal, ha az alany első személy; ilyenkor a második személy ragja *-la -le* (s ez ugyanaz mint a rendes *-l* rag 318), az első személyé pedig mindenütt *-k*:

ir-la-k irta-la-k irand-la-k irá-la-k irná-la-k irja-la-k.

Digitized by Google

329. A harmadik személyű tárgy megjelölésére már annyi alak van, a hányféle személy az alany lehet.

Ilyenkor ha az alany első személy, a rag mindig *-m*: ez tulajdonkép az első személy ragja (l. 317, 326), de itt az első személyű alanyt s a harmadik személyű tárgyat együtt fejezi ki:

iro-m irta-m irando-m irá-m irná-m irja-m.

330. A második személyben csak *-d* a rag, s ez is mind a kettőt együtt fejezi ki, az alanyt is s a tárgyat is:

iro-d irta-d irando-d irá-d irná-d irja-d.

331. A többi személy így hangzik: *ir-ja, ir-ju-k, ir-já-tok, ir-já-k*; s ezekben már tisztán meglátszik a tárgyat mutató személyrag. Legvilágosabb a többes második személy, mert azonnal látjuk, hogy ebben *-tok* a második személyű alany ragja, mint ebben: *ír-tok*, és az előtte álló *-já* személyrag a tárgyra vonatkozik. A többes harmadik személyben szintén *-já* a tárgyi személyrag, de az első személyben megváltozott a magánhangzója: *-ju*. Az egyes harmadik személyben csak megrövidült: *-ja*; s itt az alanyi személyrag egészen hiányzik, mint rendesen az alanyi ragozásban is (319). Ez a jelentő mód folyó cselekvése volt, s ehhez hasonlók a beálló cselekvés ragjai; de a többi négy alakban többnyire másféle rövidítések is történtek, azért alájuk tesszük az eredeti teljes alakot is:

E. 3. irja	*irta*	*irandja*	*irá*	*irná*	*irja*
	(irta-ja)		*(irá-ja)*	*(irná-ja)*	*(irja-ja)*
T. 1. irják	*irtuk*	*irandjuk*	*irók*	*irnók*	*irjuk*
	(irta-juk)		*(irá-juk)*	*(irná-juk)*	*(irja-juk)*
2. irjátok	*irtátok*	*irandjátok*	*irátok*	*irnátok*	*irjátok*
	(irta-játok)		*(irá-játok)*	*(irná-játok)*	*(irja-játok)*
3. irják	*irták*	*irandják*	*irák*	*irnák*	*irják*
	(irta-ják)		*(irá-ják)*	*(irná-ják)*	*(irja-ják).*

Még régi írásokban és könyvekben sokszor elő is fordul a föltétes módnak néhány teljesebb alakja; így egy. 3. *irnája kérnéje*, több. 1. *irnójok kérnőjök*, 3. *irnáják kérnéjék*.

Irnók helyett most közbeszédben az alanyi alakot használjuk: *irnánk*.

332. A magashangú igéknél még az a változás történik, hogy a folyó és beálló cselekvésben az egyes 3. s a többes 2. és 3. személyben a *je* v. *jé* szótag helyett *i*-t ejtünk (l. 48); tehát

mélyh.	*arat-ja*	*(arat-juk)*	*arat-játok*	*arat-ják*;
de magash. nem:	*vet-je*	*(vet-jük)*	*vet-jétek*	*vet-jék*,
hanem:	*vet-i*		*vet-itek*	*vet-ik*.

Digitized by Google

333. Az *sz z s* végű tövek után a *j* hang elvész és pótló mássalhangzónyujtás áll be (l. 52):

ússza	*ússzuk*	*ússzátok*	*ússzák,*
rázza	*rázzuk*	*rázzátok*	*rázzák,*
mossa	*mossuk*	*mossátok*	*mossák.*

334. Az igék személyragjainak áttekintése:

	Alanyi r.	Tárgyas ragozás	
Egyes 1.	*m, k*	*la-k le-k*	*m*
2.	*l, sz, ’*		*d*
3.	*’, n, ik*		*ja i, ’*
Többes 1	*nk*		*juk jük*
2.	*tok tek tök*		*játok itek*
3.	*nak nek, k*		*ják ik.*

(A hiányjel személyrag nélküli alakokat jelent; l. 318, 319, 331.)

2. Állítás módjai: az igemódok.

335. Az állítás módjai megkülömböztetésére három igealak van nyelvünkben: jelentő, föltétes, és fölszólító mód.

A jelentő módnak nincs semmi különös jele: *iro-k, ir-sz.*

336. A föltétes mód jele mély hanggal *-ná*, magassal *-né.*

Alanyi r.	*ir-né-k*	*ir-ná-l*	*ir-na*	*ir-ná-nk*	*ir-ná-tok*	*ir-ná-nak;*
	ér-né-k	*ér-né-l*	*ér-ne*	*ér-né-nk*	*ér-né-tek*	*ér-né-nek.*
Tárgyas r.	*ir-ná-m*	*ir-ná-d*	*ir-ná*	*ir-nó-k*	*ir-ná-tok*	*ir-ná-k;*
	ér-né-m	*ér-né-d*	*ér-né*	*ér-nö-k*	*ér-né-tek*	*ér-né-k.*

Tehát az 1. személyben a mélyhangú igéknél is *-né* van, nem *-ná*: *irnék, futnék.* Az alanyi r. 3. személyében a *-ná -né* magánhangzója megrövidült (31, 2). A tárgyas ragozásban a többes 1. személyben *-ná* h. *-nó* van, *-né* h. *-nő. Lenne, vinne, jönne* stb. l. 302.

337. A fölszólító mód jele *j* és egy magánhangzó, mely a külömböző személyek szerint változó (mélyh. *jú, ja jo ju;* magash. *jé, je jė jö jü*), sőt a 2. személyben többnyire elmarad; ugy hogy csak *j* a jel:

Digitized by Google

ir-ja-k ir-j(á-l) ir-jo-n ir-ju-nk ir-ja-tok ir-ja-nak,
ér-je-k ér-j(é-l) ér-jė-n ér-jü-nk ér-je-tek ér-je-nek,
tür-jö-n.

A tárgyas ragozás 2. személyében a fölszólító mód jelét egészen el szoktuk hagyni, úgy hogy *ir-ja-d ér-je-d tür-je-d* helyett azt is mondjuk: *ir-d ér-d tür-d.*

338. Az *sz z s* végű tövek után a *j* elvész és pótló mássalhangzónyujtás áll be (52): *ússzon, játsszék nézzen ásson.* Ép így alakulnak az *szt st* végű igék, mert *t*-jük elmarad: *osz(t)jon* h. *osszon, fes(t)jen* h. *fessen* (50).

339. Legtöbb változás történik a *t*-végű igék fölszólító módjában.

A *jt lt nt* végű igéknél s azoknál, melyekben a *t* előtt hosszu magánhangzó van, *tj* helyett *ts*-et ejtünk (46): *rejts hajts, olts tölts, bonts dönts, táts véts, hüts füts, taníts segíts.* — De *lát bocsát lót* a következő pontba tartoznak.

Azok, melyekben a *t*-t rövid magánhangzó előzi meg, a *ts*-ből elhagyják a *t* hangot s pótlásul megnyujtják az *s* hangot (52): *arass vess, alkoss köss, fuss üss, nyiss.* Ide tartoznak az előbbi pontból *láss bocsáss lóss.*

Ép így mondjuk: *tessék lássék messen;* mert ezek nem a *tetsz-ik látsz-ik metsz* igékből vannak képezve, hanem a *tet lát met* tőkből (az elsőből van ez is: *tető*, azaz a tárgynak f ö l t e t s z ő része; az utolsóból pedig *metél* 226).

349 A fölszólító mód *j*-je *gy*-re változott (44) a következő hét igénél:

legyen tegyen vegyen, vigyen, higgyen, egyék igyék.

341. Nincs meg a fölszólító mód jele ezekben: *jövel, jer jerünk jertek* (v. *gyere gyerünk gyertek*); *jöszte.*

Némely fölszólító alakok pedig annyira megrövidülnek, hogy alig lehet bennük ráismerni az igére s mintegy indulatszókká válnak; p. *hallgass* helyett *hallga! nézd* h. *ni!* v. *ne!*

3. Cselekvés módjai.

342. A f o l y ó c s e l e k v é s n e k rendesen nincs jele: *ir, él.* — Cak némely igéknél van megjelölve, azoknál is csak a jelentő módban s akkor többnyire *-sz* a jele:

Digitized by Google

(1) A következő igéknél: *lész tész vész, visz hisz, esz-ik isz-ik.* Ezeknek igazi tövében *v* is van, csakhogy ez a legtöbb alakban elvész (302):

lé-sz(én) lé-tt lé(v)e-nd léve (lő-n) lé-nne lé-gyé-n.

(2) Ezeknél: *eskü-sz-ik harag-sz-ik (meleg-sz-ik beteg-sz-ik), cselek-sz-ik török-sz-ik menek-sz-ik növek-szi-k, al(u)-szi-k fek(ü)-sz-ik nyug(o)-sz-ik.*

Ezeknek is *v*-s tövük van (302), de ez a *v* itt is elvész a legtöbb alakban; három alakban pedig egy *d* képző járul a tőhöz, t. i. a befejezett cselekvésben s a föltétes és fölszólító módban, úgy mint a folyó cselekvésben az *sz* járult hozzá:

al(u)-sz-ik	*alu-d-t*	*al(u)va-nd-ik*	*al(u)v-é-k*	*alu-d-né-k*	*alu-d-jék,*
eskü-sz-ik	*eskü-dö-tt*	*esküve-nd-ik*	*eskü-v-ék*	*eskü-d-né-k*	*eskü-d-jék,*
cselek-sz-ik	*cselekė-dė-tt*	*cselekve-ndik*	*cselekv-ék*	*cselekė-d-nék*	*cselekėd-jék*
		(cselekė-de-ndik).			

Az *-sz* tulajdonkép gyakorító képző (l. 230).

343. Két igénél *gy* a folyó cselekvés jele (s ezt azonosnak tartják a gyakorító *-d* képzővel 226). Ezek a *vagy* és *mėgy* igék:

va-gyo-n (van)	*vol-t*	*(leend)*	*vala*	*vol-na*	*(legyen)*
mė-gy(ė-n) (mén)	*mė́n-t*	*mėne-nd*	*mėne*	*mė́n-ne*	*mė́n-jen.*

Tehát az első ige tövében *l* is van s a másodikban *n* is. A folyó cselekvésnek teljes alakja ez volna: *val-gy-on, mėn-gyė-n,* s az utóbbit a Tisza vidékén csakugyan használják; de a köznyelvben az *l* és *n* elvesztek a *gy* előtt.

344. A befejezett cselekvésnek rendesen hosszu *tt* (és többnyire egy magánhangzó) a jele, de ha mássalhangzó van előtte, akkor a *t*-t röviden ejtjük és csak egyszer irjuk:

ütö-tte-m	*ütö-ttė-l*	*ütö-tt*	*ütö-ttü-nk*	*ütö-tte-tėk*	*ütö-tte-k,*
ir-ta-m	*ir-tá-l*	*ir-t*	*ir-tu-nk*	*ir-ta-tok*	*ir-ta-k,*
ad-ta-m	*ad-tá-l*	*ado-tt*	*ad-tu-nk*	*ad-ta-tok*	*ad-tak,*
é-tte-m	*é-ttė-l*	*évė-tt*	*é-ttü-nk*	*é-tte-tėk*	*é-tte-k.*

A föltétes módban így fejezzük ki a befejezett cselekvést: *irtam volna, irtál volna, irt volna;* a fölszólító ban pedig így: *irtam legyen, irtál legyen, irt legyen,* de ezt ritkán használjuk (425).

345. A beálló cselekvésnek van egy egyszerű alakja *-nd* képzővel, de ez csak bizonyos esetekben használható (425):

ira-ndo-k ira-nda-sz ira-nd ira-ndu-nk ira-ndo-tok ira-nda-nak.

Digitized by Google

Rendesen összetett kifejezést használunk; még pedig kétfélét: (1) Az igazi cselekvést — p. az irást — főnévi igenévvel fejezzük ki, a cselekvésnek beállását pedig a *fog* igével: *irni fogok, irni fogsz, irni fog.* Ez tulajdonképp annyit tesz, hogy iráshoz fogok, hozzá fogok az iráshoz. — (2) Néha úgy is teszünk, hogy az igazi cselekvést a beálló cselekvés igenevével fejezzük ki, s még hozzá tesszük a vagyok igét: *irandó vagyok, irandó vagy, (ö) irandó.*

A föltétes módban így mondjuk: *irni fogna* (vagy *irandó volna*). A fölszólító így volna: *fogjon irni*, de ezt mindig az egyszerű *irjon* alakkal fejezzük ki.

4. Cselekvésnek ideje: az igeidők.

346. A jelen, mult, jövő idő kifejezésére nincsenek külön egyszerű igealakok, hanem ha már éppen meg akarjuk különböztetni: segédszókat teszünk az ige mellé; még pedig a multra a *vala* segédigét, a jelenre és jövőre a *most* és *majd* időhatározókat. P.

	a jelen időben	a multban	a jövőben
Folyó cs.	*most ir*	*ir vala*	*majd ir*
Befej. cs.	*most irt*	*irt vala*	*majd irt*
Beálló cs.	*most fog irni* *most irandó*	— *irandó vala*	*majd fog irni* *majd irandó lesz*

Irt vala helyett ez is használatos: *irt volt.* — Különben az idő alakoknak használatáról a mondattan szól.

A föltétes és fölszólító módban a mult időt soha sem jelöljük meg (nem mondjuk: *irna vala, irjon vala*); a jövő időt mégjelölhetjük, ámbár ritkán tesszük, így: *majd irna, majd irjon.*

347. Csak a mult idő kifejezésére van egy egyszerű alakunk, az mely történetek elbeszélésében használatos:

Alanyi r.	*ir-é-k*	*ir-á-l*	*ir-a*	*ir-á-nk*	*ir-á-tok*	*ir-á-nak;*
	kér-é-k	*kér-é-l*	*kér-e*	*kér-é-nk*	*kér-é-tek*	*kér-é-nek.*
Tárgyas r.	*ir-á-m*	*ir-á-d*	*ir-á*	*ir-ó-k*	*ir-á-tok*	*ir-á-k,*
	kér-é-m	*kér-é-d*	*kér-é*	*kér-ö-k*	*kér-é-tek*	*kér-é-k.*

Ezt az alakot elbeszélő alaknak v. elbeszélő multnak nevezzük (történeti multnak is mondják).

Digitized by Google

348. A módok, cselekvések, idők alakjainak átnézete:

	Jelentő mód	Föltétes m.	Fölszólító m.
Folyó cs.	*ir* { jelenben: *most ír*; multban: *ir vala* (elb. *íra*); jovőben: *majd ir*	*irna*	*irjon*
Befej. cs.	*irt* { jelen: *most irt*; mult: *irt vala (volt)*; jövő: *majd irt*	*irt volna*	*irt legyen*
Beálló cs.	*(irand) irandó irni fog* { jel. *most irandó, most fog irni*; mult: *irandó vala*; jöv. *majd irandó lesz, majd fog irni*	*irandó volna irni fogna*	—

II. A névragozás.

349. A névragozásban azokat az alakokat tárgyaljuk, melyek a névszóknak mondatbeli viszonyait fejezik ki (l. 185). Sokszor a névragozáshoz számítják a többes szám képzését (280), sőt a birtokos szóét (294), és a melléknevek fokozását is (288). Mi ezeket a szóképzésben tárgyaljuk, mert nem mondatbeli viszonyokat jelölnek, hanem a szavaknak jelentését változtatják. Némely nyelvben, p. a latinban, németben, a mondatbeli viszonyoknak egészen más jelei (ragjai) vannak a többesben, mint az egyesben; az ilyen nyelvekben tehát a többes számot a névragozással együtt kell tárgyalni.

1. Az alany alakja.

350. Az alanyesetnek nyelvünkben nincsen ragja; az alanyt rendesen a tőnek rövidebb alakjával fejezzük ki (309—311.)

Némely nyelvekben, p. a latinban (s a görögben) van ragja az alanyesetnek is: *re-s, fructu-s, civi-s, sangvi(n)-s, pe(d)-s.*

2. A tárgyrag.

351. A tárgy ragja rendesen *-t*:

ajtó-t háza-t erőse-t tizc-t (ajtóma-t ajtóé-t ajtóka-t)

352. Sokszor elhagyjuk a tárgyragot a birtokos személyragok után (kivéve az egyes 3. személyt); p. Valami hidegség úgy borzo-

Digitized by Google

gat *engem.* (A. Egri l.) Az veri *ablakod.* (A.) Harc tüze lángítá biztón viadalra *kikelted.* (Kisf. K.) *Hajunk* tépi, üti *hátunk.* Arany hajok *vállok* veri (Gyul.) — A főnévi igenév mindig ragtalan (128). — A *mind* szó rendesen ragtalan marad, ha tárgy is, p. *mind* odaadtam; csak ritkán mondják: *mindet.*

3. A határozó ragok.

Helyhatározó ragok.

A. Rendes ragok.

353. Mindössze tizenegy rendes helyhatározó rag van, vagyis olyan, mely minden névszóhoz járulhat:

hol?	honnan?	hová?	merre?	meddig?
1. *-ban -ben*	2. *-ból -ből*	3. *-ba -be*		
4. *-n*	5. *-ról -ről*	6. *-ra -re*		
7. *-nál -nél*	8. *-tól -től*	9. *-hoz hez höz*	10. *-nak -nek*	11. *-ig*

Ezek valamikor mind önálló szók voltak (175), s az *-n* és *-ig* ragok kivételével még most is használatosak személyragozva mint önálló határozó szók, p. *bennem, rólam, nálam, rám, hozzám.*

354. A *-ben* rag még személyrag nélkül is megvan mint külön szó: *benn.* Személyragokkal a *-ban -ben, -ból -ből, -ba -be* szócskák így vannak:

benne-m	*benne-d*	*benne*	*bennü-nk*	*benne-tek*	*benn-ük*
belöle-m	*belöle-d*	*belöle*	*belölü-nk*	*belöle-tek*	*belől-ük*
belé-m	*belé-d*	*belé(-je)*	*belé-nk*	*belé-tek*	*belé-jük.*

Látszik ebből, hogy mind a három rag eredetileg magashangú volt de aztán illeszkedtek a mélyhangú szavakhoz (37). A *-ből* rag a közepén össze van vonva e h. *belől*; a *-be* rag pedig a végén egész szótagot vesztett el, mert teljes alakja *belé.*

A régi Halotti Beszédben csakugyan előfordul *timnücé-belől*, azaz tömlöcé-ből, és *világ-belé*, azaz világ-ba; l. bevez.

355. Az *-n* rag külön személyragokkal nem fordul elő, hanem helyette a *rajt* szócskát (l 363) ragozzuk:

rajta-m	*rajta-d*	*rajt(a)*	*rajtu-nk*	*rajta-tok*	*rajt-uk*
róla-m	*róla-d*	*róla*	*rólu-nk*	*róla-tok*	*ról-uk*
réá-m v. *rá-m*	*rá-d*	*rá(-ja)*	*rá-nk*	*rá-tok*	*rá-juk.*

Tehat a *-ról -röl* és *-ra -re* ragok eredetileg mélyhanguak voltak s így hangzottak: *-róla* és *-réá* v. *-rá*; de megrövidültek s lett belőlük *-ról* és *-ra*; magashangú szavakhoz pedig illeszkedtek: *-röl* és *-re*

Digitized by Google

Az *-n* raggal végződnek ezek a helyhatározók is: *benn kinn künn, fönn lenn; honn.* Tehát a *-ben* rag maga is két részből áll (364). — A *külön* szóban is megvan az *-n* rag; tulajdonkép a. m. kívül, külső helyen. — Végre az *után* névutó nem egyéb, mint *ut-já-n*, p. a nyáj *után* a. m. a nyáj utján, nyomában, a merre a nyáj megy (l. *utól* 364).

356. A *-nál -nél* ragnak eredeti alakja mélyhangú:

nála-m nála-d nála nálu-nk nála-tok nál-uk.

A magashangú szavak után *-nél* lett belőle (l. 37). — Ugyanilyen illeszkedés történt a *nélkül* névutóban, mely tulajdonkép *nál-kül* vagy inkább *nál-külön* összetétele; régente csakugyan így mondták: *észnél-külön, lakásnál-kül*, azaz észtől külön, lakás mellett külön, tehát azon kivül, távol tőle, nélküle.

357. A *-tól -től* rag eredetileg magashangú volt:

töle-m töle-d töle tölü-nk töle-tek töl-ük.

358. A *-hoz -hez -höz* eredeti teljes alakja *hozzá:*

hozzá-m hozzá-d hozzá(-ja) hozzá-nk hozzá-tok hozzá-juk.

359. A *-nak -nek* eredetileg magashangú és hosszú:

nékė-m nékė-d néki(-je) nékü-nk nék-tėk néki-(jü)k,
nekėm nekė-d neki(-je) nekü-nk nek-tėk neki-(jü)k.

A teljes *nekije nekijük* alakokat csak itt-ott használják.

360. Az *-ig* rag magára nem fordul elő, s ha személyre vonatkoztatjuk, a *hozzám* szóhoz tesszük, p. *hozzámig, hozzánkig.*

B. Ritkább ragok.

361. Ritkább ragokat találunk mindjárt a helyhatározó kérdésekben: *ho-l? ho-nnan? ho-vá?*

(1) A *ho-l* szóban előforduló *-l* rag nagyon ritka s legfölebb a *közel* és *tél-túl* szavakban van meg.

(2) A *ho-nnan* szó ragja még a következő szavakban fordul elő: *i-nnen o-nnan, túl-nan* v. *tulo-nnan;* a rag előtt néha *u ü* van: *másu-nnan, egyébü-nnen, mindenü-nnen, hazu-nnan.* — Ezeknek nagyobb része *-nnan* h. *-nnét*-re is végződhetik: *innét, onnét, másunnét*

(3) A *ho-vá* szónak *-vá* ragját röviden is ejtjük: *ho-va*; ép ilyenek: *együ-vé* v. *együ-ve, másu-vá* v. *másu-va.* A *to-va* és *ösz-ve* v. *össze* szók csak képzők előtt tartották meg a hosszú *á*-t: *to-vá-bb,*

Digitized by Google

té-tová-z, ösz-vé-bb v. *összé-bb. Tétova* is ebből van rövidítve: *te-vé-to-vá.* A *-vá -vé* rag van meg végre ezekben: elment *világgá, Győrré*; hogy elértek *Nagyváraddá* (A.)

362. Ismét uj ragokat látunk, ha az *ala-tt al-ól al-á*-féle névutókat elemezzük:

hol?	*ala-tt*	*fölö-tt*	*elö-tt*	*mögö-tt*	*közö-tt*	*körö-tt*	*melle-tt*
honnan?	*al-ól*	*föl-öl*	*el-öl*	*mög-öl*	*köz-öl*	*kör-öl*	*mell-öl*
hová?	*al-á*	*föl-é*	*el-é*	*mög-é*	*köz-é*	*kör-é*	*mell-é.*

363. A *-tt* rag az elsorolt névutókon kivül még három névutóban fordul elő: *hègyė-tt, közepė-tt, hossza-tt*; és a következő határozókban: *i-tt o-tt* (ezeknek hosszabb alakjuk is van: *itten ottan*) *holott; középė-tt; helyė-tt:* Egy *helyett* a zsombék csak lesüpped vèle (A. T. V. 1. kiad.) — Néha *u ü* van a rag előtt (l. 361, 2): *együ-t másu-tt egyébü-tt mindenü-tt, középü-tt, helyü-tt*: De a századikat könnyű *helyütt* hagyom (A. T. X.). — Mássalhangzó után a *t*-t röviden ejtjük s egyszerűen írjuk, éppen úgy mint az igék befejezett cselekvésében (344): *hely-t* (*Helyt* áll a magyar, Czuczor); *oldalt, földszínt vízszint; iránt* (az *irány* főnévből); *köz-t, raj-t.*

Némely helységneveket is használnak e raggal, leginkább a *vár* és *hely* szókkal végződőket, p. *Fehérvárott* v. *Fehérvárt, Kolozsvárt, Vásárhelyt, Szerdahelyt;* és ezeket: *Győrött, Pécsett.*

Különös, hogy e ragot néha határozó szóhoz is tesszük, melynek már van egy ragja, p. a *körül* szóhoz: *körülö-ttük;* továbbá:

benn: bent kinn: kint, fönn: fönt lènn: lènnt.

Ilyen alakok még *alant, hosszant; ellent.* Ezekhez hasonlít a *szèrént* v. *szèrint* szó is, mely a sort jelentő *szer* szóból (l. 193) származik és tulajdonkép annyi, mint valaminek a sorában, hosszában, vmin végig (a *-t* nélkül: Szolgái szét száguldanak, ország-*szerin*, tova; A. W. bárdok.)

364. A »*honnan*« kérdésre felelő *-ól -öl* rag a 362. cikkben elsoroltakon kivül meg van még a *fel-öl* névutóban, mely az oldalt jelentő *fél* főnév ragos alakja (l. 193). *Utól*érni annyit tesz, mint hátulról, az u t r ó l elérni valakit (l. *után* 355). — Az *-ól -öl* rag sokszor megrövidül s *-ul -ül* lesz belőle, p. fölvette az asztal *alul*, hideg szél fú Mátra *felül*; a *közül* és *mögül* névutókat jobbára így ejtik és írják. *Ház-ól* helyett is majd mindenütt azt mondják most:

Digitized by Google

hazul; sőt ehhez hozzáteszünk még egy uj ragot: *hazul-ról*. Éppen így bánunk az *alól elöl*-féle szavakkal: mikor t. i. nem névutók, hanem önálló határozók volnának, így mondjuk őket: *alul-ról felülről elül-ről hátul-ról*.

Az *-ól -öl* rag rejlik magukban a honnan kérdésre felelő rendes névragokban is: *-ből -ról -től*. Az első kettőnek még alapszavát is meg tudjuk határozni, ha összevetjük a hol és hová kérdésekre felelő kifejezésekkel:

bel-öl-e (354)	*bel-ne* h. *benne (355)*	*bel-é*;
r(aj)-ól-a	*raj-t-a (363)*	*raj-á* h. *reá, rá.*

Tehát a tövek *bel* és *raj*; az előbbi nem egyéb, mint a *bél* v. *bel* főnév, mely vminek beljét, belsejét jelenti (l. 204). — A *-ből -ról -től* ragokat is mondjuk rövid magánhangzóval, mint a névutókat: *ebbül, házrul, fejtül.*

365. A »*hová*« kérdésre felelő *-á -é* rag a 362. cikkben elsoroltakon kivül még két névutóban fordul elő: *hegy-é, fel-é* (l. fel-ől 364). Az utóbbit röviditett magánhangzóval is mondjuk: föl *fele*, ki *fele*. *Ház-á* helyett is rövid magánhangzóval: *haza* (a hosszu hang megvan ebben: *hazá-ig*):

haz(o)-n h. *honn (355)* *haz-ól, haz-úl(-ról)* *haz-á* h. *haza.*

Igy vannak még rövid magánhangzóval: *ide oda, vissza messze*; de származékaikban még megvan a hosszú hang: *idé-bb* v. *idá-bb, odá-bb* v. *odé-bb, idá-ig odá-ig; visszá-s, visszá-ja* vminek; íróknál néha még ez is előfordul: *messzé-re* (Ne menj, édes szolgám, jaj ne menj *messzére*. A. T. IV.). — *Messzé* helyett azonban nem csak *messze* van, hanem *messzi* is (l. 39).

Az *alá elé* szók nem csak névutók, hanem sokszor önálló határozók (az utóbbit akkor így is mondjuk: *elő*). *Elé* helyett van röviden *el* is, csakhogy ezt kissé más értelemben használjuk; *mögé* v. *mégé* rövidítve *még*, de most ez is mást jelent (tehát *el*-megy tulajdonkép a. m. *elé*-megy, *előre*-megy, *meg*-jön pedig *megé*-jön, azaz hátra jön, visszajön). *Fölé* helyett mindig csak azt mondjuk: *föl*; *szét* is ebből van rövidítve: *szélté* (van is még *szélté-re*). — Még jobban rövidültek ezek: *bé* v. *be* (e h. *bel-é*), *ki* (e h. *kiv-é*, mint *kiv-ül*), *lé.*

A »*hová*« kérdésre felelő rendes *-be -ra -hoz -nek* névragokban is az *á é* rag réjlik: *-be* és *-ra -bel-é* és *raj-á*-ból vannak rövidítve,

Digitized by Google

(364); a *-hoz* rag teljes alakja *hozz-á* (358); *-nek* pedig teljes alakkal így hangzanék: *nek-é* (mondják is még *neki-je neki-jük*, azaz *neké-je neké-jük*, mint *messzi* e h. *messzé*).

Különös alak *szérte*, mely olyan értelemben használatos mint *szét*, s a *szér* szótól származik, mint *szerint*; névutónak is használjuk, p. *ország-szerte*, s ez a. m. *ország-szerint* (363 végén). — *Szét* h. azt is mondjuk: *széllyel, szana-szét.* — Különös alak még ez: *által*, rövidítve *át.*

366. A »*hol*« kérdésre van még egy rag, *-ul -ül*:

alul fölül elül, arcul hátul
belül kívül körül végül keresztül kasul.

Ez a rag tulajdonkép a honnan kérdésre felelő *-ól -öl* rövidülése (l. 364). — Ide tartozik még *távul* v. *távol* és *közel*; azelőtt ezekben is hosszú hang volt: *távúl távól, közél.*

A *körül* szót névutónak is használjuk *körött* helyett.

367. A helyragok áttekintése:

Kérdések	I. Rendes ragok			II. Ritkább ragok		
Hol?	*-ben*	*-n*	*-nál*	*-l*	*-tt*	*-ul*
Honnan?	*-ből*	*-ról*	*-től*	*-nnan, -nnét*	*-ól -öl*	
Hová?	*-be*	*-ra*	*-hoz*	*-vá*	*-á -é, -a -e,'*	
Merre?			*-nek*			
Meddig?			*-ig*			

Módhatározó ragok.

368. A legközönségesebb módhatározó ragok ezek: *-vel, -képpen, -ként, -leg*; az első hármat leginkább főneveknél használjuk, az utolsót rendesen mellékneveknél.

369. A *-val -vel* rag mint önálló határozó személyragokkal így hangzik:

véle-m véle-d véle vélü-nk véle-tek vél-ük,
vagy *vele-m vele-d vele velü-nk vele-tek vel-ük.*

Tehát *-vel* az eredeti alak, s ez eredetileg hosszú volt.

370. A *-képpen* rag a *kép* főnévből van, s p. *más-képpen* csakugyan annyi mintha azt mondanók: más k é p b e n, azaz más a l a k-

Digitized by Google

ban, formában, más módon. Rövidítve így mondjuk: *kép;* p. *máskép, ekkép.*

371. A *-ként* raghoz végzetükre nézve hasonlítnak ezek a módhatározó szók: *szerént* v. *szerint* (módhatározó névutó), *részént* v. *részint, alkalmasint. Szerint,* mint láttuk tulajdonkép helyhatározó alak (363 végén).

372. A *-leg* rag leginkább a f. cs. igenevéhez járul:

futólag mulólag, látszólag föltünőleg, lehetőleg hihetőleg;

de néha egyéb melléknévi szavakhoz is:

mellesleg föleg utólag előleg némileg alkalmilag.

E rag hasonlít a fölső fokban előforduló *leg* szócskához.

373. Ritkábban kerül elő módhatározókban a *-t* rag; p. *nagy részt, egy részt, más részt; egy kicsit* szűk; *egy csöppet* sem félt; *lépést* mennek a lovak; különösen néhány *-s* végű melléknév mellett:

egyenest elegyest vegyest örömest képest (korához k.)

A határozó igenév néha ezekhez hasonlít, t. i. mikor *-st-*t vesz föl; p. *nyargalvást* (v. ö. *lépést), folyvást, bizvást, óvást.* (Mennek *óvást,* mennek árnyon. A. B. h.) Különös ez: *oldalvást,* mert főnév az alapszó.

Van aztán egy sokszor használt névrag, mely ezekhez hasonlít, t. i. *-st-ul -st-ül.* Jelentésére nézve a *-vel* raghoz hasonlít, p. *családostul, lovastul ökröstül.*

374. Magában a módhatározó kérdésben, t. i. a *hogyan* v. *hogy* szóban megint más rag van; ez a *gy* van meg a módhatározó mutató névmásokban is: *í-gy ú-gy.*

375. Valamint a helyhatározók közt vannak olyanok, melyek ragjukat elvesztették (*föl, el, meg* l. 365): ép úgy vannak módhatározók is, melyeknek ragjuk nincs, p. *kivált, inkább, nem, sem, csak;* az elsőt használják még raggal is: *kivált-képpen.*

Okhatározó rag.

376. Az okhatározó *-ért* személyragokkal így van:

érette-m érette-d érette érettü-nk érette-tek érettü-k,
v. *érte-m érte-d érte értü-nk érte-tek értü-k.*

Tehát *-ért* ebből van rövidítve: *-érett,* ép úgy mint *közt* és *helyt* ezekből: *között, helyett* (363).

Digitized by Google

377. Van egy okhatározó névutó: *miatt;* néhol még hosszú magánhangzóval ejtik: *miátt.* Ez ebből van összevonva: *míve-által,* azaz műve által; p. a gonoszok *miatt,* az eső *miatt,* ezeket valamikor így mondták: a gonoszok *míve által,* az eső *míve által.*

Időhatározó ragok.

378. A rendes időrag *-kor,* p. *mikor? őszkor, két órakor.* Ez nem egyéb, mint a *kor* főnév. Régente *-n* raggal mondták: *mi-koron, akkoron, tavaszkoron.*

379. Különös alakjuk van ezeknek:

régente hajdanta eleinte, ifjonta nyaranta naponta éjente.

Igy is mondjuk: *régen hajdan, elein* v. *elején, ifjan, nyáron.*

380. Néha az időhatározók is elvesztik ragjukat (mint a hely- és módhatározók 375); p. *vasárnapon* helyett csak azt mondjuk: *vasárnap, hétköznap; holnap, tegnap, ma, mai napság; jövet, menet.*

Az időhatározó *óta* névutóban (azelőtt *olta,* l. 51) szintén nem látszik meg semmiféle rag.

4. A birtokos jelző ragja.

381. A birtokos jelzőnek rendesen nincs ragja, p. a *ház* tete-je a *te* feje-d, tehát nyelvünkben a birtokos eset vagyis genitivus nem különbözik alakjára nézve az alanyesettől, hanem a birtokviszony csak a jelzett szón van megjelölve a személyraggal.

Sokszor azonban a *-nek* raggal áll a birtokos, p. *a háznak teteje, erőnek erejével.*

A *te* fejed helyett azt is mondhatni *te-n* fejed v. *tennen* fejed, *ön* fiát, *ön*-maga stb. (l. 141). Tehát a személyes névmásoknak van egy *n*-ragos birtokos esetjük. Ez a birtokos *n* rag ebben a régi kifejezésben is előfordul: *erőn erővel,* azaz erőnek erejével.

5. A birtokos személyragok.

382. A birtokos személyragok az alapszóhoz járulva ebből egy uj alanyesetet képeznek, p. *tüsző-m, házu-nk,* s ehhez járul a többi névrag, p. *tüsző-mö-n, házu-nk-ban.* — A névutóféle szavak azonban, melyekben a tő után már rag is van, p. *elő-tt, bel-ől,* csak ezen rag után veszik föl a személyragokat; tehát nem mondjuk: *elő-mö-tt, belü-nk-öl,* hanem *elő-tte-m, bel-ölü-nk, bel-é-nk, kör-üle-tek.*

Digitized by Google

383. A személyragokat legtisztábban látjuk olyan szavaknál, melyeknek tövük mindig változatlan:

kocsi-m kocsi-d kocsi-ja, kocsi-nk kocsi-tok kocsi-juk
tüsző-m tüsző-d tüsző-je, tüsző-nk tüsző-tök tüsző-jük

Tehát az egyes sz. 1. szem. jele	*-m*	több. 1.	*-nk*
2.	*-d*	2.	*-tok -tek -tök*
3.	*-ja -je*	3.	*-juk -jük*
		v.	*-jok -jök.*

384. A különben **változatlan** *ó ő* töveknek nagy része a véghangot *a e*-re rövidíti a harmadik személy ragjai előtt: *ajta-ja ajta-juk, erde-je erde-jük* (307).

A **változó** tövek közül a **hosszuhangzósak** (309) hosszu véghangzójukat megtartják a személyragok előtt:

órá-m órá-d órá-ja, órá-nk órá-tok órá-juk.

Különösen megjegyzendő a rokonságot jelentő szavak egy része, t. i. *apa* v. *atya, anya, bátya, öcse, néne.* Ezeknek az 1. és 2. személy ragjai előtt semmiféle hangzó sincs a végükön, p. *apá-m apá-d ap-ja, apá-nk apá-tok ap-juk.* Az *ipa napa huga* szavakat pedig minden személyben kétfélekép is mondják, p. *ipa-m ipa-d ip-ja,* v. *ipá-m ipá-d ipá-ja.*

A változó **rövidhangzós** tövek (310) majd teljesebb, majd rövidebb alakjukban állnak a személyragok előtt:

karo-m karo-d kar-ja, karu-nk karo-tok kar-juk,
harago-m harago-d harag-ja, haragu-nk harag-tok harag-juk.

A harmadik személyekben mindig a rövidebb tőalakot használjuk: *kar-ja, harag-juk.* Az egyes 1. és 2. s a többes 1. személyben mindig a teltes tőalak van meg: *karo-m keze-m, örömö-d harago-d, házu-nk rétü-nk.* A többes 2. személyben némely szó a teljes tőt megtartja, p. *karo-tok keze-tek háza-tok kertü-tek népe-tek levele-tek dolgo-tok*; némely szó ellenben a rövidebb tőt alkalmazza, p. *harag-tok pap-tok király-tok kérés-tek;* sőt némelyik mind a kétféle alanban előfordul, p. *célo-tok* v. *cél-tok, beszédü-tek* v. *beszéd-tek, fonala-tok* v, *fonál-tok.*

A főnévi igenévnek a személyragok előtt kétféle alakja van, mert a 3. személyekben megtartja az *i* hangot, a többiben elveszti:

irno-m irno-d irni-(j)a, irnu-nk irno-tok irni-(j)ok.

Régente ugyanis személyrag nélkül is így mondták: *irnia* fogunk, *el akarsz mennie;* nem pedig így: *irni* fogunk, el akarsz *menni.* Személyragokkal pedig valaha így mondták:

irnio-m irnio-d irnio-ja, irnio-nk irnio-tok irnio-jok.

Tehát az *i* után volt az igenévnek még egy rövid magánhangzója a végén; ez a magánhangzó aztán a személyrag nélküli alakban s a 3. személy mindkét alakjában elveszett, s csak a többi személyben maradt meg, de ezekből meg elveszett az *i* hang.

385. A 3. személyű *-ja -je* és *-juk -jük* ragok nincsenek meg mindig teljes alakjukban. Különösen a *j* hang igen gyakran elvész.

Digitized by Google

(1) Némely szavak mindig megtartják e *j*-t, főleg azok, melyekben e ragok előtt magánhangzón végződik a tő (tehát mind a változatlan tövüek s a változó hosszuhangzós tövüek), p. *kocsi-ja kocsi-juk, eké-je eké-jük.* De sok olyan szó is, melyekben mássalhangzó kerül a rag elé, (tehát változó rövidhangzós tövek) p. *hám-ja hám-juk kín-ja kar-ja pad-ja hab-ja tag-ja zsák-ja harmat-ja kert-je nap-ja.*

(2) Vannak szavak, melyeket *j*-vel is, *j* nélkül is használnak; p. *ablak-ja ablak-juk* v. *ablak-a ablak-uk, szándék-ja szándé-ka, cseléd-je cseléd-e, utód-ja utód-a, út-ja út-a, hon-ja hon-a.* — Nevezetes, hogy néha különbséget is teszünk a két alak közt; p. az embernek csak *láb-a* van, de a teleknek alját így mondják: *láb-ja* (Árva gólya áll magában egy teleknek a *lábjában*, A.); a buzáról úgy mondják, hogy nagy a *szem-je*, s úgy is mondják, hogy »kipattant a buza *szem-e*« (népdal), az embernek ellenben csak *szem-e* van, nem *szem-je*

(3) Sok szót rendesen *j* nélkül mondunk; p. *szám-a szám-uk, szín-e kö-re ág-a vég-e ok-a nép-e élet-e test-e ház-a irás-a ös-e.* Ide tartoznak mind a *v*-s tövek (312): *nyelv-e nyelv-ük, hamv-a szív-e jav-a.* Továbbá mind a magánhangzót közbeszúró tövek (313): *álma- álm-uk, torny-a öbl-e titk-a lelk-e.* Végre a magánhangzójukat rövidítők (314): *madar-a madar-uk, gyöker-e nyar-a tel-e level-e kez-e vereb-e dérék-a* stb.

(4) Az *sz z s cs c* végű tövekben néha e mássalhangzóknak megnyujtása pótolja az elveszett *j*-t (l. 52); p. özvegyek *panassza* nyög belé (A. W. bárd.); de Hunort a szép dal fölverte *kobozzán* (A. B. h.); *Jézussa* kezében kész a kegyelem (A. Szondi); *öccse piacca.*

386. Ha több a birtok (280) így személyragozzuk a szót:

kard-jai-m	*kard-jai-d*	*kard-jai(-ja)*	*kard-jai-nk*	*kard-jai-tok*	*kard-jai-(ju)k,*
barát-i-m	*barát-i-d*	*barát-i(-ja)*	*barát-i-nk*	*barát-i-tok*	*baráta-i-(ju)k,*
enyé-i-m	*tié-i-d*	*övé-i(-je)*	*mié-i-nk*	*tié-i-tek*	*övé-i-(jü)k.*

Tehát az 1. s 2. személy ragjai ugyanazok, mint ha csak egy a birtok; de a 3. személy ragja az egyes számban egészen hiányzik, a többesben pedig csak a *-k* van meg belőle. — A birtokos névmásnál ugyanilyen rövidítés történik akkor is, ha csak egy a birtok (141):

enyé-m tié-d övé(-je), mié-nk tié-tek övé-(jü)k.

S ugyanez történik a *hová* kérdésre felelő névutóknál az egyes számban: *felé-m, felé-d, felé-je* v. *felé; belé-m, belé-d, belé-je* v. *belé; neki-je* h. *neki*, s a többesben is *neki-jük* h. *neki-k.*

Digitized by Google

HARMADIK RÉSZ.

MONDATTAN.

387. Ha beszélünk vagy írunk, tulajdonkép mindig mondatokban fejezzük ki gondolatainkat. Ha kimondjuk a »virág« vagy »rózsa« nevét, akkor csak említettünk egy tárgyat, s a ki hallja, nem tudja, mit akarunk, s azt fogja kérdeni: nos, hát mi bajod vele? Ellenben ha azt mondjuk: »a rózsa virág,« akkor már valóban mondunk valamit, a mit meg lehet érteni, kifejeztünk egy gondolatot, alkottunk magunknak a tárgyról véleményt, itéletet, és ezt az itéletet kifejeztük egy mondatban.

A mondatnak két fő nemét szokás megkülömböztetni: az egyszerűt s az összetettet. Az egyszerű mondat, p. a »rózsa virág«, egyes, különálló itéletet fejez ki. Az összetett mondatban több gondolat össze van kötve, még pedig olyanok, melyek egymásra vonatkoznak; ha p. az előbbi gondolat mellett még azt akarom kifejezni, hogy én minden virágot szeretek, akkor, mivel mind a két gondolat virágra vonatkozik, a kettőt összekötöm s azt mondom: »a rózsa virág, én pedig minden virágot szeretek« (a két mondatot egy külön szó köti össze: a pedig kötőszó); összeköthetem az első gondolatot egy más gondolattal is, s akkor más összetett mondat keletkezik: »a rózsa olyan virág, melyet mindenki szeret.«

ELSŐ SZAKASZ.

Az egyszerü mondat.

388. Az egyszerű mondat tárgyalásában háromféléről kell külön szólanunk: először, hogy értelemre nézve hányféle lehet a mondat; aztán, hogy minő részei vannak a mondatnak; végre, hogy minő és hányféle rendben helyezzük el a szavakat. Tehát az első fejezet az egyszerű mondatnak nemeiről szól, a második a mondatrészekről, a harmadik a szórendről.

Digitized by Google

Első fejezet.

Az egyszerü mondat nemei.

389. A mondat rendesen arra való, hogy valakivel közöljük gondolatainkat, hogy tudtára adjunk valamit, tehát *értesítésre* való, p. »A rózsát mindenki szereti.« Sokszor azonban ellenkezőleg arra használjuk a mondatot, hogy a kihez szólunk, az közölje véleményét mivelünk, az adjon minekünk tudtunkra valamit; ilyenkor *kérdést* intézünk hozzá, p. »Szereti a rózsát mindenki?« *Értesítő mondatok* p. ezek: Kerted alatt a farkasok. Minden tömlő üres legyen! *Kérdő mondatok* ezek: Miért zúg a tömeg? Kivánja eskümet? (A.)

390. Van az egyszerű mondatoknak még egy fontos fölosztásuk, mely szerint meg kell külömböztetnünk *állító* és *tagadó* mondatokat. Ha azt mondjuk: »A rózsát mindenki szereti,« akkor mintegy fölállítunk egy véleményt, egy ítéletet, azért nevezik ezt állításnak. Ha ellenben valaki azt mondja: »A rózsát nem szereti mindenki,« ezzel az előbb fölállított véleményt meg akarja dönteni, s ezt tagadásnak nevezzük.

391. Fölosztathatjuk azonfölül a mondatokat *teljes* és *hiányos* mondatokra. T. i. néha teljesen kifejezzük a gondolatot, megmondjuk minden részét; p. »Minden férfi fegyvert ragadjon!« néha meg hiányzik valami, a mondatnak egy-egy fontos része is ki van hagyva s csak oda van gondolva, p. »Haj elébe! kiki egyet az ölébe!« (A.)

Tehát külön-külön kell tárgyalnunk nem csak az értesítő és a kérdő mondatokat, hanem a tagadó mondatokat s a hiányosokat is.

I. Az értesitö mondat.

392. Az értesítés, tehát az értesítő mondat is kétféle lehet: t. i. vagy valami megtörténő dologról értesítünk valakit, tehát egyszerűen jelentünk vagy elbeszélünk neki valamit, p. »Sírva futnak a fiúcskák pitvarból a palotába.« (Gy.) »Futna széllyel a leányhad.« (A.) Vagy pedig arról értesítjük, a mit mi kivánunk, hogy megtörténjék, p. Fuss, ha futhatsz, Miklós!« (A.) »Hazám, hazám, édes hazám, bárcsak határod láthatnám!« (népd).

Digitized by Google

Tehát minden értesítő mondat vagy jelentő, vagy kivánó. Irásban is megkülömböztetjük őket az által, hogy az egyszerű jelentő mondat végére rendesen pontot, a kivánó végére fölkiáltó jelet teszünk.

1. A jelentő mondat.

393. A jelentő mondat maga is kétféle lehet: vagy egyszerüen kijelentünk, föltétlenül igaznak és megtörténőnek állítunk valamit, vagy pedig csak föltétesen állítjuk, azaz úgy, hogy igazsága egy vagy több megmondott vagy hozzá gondolt föltételtől függ. P. föltétlen jelentés ez: Sirva *futnak* a fiúcskák pitvarból a palotába (valóban futnak). Föltétes jelentések ezek: *Futna* széllyel a leányhad (nem futnak valóban). (Ha élnének,) tán ekkorák lehetnének. Mi csak elmennénk éd's apánkhoz. (Gy.) Enné már a farkast (, farkas is fölébred. Gy.) — Az igének is más-más alakja van ebben a két esetben: az egyszerű kijelentésben a jelentő módot használjuk, a föltétes állításban pedig a föltétes módot.

394. A föltétes jelentő mondathoz sokszor hozzá van gondolva az is, hogy az alany kivánja a cselekvést; így az imént idézett példákban a leányhad szeretne szétfutni, a fiúk óhajtanak elmenni, a róka kivánja enni a farkast. Ilyenkor néha az egyszerű ige helyett ható igét használunk, p. a helyett, hogy ennék mindegyik, azt is mondjuk, hogy »*Ehetnék* mindegyik, kiváltkép a farkas.« (Gy.) *Mulathatnám, táncolhatnám,* az ebédet ide *hagynám.* (Gy.) Nem *játszhatnék,* midőn haragszik a magyar. (A. T. e.)

395. Néha föltétes módot használunk kétkedő, bizonytalan állításban, szerény, félénk nyilatkozatban is a nélkül, hogy valami föltételt gondolnánk hozzá, p. *kérnék* egy tollat; szolgálatot *keresnék.* Továbbá szerény, tétovázó kérdésben, p. Melyik *volna* kegyelmetek között a szószóló? Nemdenem a Toldi Lőrinc fia *volnál*? (A. T. XII.)

Szeretnék szántani, *kellene* szántani: itt tulajdonkép nem a szeretés és a kellés föltétes, hanem a szántás, de minthogy a *szántani* igenévben a föltétességet nem lehet kifejezni, a szeret és kell igékben fejezzük ki.

396. A *majd, majdnem, csaknem, szinte* kezdetü mondatok mindig föltételesen állitanak valamit, a mi megtörtént volna, ha ez meg ez az akadály közbe nem jött volna. Néha mondják is ezeket föltétes móddal, p. a legjavát majd elfeledtem *volna*; csaknem elestem *volna.* De többnyire jelentő módot használunk s a föltétességet csak az említett határozókkal fejezzük ki, p. Csaknem *összeroppant* a rúd vas kezében. (A. T. I.) Szinte *hallott* lépteik csengése. (Pet.)

Digitized by Google

2. A kivánó mondat.

397. A kívánás is, úgy mint a jelentés, vagy föltétlenül történik, vagy föltétesen. P. a kis fiúk azt mondják halott anyjuknak (Gyulai, A gonosz mostoha): *Kelj föl, kelj föl,* édes anyánk! tehát egyenesen kivánják, hogy keljen föl, mert nem tudják, hogy ez lehetetlen. Ha tudnák, mennyi föltételtől függ a fölkelése, akkor föltétesen fejeznék ki kivánságukat, így: *Bár fölkelnél,* édes anyánk!

A föltétlen kívánatot fölszólításnak nevezzük, a föltétes kívánatot pedig óhajtásnak.

398. A fölszólításnak különféle nemei vannak, s mindezeket azzal az igealakkal fejezzük ki, melyet fölszólító módnak nevezünk (imperativus).

Kérésnek (v. könyörgésnek, imádságnak) nevezzük az olyan fölszólítást, mely valakinek a szívességéhez fordul, p. Imhol kezem, fogadd jegyül, békében és hadban frigyül! (A.) Isten áldd meg a magyart! (Kölcs.)

Parancsnek nevezzük a szigorú fölszólítást, a milyent a fölebbvaló intéz az alattvalóhoz, az úr a szolgához, az erősebb a gyöngéhez, p. Minden tömlő üres legyen! (A.) Szuronyt szegezz és előre! (Gy.) Tiszteljed atyádat és anyádat! Földig boruljon térdetek, ti vétkes pártütők! (Gar.)

Intésnek mondjuk a fölszólítást, ha valakit figyelmeztetünk valami szükséges vagy hasznos dolog megtételére, p. Ki lepét fog, lopva járjon! Te római, jobban vigyázz! (A.) Hazádnak rendületlenül légy híve, óh magyar! (Vör.)

Megengedés az olyan fölszólítás, mellyel beleegyezünk hogy megtörténhetik, a mi más valakinek kivánatos, p. nem bánom, menj el! Bírjad békességben birtokod, ha rád száll. (A. T. XII.)

Engedelemkérés viszont az olyan fölszólítás, mellyel másnak a mi kívánatunkba való beleegyezését kérjük; p. Nyilj ki rózsaszál, szíjak csókod ajkaidról, részegüljek illatodtól! (Vör.) Hol vagytok ti régi játszótársak? közületek csak egyet is lássak! (Pet.) — Ilyen kérések elé rendesen a *hadd* igét tesszük: hadd szíjak, hadd lássak csak egyet is (azaz hagyd, hagyjad, engedd, hogy lássak.)

399. A fölszólító mondatnak elején, közepén vagy végén többnyire megszólításképpen az illető személy neve áll; p. Aldott magánosság, jövel!

Digitized by Google

(Csokonai). Ne menj, rózsám, a tarlóra! (népdal). Teljél, teljél, kis kosárka! (Tompa).

400. A szigorúbb parancs néha a szavak elrendezésében különbözik a kevésbbé szigorútól; p. »elmenj innen!« erősebb parancs, mint »menj el innen!« »kividd mindjárt azt a széket!« e h. vidd ki! meg ne mozdulj! e h. ne mozdulj meg!

401. A parancsot, intést, megengedést nem csak fölszólító móddal fejezhetni ki. A legszigorúbb parancsot néha jelentő móddal fejezzük ki, mert előre bizonyosak vagyunk felőle, hogy valóban megtörténik a mit kivánunk, p. itt maradsz csendesen ezen a helyen! most tüstént haza jössz! — Mind a parancsra, mind az intésre használhatni a *kell* ige jelentő módját; p. parancsok: minden tömlőnek üresnek kell lenni! tisztelned kell atyádat és anyádat! intések: ki lepét fog, annak lopva kell járni! te római, jobban kell vigyáznod! — A megengedést a ható ige jelentő módjával is szoktuk kifejezni; p. nem bánom, elmehetsz; bírhatod békeségben birtokod.

402. Az óhajtást vagyis a föltétes kivánatot ép úgy fejezzük ki, mint a föltétes jelentést, mert külön óhajtó módunk nincsen Csakhogy az óhajtó mondatokban a föltétes módu ige mellett rendesen még egy-egy óhajtást kifejező indulatszó (67) vagy határozó áll, p. *Oh bár födözné* még sötét a hajnal csillagüstökét! *oh* a nap is *bár* még soká *emelné* fényes homlokát! (A. Kev.) *Bár maradtam volna* benne végig! (Pet. Táv.) *Volna bár* e pohár borban halálom! (Pet.) Elvennélek én, *csak adnának*! (Pet.) Röpülsz, égi vándor, föld s víz felett: *vajha* szállni *tudnék* én is veled! (Kölcs.)

II. A kérdö mondat.

403. A kérdés kétféle lehet: névmásos vagy névmástalan.

A névmásos kérdésben van kérdő névmás, s ez a gondolatnak arra a részére vonatkozik, melyet nem tudunk, p. *Ki* áll amott a szirttetőn? (Czuczor.) *Mit* ér atyjuk vitézsége? (Gy.) Régi dicsőségünk, hol késel az éji homályban? (Vör.) Száraz ágon hallgató ajakkal meddig ültök, csüggedt madarak? (Tompa.) Feleletül rendesen az a mondatrész szolgál, melyet a kérdő nem tudott, p. az első két kérdésre így felelnénk: Hunyadi; semmit.

Digitized by Google

A névmástalan kérdést akkor tesszük, ha tudjuk az egész gondolatot, de nem tudjuk, igaz-e vagy nem; p. Zokoghat még egy betűcskét belőlem a fájdalom? (Csok.) Tán honom könnye vagy, te nagy folyó? (Eötv.) Nem látod, Árpád vére miként fajul? nem látod a boszús egeknek ostorait nyomorult hazádon? (Berzs.) Vértagadó testvér! nemde úgy van? érted? (A. T.) — Az ilyen kérdésre a felelet igenlő vagy tagadó; mindig lehet igennel vagy vagy nemmel (ne-vel) felelni, de az igenlő felelet magyarosabb, hogyha ismételjük azt a mondatrészt, mely a kérdésben ki van emelve; p. Hoztál? hoztam. Jól jártak? jól. Föl-neveljük? föl. El-jön? el. Néha az ismétlendő mondatrészt mutató névmással helyettesítjük; p. Eső volt? az. Könyvet vett? azt. Hármat hozott? annyit.

404. A névmástalan kérdésbe rendesen bele tehetjük ezt a kérdő szócskát: *é* (vagy *-é*); többnyire az igéhez függesztjük, p. Mentek-e tatárra? mentek-é törökre? Hallja-é az özvegy e vadászi lármát? (A. T.) Vak vagy-e, te szent igazság? (Kölcs.) Csak akkor tesszük más szóhoz, ha ige nincs a mondatban, de akkor is oda, a hol az igének kellene állani; p. Fölneveljük; úgy-e, kincsem? (= úgy van-e? Gy.) — Ilyenkor nem igazi kérdő hanggal ejtjük ki a kérdést, hanem olyan hangon, mint a kérdő mellékmondatokat (543) vagy az értesítő mondatokat.

405. Van egy kérdő szó, melyet mind a névmásos, mind a névmástalan kérdések elé oda lehet tenni nagyobb nyomatékosság kedveért, s ez a *vajjon* szó, vagy rövidítve *vaj*; p. És vajjon a célhoz mennyit közeledtünk? (A. Mur.) Mert vajjon egy lóra két nyerget teszünk-e? (A. B. h.) Vaj, ki ő és merre van hazája? (Vör.) Vaj lészen-e hős, oly bátor erős? (Cz.)

406. A kérdő mondatban lehet jelentő, föltétes, vagy fölszólító mód, a szerint a milyen feleletet várunk rája; p. Fáj-e neked? (fáj.) Itt hagynál minket? (itt hagynálak.) De a többi hova legyen? földbe bujjon? elsüllyedjen? (bujjon a földbe.)

407. A névmásos kérdést sokszor csak figyelmeztetésre, fölkiáltásra használjuk, a nélkül, hogy feleletet várnánk; p. Érted mennyi dicsők estenek áldozatúl! (Kisf. K.) Hogy kinyilt a szíve, hogy megoldott nyelve! (A.)

Digitized by Google

III. A tagadó mondat.

408. A tagadásra két rövid szócskánk van: *nem* és *ne*. Mind a kettőt használjuk értesítő mondatokban is, kérdésekben is, föltétlen állításban is, föltétesben is. De az első csak jelentő mondatokban fordul elő, a második meg csak kívánó (fölszólító és óhajtó) mondatokban; p. Az alma nem esik messze fájától. Nem tennéd meg? nem tenném meg. — Ne menj, édes szolgám, jaj ne menj messzére! (A. T. IV.) Ne menjek el? Bár ne láttam volna! — A tagadó parancsot tilalomnak vagy tiltásnak nevezzük; p. Ne lopj!

Ha az *is* kötőszó kerül a *nem* és *ne* szócskák elé, összeolvad velük, s akkor a tagadó kötőszó *sem*, a tiltó szócska pedig *se*; p. Az ezerjófüvet írul sem találja. (A. T. IV.) Ezt se mondd meg neki. De ilyenkor jelentő mondatban is használják a rövidebb alakot; p. Hajnalig se bírtam a szemem lehunyni. (A. T. IV.)

Ha a *nem* szócskát a van és vannak igealakokkal együtt kellene használnunk, nem mondjuk, hogy »nem van, nem vannak«, hanem »*nincsen* v. *nincs, nincsenek.*« Ezekkel is összeolvad az eléjük kerülő *is* s akkor így hangzanak: *sincsen* v. *sincs, sincsenek.*

409. Vannak külön tagadó névmásaink is: *senki* (e h. *sem-ki*), *semmi, sehol, sehogyan, soha* (e h. *se-ha, sem-ha*) stb. (162). Ezeket azonban nem szoktuk egyedül oda tenni az ige mellé, nem mondjuk p. »senki látta, soha tedd ezt«, hanem teszünk mellékük még egy tagadó szócskát, még pedig rendesen a *sem* v. *se* szócskát, p. »senki sem látta, soha se tedd ezt«; de mondják így is: senki nem látta, soha ne tedd ezt. Sőt sokszor több tagadó névmás is van egyazon mondatban; p. soha senki sem látta, sehol semmit sem talált. (A latinban, németben ilyenkor nem szabad a mondatban két tagadó szónak lenni; ott csak így volnának az említett példák: *nemo* vidit, *niemand* v. *keiner* hat es gesehn, thue diess *nie*; *nemo unquam* vidit, *nirgends* fand er *etwas*.)

IV. A hiányos mondat.

410. Néha a mondatnak egy-egy fontosabb részét is elhallgatjuk, p. az állítmányt. Ez különösen gyors és rövid fölszólításokban és sokszor használt köszöntésekben történik; p. Csak előre, édes fiam! (Gy.) Nosza, rajta, gyors legények! Haj elébe! kiki egyet

Digitized by Google

az ölébe! Lassan, fiúk, lábujjhegyen! (A.) El, ti komoly képek! ti sötétség rajzati, félre! (Kisf. K.) Jó napot! Minden jókat! Isten, hozzád, bujdosó! (Bajza.) Isten veled, hazám, bátrak hazája! (Eötv.) — Az ilyen mondatokat, melyeknek állítmánya el van hallgatva, hiányos mondatoknak szokás nevezni.

411. Különösen olyankor szoktuk az egyik mondatot hiányosan mondani, ha két hasonló mondat van összetéve, s úgy is könnyen ki lehet egészíteni egyik mondatot a másikból; p. Ehetnék mind, kiváltkép a farkas (ehetnék.) Megették a nyulat, más nap meg az őzet. Párnájába bú, hiába. Verset mond vitéz királyról, verset gonosz mostoháról. Nem alszik a róka, így ís (próbál), úgy is próbál. (Gy.) Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat (szereted).

412. A kérdésekre többnyire hiányos mondattal felelünk, mert nem ismételjük az egész gondolatot, hanem csak azt a részét mondjuk meg, melyre nézve a kérdő kételkedett; p. Mi van benne? aranyhajú két szép gyermek (van benne). Föl jön? föl. Szőlőt hozott? azt.

Második fejezet.

A mondatrészek.

413. Minden mondatnak, minden állításnak két része van: egyik a személy vagy tárgy megnevezése, melyről valamit állítunk, a másik maga az a gondolat vagy vélemény, melyet fölállítunk; az utóbbinak állítmány, az előbbinek alany a neve. E szerint minden mondatnak két szóból kellene állania, melyeknek egyike alany, másika állítmány; ilyenek p. ezek: ember tervez; isten végez; eső esik; dolgozzunk mi. Azonban sokszor előfordul az az eset, hogy a mondat csak egy szóból áll, még pedig többnyire magából az állítmányból s az alanyt csak hozzá gondoljuk; p. esik; dolgozzunk. De sokkal közönségesebb az ellenkező eset, hogy t. i. a mondat kettőnél több szóból áll. Sokszor ugyanis annyit állítunk az alanyról, hogy nem tudjuk mind egy szóba összefoglalni s ilyenkor magát az állítmányt több szóval kell kifejezni. Sokszor meg azt, a miről állítunk, nem nevezhetjük meg határozottan egyetlen egy szóval, ilyenkor tehát az alanynak kell több szóból állania. P.

Digitized by Google

alany:	állítmány:
a gyarló *ember*	önhittségében merész dolgokat *tervez*;
a mindenható *isten*	*végez* az emberi tervek sorsa felől;
erős *záporeső*	*esik* két óra óta szakadatlanúl;
mi, a haza fiai,	hazánk boldogításán *dolgozzunk*.

Az első mondatban a teljes alany: a gyarló ember; a puszta alany csak »ember« volna, az eléje tett melléknév azonban kiegészíti azt a képzetet, melyet itt az emberről akarunk kelteni. A teljes állítmány: önhittségében merész dolgokat tervez; a puszta állítmány »tervez« volna, »önhittségében« és »merész dolgokat« az állítmánynak kiegészítő részei, sőt magukat a dolgokat megint a »merész« szó egészíti ki. Szorosabb értelemben alanynak és állítmánynak (v. puszta alanynak és puszta állítmánynak) szoktuk nevezni a mondat alanyának és állítmányának legfontosabb részeit, fő szavait; tehát ha p. az első mondatot elemezzük, azt mondjuk, hogy »ember« az alany, »tervez« az állítmány, a másodikban »isten« az alany, »végez« az állítmány. — A puszta alanyból és puszta állítmányból álló mondatot puszta mondatnak vagy tőmondatnak nevezik; a mely mondat pedig más részekkel ki van egészítve, az bővített mondat.

414. Az állítmányt kiegészítő mondatrész háromféle lehet:

a) állítmánykiegészítő alanyeset, p. Mátyás »igazságos volt«, Mátyás »király lett«, Mátyás »király maradt«;

b) tárgy, melyet az alany cselekvése áthat, p. munkásaink »szénát kaszálnak«, »hullatja levelét« az idő vén fája (A.);

c) határozó, mely a legkülömbözőbb körülmények meghatározására szolgálhat; p. »mennybe vittek« angyalok (hely); »tétlenségben él«, »henyéléssel tölti« a napot (állapot); »kérlek szépen« (mód); szellő »támad hűs hajnalra« (idő).

E három állítmánykiegészítő mondatrész nem csak állítmányhoz járulhat, hanem más mondatrészekhez is, hogyha ezek igéből származott szavak, tehát főleg az igenevekhez; p. kiegészítő alanyeset: Abból immár nincsen semmi: szűzi daccal tündér lenni (A.); tárgy és határozó: Háláért jót tenni uzsorástól is kitelik (Kölcs.); világot látott ember; messze nyúló síkság. — Sőt határozója még melléknévnek és határozó szónak is lehet; p. a mindenütt érvényes törvény; rendkivül kedves; nagyon messze; igen nagyon.

Digitized by Google

415. Az alanyt kiegészítő mondatrész rendesen jelző, aza, olyan szó, mely az alanynak egyik jelét, ismertető jegyét fejezi ki; p. szegény ember szándékát »boldog isten« birja. Azonban jelzője nem csak alanynak lehet, hanem minden névszónak; p. éppen az idézett mondat tárgyának, a szándéknak, jelzője »szegény ember«z sőt magának ennek a jelzőnek is van jelzője: szegény.

A nyelvtan először az alanyt és állítmányt tárgyalja, aztán az állítmány kiegészítőit sorban, végre a jelzőt, mert ez minden mondatrészt kiegészíthet.

I. Az alany.

416. Minthogy az alany annak, a miről állítunk, megnevezése: természetes, hogy főnévnek kell lennie: türelem rózsát terem; él magyar, áll Buda még.

Sokszor főnévi igenév az alany, mert ez sem egyéb, mint elvont főnév (128); p. Előbb dolgozni kell, aztán lehet pihenn i Elvenni emberség, adni istenség. Van szállásom itten s ennem innom ingyen. (Pet.) Bizony nehéz volt egymástól szakadnunk. (Vachot S.).

Sokszor főnévi névmás az alany, mert ez is főnevet helyettesít; p. Mi mélyebb a mély Duna vizénél? (Pet.) *Mindenik* hoz ajándékba, a *mi* szép és a *mi* ritka. (Gy.) Tisza partján halászlegény vagyok én. Ez volt szerencsém. (Pet.)

Sokszor még melléknév is lehet alany; p. tulajdonságnév: A derék nem fél az idők mohától (Berzs.); számnév: Gyulafi nemzetség sarja mind a kettő (A. B. h.); továbbá melléknévi igenév: Az alvó aluszik, a bujdosó buvik (A.); és melléknévi névmás: olyan nem egyhamar találkozik megint. Ezek voltaképpen az alanynak csak kiegészítő részei, t. i. jelzők, s a jelzett szók el vannak hallgatva; a teljes alany így volna: a derék ember, mind a két ifju stb.

Néha indulatszót, sőt igét is használunk főnévileg, alanyul; p. jaj lesz neki! Egy-két napi dinom-dánom, holtig tartó szánom-bánom (km.). Szinte sírhatnám van. (Tóth Ede, F. r.) Ejnye, hát hol járhat most ez a félsz benne? (A. T.) Akkor jött még a valódi haddelhadd. (Pet.)

417. Néha egészen határozatlanúl hagyjuk az alanyt, mert vagy nem tudjuk, vagy pedig általános gondolatot fejezünk ki, mely minden emberre nézve áll, s az ilyent általános alanynak ne-

Digitized by Google

vezik. Ilyenkor rendesen határozatlan névmás az alany; p. valaki letépte a rózsát; Deák Ferencet mindenki a haza bölcsének nevezi. Sokszor azonban nem is fejezzük ki az alanyt, de akkor többes számban mondjuk az állítmányt; p. letépték a rózsát; a haza bölcsének nevezik. Az általános érvényű mondatokban első személyben beszélünk, mert magunkra nézve is áll, a mit mondunk; p. Deákot a haza bölcsének nevezzük; szeretjük hazánkat. Sokszor az általános alanyt *az ember* fejezi ki; p. az ember szereti hazáját; mit szóljon az ember ehhez? (Ennek megfelel a német *man* s a francia *on* vagy *l'on*, melyek szintén nem egyebek, mint *Mann* és *l'homme*.) Néha az általános alany helyett második személyű kifejezést használunk, mert úgy képzeljük, mintha valakihez beszélnénk s reá vonatkoztatjuk a gondolatot (ezt a kifejezésmódot különösen szereti a latin nyelv); p. A mint veted ágyadat, úgy aluszod álmodat (km.) Imádd az Istent! (Kölcs.) Olyan jó a buza, csak úgy röpköd az ember szíve, mikor aratod. (Nyelvőr V. 64.)

Néha az általános alanyt egészen mellőzzük s a gondolatnak más részét tesszük alannyá. Különösen ha van tárgy, melyre a cselekvés áthat, akkor ezt a tárgyat tehetjük alannyá és szenvedő igét használunk állítmánynak (a latinban, németben ez sokkal közönségesebb, mint a magyarban); p. a helyett hogy »dícsérjük« vagy »dicsérje az ember az isten sz. nevét«, azt mondjuk: az isten sz. neve dícsértessék; a helyett, hogy »átizzadva találták testét«, azt mondja a költő: Negyed napra átizzadva találtatott boldog teste. (A. Sz. L.) — Ide tartoznak az ilyen igeneves kifejezések: ilyen sötétben *alig látni* (alig lát az ember); mit látni? csak nagy üggyel-bajjal juthatni oda. Itt az (általános alanytól) elvont cselekvés maga van alannyá téve, mert e mondatokban »látni« és »juthatni« az alany, s ez a. m. látás, juthatás; az állítmány pedig a *van* ige, csakhogy ez itt mindig el van hallgatva. A teljes mondatok tehát így hangzanának: ilyen sötétben alig *van* látni (= alig van látás); mit *van* látni? (mint mondjuk: van mit látni, nincs mit tenni.)

418. Vannak igék, melyek mellett kitehetjük az alanyt, de el is hallgathatjuk, mert magától érthető; p. azt is mondjuk, hogy »esik az eső«, azt is, hogy *esik*; azt is, hogy »dörög az ég« v. »a menny dörög« v. »zeng az ég«, s azt is, hogy *dörög* v. *zeng*; sőt így is mondjuk: *mennydörög*, egy szóban, mintha nem is volna külön kitéve az alany (190). Vannak aztán olyan igék, melyek mellett általában nem szoktunk alanyt kitenni, leginkább természeti tüneményeket kifejező igék, p. *villámlik*, majd *kiderül*, majd *beborul* (az ég), *virrad*, *hajnalodik*, *pitymallik*, *esteledik*, *alkonyodik* (anap.)

Digitized by Google

tegnap megint *fagyott* (a víz); de néha más igék is, p. már elütötte a hetet (az óra); főleg ha a cselekvő alany ismeretlen, p. Szellő sincsen, de *zúg*, felhő sincsen, de *búg*, s *villámlik* messziről. (A.)

II. Az állítmány.

419. A szorosabb értelemben vett állítmány mindig ige, mert csak az igének van igazi állító ereje, p. száll a madár, száll az ének, nyilik a bimbó, mosolyog a hajnal. — Azonban a legtöbb esetben a puszta ige nem teszi ki az egész állítmányt, hanem ki van egészítve vagy egy alanyesettel, p. (A. Kev) »kemény tánc lesz« ez a tusa; vagy tárggyal, p. »sokat leölt« az éji harc; vagy határozókkal, p. kő »nem maradt másik kövön«; vagy végre kétféle kiegészítője is van egyszerre, p. határozó és tárgy: »húrjaira harcot idéz« a dalia.

420. Az ige azonban nem csak hogy lehet teljes állítmány, hanem egymaga kifejezhet egész állítást is vagyis egész mondatot, mert ha igét mondunk, mindig hozzá gondolunk valami alanyt: *ír*, *jár*, *szól*. S az alany rendesen nem csak hozzá van gondolva az igéhez, hanem ki is van fejezve benne külön szócskákkal: az alanyi személyragokkal; p. *iro-k, iru-nk, ir-tok, ir-nak; jö-n, megye-n, es-ik* Ezek a személyragok megmaradnak akkor is, ha az alany külön szóval is meg van jelölve; p. *én iro-k, mi iru-nk, ti ir-tok, ök ir-nak, ő jö-n, ő es-ik.*

Megkölömböztetünk három személyt s mindegyiket kétféle számban: egyesben és többesben.

421. Általános szabály, hogy az állítmány megegyezik az alannyal személyben és számban.

Első és második személyű alany csak az 1. és 2. személyű személynévmás szokott lenni: én irok, mi irunk, te irsz, ti irtok; s a hozzá tartozó visszatérő névmás: magam irok, magatok irtok. Minden egyéb alany harmadik személyű; tehát a többi névmások: ő ír, ők írnak, ezek írnak, valaki ír; ki ír? a ki ír; és minden főnév: jön az árvíz, eső esik, dühöng a déli szél, jönnek a huszárok; ide tartozik a főnévi igenév: illik tiszteln[1] az öreg kort. Csak még a vonatkozó névmást szoktuk néha magunkra vagy a megszólított személyre vonatkoztatni s igy első v. második személyű igével összekötni; p. Én, *az ki* azelőtt ifiu elmével *játszottam* szerelemnek édes versével, mastan immár fegyvert s vitézt éneklek (Zrinyi.) Mi atyánk, *ki vagy* mennyekben. Járatlan útakon *ki járs* s keblet viharra vészre társz, ki vagy te bánat embere? (Vör.) — L. még az összevont mondatot.

Digitized by Google

Sokszor az alanynak egyes számu alakja van, mégis többséget jelent; így a gyüjtő főnevek (101), továbbá a kiki, valamennyi, többi-féle névmások és számnevek. Ilyen kifejezések mellé néha az állítmányt többes alakba teszik; p. Holnap *az ifju had*, rendeli, *kövessék*. (A. B. h. X.) Édes övéikhez *kiki oszolhatnak*. (U. o.) Adj sokat a főknek: meglásd, *valamennyi* pártodra *szegődnek*. (U. o.) Némán háta megett a *többije állnak*. (U. o. XII.) Ide tartoznak az ilyen kifejezések: kegyetek, kegyelmetek, uraságtok stb., p. tudják kegyetek, uraságtok is látták; ámbár ezek tulajdonkép egyesszámu alakok s fordulnak is még elő egyesszámu igékkel, p. Nézzen istent kegyelmetek. (A. Ágnes a.) — Néha az alany maga nem is fejez ki többségét, de minthogy másokkal együtt cselekszik, az állítmányt ezekre is vonatkoztatjuk s a többes számba tesszük; p. *öcsém* a hugommal már *elmentek*; a *nép* is a gazdagokkal együtt égig *magasztalják vala* Mariust (Detsi Jug. 79); *egyik* a másikat *gyűlölik* (Zrinyi I. 65); *egyik* a másiktól *elszakadtak* (Kriza Vadr. 402). — Lásd még az összevont mondatot.

422. Az igében nem csak az alany lehet kifejezve, hanem a mondatnak tárgya is, még pedig szintén a személyragokban, ezeket itt tárgyas személyragoknak nevezzük, s ezek a tárgyas igealakok együtt teszik ki a tárgyas ragozást, míg a tisztán alanyi alakokat alanyi ragozásnak nevezzük. A tárgyas ragozásban kétféle tárgyat lehet kifejezni: második személyűt, p. *várlak kérlek;* s harmadik személyűt, p. *várom, várod, várja, kéritek* stb., l. 329. (Első személyű tárgyra vonatkozva az alanyi ragozást használjuk, p. megvársz? ő biztatott; kivéve ha az alany is első személyű, mert akkor a visszatérő névmást használjuk a tárgyas ragozással, p. látom magamat.) Ezek a tárgyas személyragok akkor is megmaradnak, ha a tárgy külön szóval is ki van téve, p. *téged vár-lak, öt vár-ja.* — A tárgynak számát nem fejezzük ki a személyragokban; p. *téged kérlek, titeket kérlek* v. *kérlek benneteket; öt várja, öket várja.*

423. A második személyű tárgyra mutató igealak csak egyes első személyű alanyra vonatkozhatik; p. *én téged kérlek.* Ha az alany harmadik személyű vagy többes számu, az alanyi ragozást használjuk; p. *ő téged kér, ők téged kérnek, mi téged kérünk.* Ha az alany is a tárgy is második személyű, akkor a visszatérő névmást használjuk s mellette a harmadik személyű tárgyra mutató alakokat, p. *ismerd meg magadat, szégyenlitek magatokat.*

424. A harmadik személyű tárgyra mutató igealakok már mindenféle alanyra vonatkozhatnak, p. *várom,*

Digitized by Google

várja, várjátok stb. Ezeknek használatára nézve ezt a szabályt lehet fölállítani: a tárgyas ragozást akkor használjuk, ha a cselekvésnek tárgya meghatározott személy vagy dolog. Tehát

a) ha a tárgy 3. személynévmás (*öt, őket*; és *önt, önöket*) vagy mutató névmás (kivéve a tulajdonságra s a mennyiségre mutatókat: *ilyen, ugyanolyan, ennyi, akkora*); p. *ötet lebirkozá* vad Detre szász (A.); elvonúl a tábor, csillapúl moraja: *ezt* a szél *elhordta, azt* a por *takarja* (A. T. I.); *azt hinné* az ember: élő tilalom a (u. o.); — a névmás nincs is mindig kitéve; p. jól *tudom* [*azt*], mi lappang bokrodnak megette (A. T. II.); ki *látta* [*azt*] valaha: villámlani télben? (A. Egri l.); »szénát hord szegényke künn a béresekkel, *hivatom* —« (A. T. II.); *sajnálom* [őt] szegényt;

b) ha a tárgy egy bizonyos személynek vagy dolognak tulajdonneve; p. Testével *takarja Györgyöt* és úgy *védi*, pedig nem is *Györgyöt*, hanem *Miklóst félti* (u. o.); (»*Hunyadit látok* benned« Kisf. K.: itt a tulajdonnév köznévül van használva, l. 98.)

c) ha a tárgy mutató névmással (kivéve a tulajdonságs mennyiségmutatókat) vagy határozott névelővel jelzett névszó; p. *ugyanazon embert láttuk; hallja*-é az özvegy *e vadászi lármát?* (A. T. VI.) nem *szeretem az olyan embert; áldd* meg, isten, *a magyart;* de *a századikát* könnyű helyütt hagyom (A. T. X.); Miklós *az éhét* elverte (IV.).

Azonban a tárgy lehet határozott, a nélkül, hogy a főnév előtt határozott névelő volna; p. közmondásokban és régies kifejezésekben: *békét* az isten, *civódást* az ördög *szereti*; *erőtlent* az erős csak zsákba *rázza* (közm.); *bort megissza* magyar ember (Vör.); keletről térő *felhőket köszönti* (Kisf. K.); színig ugyan *tartja folyamot* is partja (A. B. h.) — Különösen a személyragos tárgyat szokás névelő nélkül is határozottnak venni, p. most ravasz *szándékát eltakarja* törvény és igazság örve (A. T. III.); főleg ha előtte áll a birtokos jelző, p. de midőn egy dárda *válla csontját érte* (u. o.); a meggyőzött akadály a *tett becsét* neveli (Kölcs.) Azonban határozatlan tárgy is lehet személyragos; p. a hidegnek én *jó orvosságát tudok* (A. T. e. VI.); *messzely bor árát* sem *hagyott* benne (Pet.); oh Kont, mikor *lát párodat* hazád? (Vör. Bujd.) ő volt az ember, *mását* e földön nem *látok* soha (A. Haml.); *hozott vásárfiát; három bárányomat elloptak; (hármunkat láttál; kettőtöket itt foglak.)* — A személyragos tárgyakhoz tartoznak, tehát tárgyas igealakot kivánnak a visszatérő névmások is: *szégyenlem magamat, ismerd magadat;* de ha nem igazi visszatérők, akkor alanyi igealak áll mellettük: *magamat hagytak* (= egyedül hagytak engemet). —

Digitized by Google

Egyiket, melyiket szintén határozottak, a nélkül hogy névelőre volna szüksé-*t* gük; p. *egyiket oda viszem, melyiket akarod?*

Viszont az *azt* névmás sokszor nem tárgyas igealakkal áll; p. *azteszek*, a mit akarok; vadat és halat *azt látok* én (A. W. b.); én virágot ve szek, — én is *azt veszek*. (Itt az *azt* csak egy részt jelöl az illető tárgyból, s némely nyelvek nem is így fejeznék ki; p. ném. ich kaufe auch *welche*; fr. *j'en* achette aussi.)

Ha vonatkozó névmás a tárgy, sokszor meghatározott személyre v. dologra vonatkozik, mégis mindig alanyi igealak áll mellette; p. *Etele, kit* a fél világ *rettegett*.

Ha pusztán főnévi igenév a tárgy, az alanyi ragozást használ-luk: írni akarok, szeretett erre sétálni (ámbár Erdélyben így is mondják: jzerette volna a kastélyba bepillantani). De ha magának a főnévi igenévnek ss van tárgya, akkor két eset lehetséges: »*akarok* levelet írni« és »*a* leveiet *akarom* irni«. Az igének tárgyas alakját használjuk, ha az igenévnek tárgya határozott, ellenben az alanyit, ha határozatlan.

425. Minden igében kifejezhetjük a cselekvésnek háromféle módját (mint a latinban scribo, scripsi, scripturus sum; l. még 129):

a) folyó cselekvést, t. i. azt, hogy a cselekvést folyónak, folyamatosnak, tartósnak gondoljuk: p. *Él* magyar, *áll* Buda még! (Kisf. K.) *Él* még nemzetem istene. (Berzs.) Hadúr mosolygva *néz* felénk. (A. Kev.)

b) befejezett cselekvést, vagyis azt, hogy a cselekvés folyása megszünt, hogy abba van hagyva, el van végezve; p. Uram, hatalmad *eldült*, hazádon nem kormánykodol. (Cz.) Partra *szállottam*, levonom vitorlám. (Berzs.) *Megbünhödte* már e nép a multat s jövendőt. (Kölcs.)

c) beálló cselekvést, azaz olyant, melynek még csak be kell állani, melyhez csak készülünk, melyet még csak szándékozunk megtenni; p. Egész uton haza felé azon gondolkodám, mikép *fogom szólítani* rég nem látott anyám. (Pet.) Üss te boldog óra, a mely inségemből ki *fogsz szólítani*. (Ányos). Ki *fogja fölvidítni* e győzelmi ünnepet? (Cz.)

Itt *fogok* tulajdonkép annyit tesz, hogy hozzá fogok. A beálló cselekvés kifejezésére van egy egyszerű igealakunk is: *irand* (mely megfelel a beálló cselekvés igenevének: *irandó*). De ezt az alakot most az élő beszédben már nem használjuk, s régente is csak föltételező és melléknévi mondatokban használták, p. *ha eljövend*, megád mindent; *a ki* (v. *ha ki*) *első akarand lenni*, utolsó lészen. — Az *irandó* igenevet szintén használjuk a beálló cselekvés kifejezésére, még pedig a *vagyok* (és *leszek*) igével kapcso-

Digitized by Google

latban; p. ki rövid boldogságod után véghetetlen nyomorúságra *jutandó vagy* (Haller); bűneinkről számot *leszünk adandók* (jövő időben; Kazinczy codex); mártiromságod koronáját *vóna veendő* (föltétes módban; u. o.).

A föltétes módban a befejezett cselekvést úgy mondjuk, hogy a fő igén csak a befejezett cselekvést jelöljük meg, a föltétesség kifejezésére pedig a van ige föltétes alakját tesszük melléje: *irtam volna.* A beálló cselekvésben a *fog* igén jelöljük meg a föltétes módot: *irni fognánk;* vígasz számára csak itt van, s hasztalanúl is *fogná* másba *keresni* (Győry V.)

A fölszólító módban a befejezett cselekvés így van: *irtam legyen;* p. *jött legyen* Párizsból vagy Londonból, azzal én nem becsülöm többre; csakhogy ilyen kifejezéseket ritkán használunk. A beálló cselekvés így volna: *fogjon irni*; de ezt nem mondjuk, mert a mire fölszólítunk vkit, az úgy is rendesen csak beálló cselekvés.

426. Némely nyelvek az ígének más-más alakjaival fejezik ki a három időt is vagyis azt, hogy a jelenben vagy a multban vagy a jövőben folyónak képzelik-e a cselekvést (p. a latinban: *scribo, scribebam, scribam*), vagy pedig hogy a jelenben v. a multban v. a jövőben befejezettnek gondolják-e (p. lat. *scripsi, scipseram, scripsero*). Régi iróink szintén pontosan megkülömböztették a mult időt a *vala* segédigével; a multban a folyó cselekvést így mondták: *ir vala*; a befejezettet: *írt vala;* a beállót: *írni foga.* Azonfölül a multban történt egyes események elbeszélésére mindig az egyszerű elbeszélő alakot használták. (A főnévi mellékmondatban ők sem fejezték ki a mult időt, úgy mint mi.) Például:

Az egy halászról.

Egy ember nem *tanulta vala* még meg az halászást. *Mene* az víz mellé, *kezde* ott az halaknak sípolni, alítván[1], hogy az sípszóra *kijőnek*[2]; de mikoron *látja vala*, hogy semmi nem *kél*[3] dolgába', *elhagyá*[4] sípját, és úgyan hálóval *foga halászni.* És mikoron sok halakat *fogott vala* és *szöknek vala* az hálóba, *monda* nékik[5]: Ó szegén nyavalyás lelkes állatok[6], mikoron *sípoltam*, akkor nem *akartatok* táncolni: immár én is nem *sípolok*, hanem szenet *rakok* és *bárdolok.* (Pesti Gábor után.)

Most azonban a multban történő (a multban folyó) cselekvéseket magunkra nézve befejezett tényeknek tekintjük, s azért az

[1] Vélvén. — [2] A mult idő nincs kifejezve, mert főnévi mmondat. — [3] Nem halad, nem sikerül. Megint főnévi mondat. — [4] Elhagyítá, elhajítá, elveté. — [5] Itt vége van az elbeszélésnek, a multnak, mert a halász szól, s a miről beszél, az ő rá nézve mind a jelenben történt v. történik. — [6] Az állatokat régente »lelkes állatok«-nak nevezték, mert az állat szó maga általában lényt, dolgot, teremtményt jelentett.

Digitized by Google

elbeszélésben is többnyire a befejezett cselekvés alakját, az *irt* alakot használjuk ezek helyett: *ir vala, ira.* A multban beálló cselekvést sem mondjuk úgy, hogy »hálóval *foga* halászni«, hanem így: hálóval *fogott* hozzá a halászáshoz, v. hálóval *kezdett* halászni. A multban befejezett cselekvést azonban most is szoktuk így kifejezni: *tanulta vala;* de ezt is mondják sokszor úgy, hogy a multat *vala* helyett a *volt* alakkal jelölik: nem *tanulta volt* meg a halászást.

A jelen és a jövő időt csak igazi időhatározókkal szoktuk kifejezni: a jelent leginkább a *most*, a jövőt a *majd* szócskával. P. a jövőben befejezett és folyó cs.: ha *majd elvégeztem* dolgomat, te már messze *jársz*; mire *majd visszajössz,* mindent *elvesztettünk* (ez befejezett cselekvés a jövőben, tehát a *majd* itt is mind a két igére vonatkozik); a jövőben beálló cselekvés: Fa, levél *majd el fog hervadni.* (Pet.)

A jelentő módban a cselekvések és idők átnézete:

	Folyó csel.	Befejezett cs.	Beálló csel.
Jelenben	*most ir*	(*most*) *irt*	(*most*) *fog irni* *most irandó*
Multban	*ir vala* [*irt*] *ira* [*irt*]	*irt vala* [*irt volt*]	(*foga irni*) [*iráshoz fogott*] *irandó vala* [*irandó volt*]
Jövőben	(*majd*) *ir*	(*majd*) *irt*	(*majd*) *fog irni* *irandó lesz* (*irand*)

A föltétes módban a mult időt rendesen a befejezett cselekvés alakjával mondjuk; p. az ellenség *hátrált volna,* de már nem *vala* lehetséges. Használják azonban a multban föltétesen állított cselekvésre a jelentő mód alakját is: *ir vala*; p. Mind egy lábig *elrontja vala* isten őket, ha Mózes könyörgésével nem *engeszteli vala* meg az urat. (Magyari 23.) A gyűrűt ide nem *adják vala,* ha a te ágyaddal meg nem *ijesztik vala.* (Kriza 479.) Sőt ilyenkor a jelen idő alakját is lehet használni, úgy hogy sem a mult idő, sem a föltétesség nincs megjelölve: mind egy lábig *elrontja* őket isten, ha M. meg nem *engeszteli.* (L.) — A jövő idő: *majd irna.*

A fölszólító mód mellett a mult idő soha sincs kifejezve. — A jövő idő így van: *majd irjon;* aztán *majd menj* oda.

Digitized by Google

427. Sokszor mogtörténik, hogy az ige el van hallgatva, s akkor a mondat tulajdonkép mindig hiányos mondat. Láttuk (410), hogy ez leginkább fölszólításokban és köszöntésekben történik, továbbá, ha a mondatot megelőző kérdésben vagy általában a mellette álló mondatban már meg van ugyanaz az állítmány.

A *van* és *vannak* igét számos más esetben is elhagyjuk, ha csak különös nyomaték nincs rajtuk; mert a jelentő módot, a folyó cselekvést, s a harmadik személyt nem kell éppen a *van* igével kifejeznünk, úgy is így értünk minden állítást, ha más mód v. cselekvés v. személy nincs megjelölve; a *vannak* ige sem szükséges a többes szám jelölésére, mert az úgy is meg van jelölve ilyenkor a mondatnak valamelyik más szavában is. Elmarad p. a *van* ige ilyenekben: már két órája, három napja, száz esztendeje, ezer éve. Azonban különösen helyhatározók mellett hallgatjuk el sokszor; p. Ámde hol olyan erős, kit meg nem dönt ezer kar? (Cz.) Mi dolgod ott alant? (Vör.) Itt az idő, most vagy soha! (Pet.) Édes hazánk oda, nyakunkon a török hada. (Cz.) Nyakunkon a törökök. — Továbbá állapothatározók mellett; p. Télen nyáron pusztán az én lakásom. (Pet.) És a királyi vár tere örömzajos néppel tele. (Cz.) Különösen az állapothatározó igenév mellett; p. Lerontva és fegyverre hányva a nagy város Potenciána. (A.) Száműzve onnan minden földi jó. (Erdélyi.) S ezen ilyenkor néha a többes számot is megjelöljük (134). — Aztán, ha főnévi igenév tartozik a *van* igéhez (l. 417); p. Hogy törnek rám, hihetni bár. (Cz.) — Leginkább azonban olyankor hagyjuk el a *van* (és *vannak*) állítmányt, ha alanyesettel van kiegészítve; l. az állítmánykieg. alanyesetet.

A tagadó *nincs* v. *nincsen* és *nincsenek* igéket szintén el lehet hagyni, ha két tagadás van összekötve; p. »se vége se hossza« e helyett: se vége nincs, se hossza nincs. Sík a puszta, se halma, se erdeje. (Tompa.)

III. Az állítmánykiegészítő alanyeset.

428. Az állítmányt rendesen ragos névszóval egészítjük ki: tárggyal vagy határozóval. De van három ige, melyet alanyesettel is szoktunk kiegészíteni; ezek a következők: *van, lesz, marad.* Példák: Én *magyar nemes vagyok.* (Pet.) *A pártütő* te *vagy.* (Gar.) *Voltam* én is *király lánya,* de most *vagyok jávorfácska.* (Tompa.)

Digitized by Google

Szegény s nyomott ügy örfala lesz a királynak udvara. (Cz.) *Lettem* magam ujra *másodszori gyermek.* (A. B. h. III.) *Szeme-fénye löl* már az egész nemzetnek. (U. o.) Az imádság *maradt* neki *egyetlen vigasza.*

Az állítmánykiegészítő alanyeset tulajdonkép az alanyt határozza meg közelebbről, ép úgy, mintha utólagos jelzője, értelmezője volna az alanynak; így az utolsó példa éppen annyit mond, mintha ezt mondanám: az imádság, *egyetlen vigasza,* maradt neki.

429. Az állítmánykiegészítő alanyeset nem csak főnév lehet, hanem bármely főnévi névmás; p. ha én *ő volnék. Ki vagy* te, bánat embere? (Vör.) *Tied vagyok, tied,* hazám! (Pet.) Világ szép asszonya, te *az enyém lettél.* (A. B. h. V.)

Még többször fordul elő, hogy melléknév a kiegészítő állítmány, de ez tulajdonkép csak jelző, s mellőle a jelzett főnév csak el van hallgatva; p. »Mátyás *igazságos volt*«, e helyett van mondva: M. *igazságos király* v. *igazságos ember volt;* »a díj *nagy lesz*« a. m. »a díj *nagy díj lett.*« Más példák: *Szép vagy,* oh hon! (Vör.) *Szép vagy,* alföld, legalább nekem szép! (Pet.) Hej, régibb idői *boldogok valának.* (Pet.) *Haragosabb lesz* minden arc. (A.) Duna folyóviznek *piros lett* a habja. (A. T. XI.) A föld már *néma lön.* (Eötvös.) Az istenek örökké *ifjak maradtak.*

430. Az állítmánykiegészítő annyit ér, mint egy határozó, még pedig állapothatározó s ilyennel sokszor csakugyan fölcserélhető. P. »te vagy *vezérünk*« annyi, mintha azt mondanám: te vagy *vezérünkül* v. *vezérünk minőségében, vezéri szerepben,* v. te szolgálsz *vezérül* stb. Ha én *ő* volnék; ezt rendesen így mondjuk: ha én *neki* volnék, ha én *öcsémnek* volnék. Az imádság maradt neki *vigasza* = az imádság maradt neki *vigaszául* v. *vigaszának;* a tükör *fényes* maradt = *fényesen* maradt v. megmaradt *fényesnek.* Te az *enyém* lettél = *enyémmé* lettél.

Meg kell ezektől különböztetni azokat az eseteket, melyekben nem igazán, hanem csak látszólag alanyeset a kiegészítő, mert a határozóknak ragját néha elhanyagoljuk, elhagyjuk: p. *jövet* e h. *jövetben* v. *jövet közben, vasárnap* e h. *vasárnapon, óraszám* helyett e h. *óraszámra, hirtelen* e h. *hírtelenül* stb.

431. Hogyha a kiegészítő alanyeset mellett az ige »*van*« v. »*vannak*«, ezeket rendesen elhagyjuk (mint másféle kiegészítők mellett is sokszor, l. 427); p. az első személy: én magyar nemes vagyok, a befejezett cs. ő nemes volt, de a folyó cs. 3. szem. csak »ő *nemes*« e h. ő *nemes van. Mulandó árnyék* e földi boldogság. (Kisf. K.) *Min-*

Digitized by Google

pen ország támasza, talpköve a tiszta erkölcs. (Berzs.) Derék fiú, *tiéd* a díj. (Cz.) *Szép* a halál a harcmezőn. (A.) *Jó* az isten. *Sötét* az éj. (Pet.) Köztük *egy* csak a nyílás. (Pet.) — Itt tehát látszólag a névszó maga, ige nélkül, teszi ki az állítmányt: *nemes, mulandó árnyék, tiéd, szép* stb. Más nyelvek ilyenkor is ki szokták tenni a *van* igét s ezt akkor kapcsoló igének (copulának) nevezik, mert mintegy arra való, hogy a két névszót (az alanyt és a kiegészítőt) összekapcsolja; p. Deus bonus *est*. Dieu *est* bon. Gott *ist* gut. — Van azonban eset, mikor a magyar nyelv is kiteszi ezt a *van* v. *vannak* igét, midőn t. i. magát az állítást v. tagadást erősítjük, hangsulyozzuk, p. valami ellenkező tagadással (v. állítással) szemben; ilyenkor a *van, vannak* (v. *nincs, nincsenek*) igén van a hangsúly; p. a te öcséd *van már tiz esztendős*, az enyém még *nincs*; a mi rózsáink *vannak oly szépek*, mint a tieid (noha te azt mondod, hogy *nincsenek oly szépek*.)

432. Az állítmánykiegészítő rendszerint megegyezik számban az alannyal, melynek állapotát értelmezi; p. a csillag fényes, a csillagok fényesek. Néha azonban többes számu alany mellett is egyes számban marad e kiegészitő (mint sokszor az állapothatározó is, l. 459); p. legyetek üdvöz! Ti elég vagytok én nekem. (Gy.) Legyenek neki segéd; mind ahhoz járó vagyunk. (H. B.) Legyetek őszinte, egyenes irántam. (A. Haml. 54.) Főleg ha gyüjtő név egészíti ki az állítmányt; p. a spártaiak harcias nemzet voltak.

IV. A tárgy.

433. Az igének második kiegészítője a tárgy. Ez azon személy vagy dolog megnevezése, mely a cselekvés hatását szenvedi s azért természetesen szintén főnév, úgy mint az alany; p. Szükség törvényt bont. Türelem rózsát terem. Ki tövistől félti kezét, ne fogjon a rózsaszedéshez. (Közm.) Másét ne bántsd, magadét ne engedd. (Közm.) Szomorú dalt zengedez ajka. (Kisf. K.) — A tárgy is lehet, mint az alany, főnévi igenév; p. szeretek dolgozni. Továbbá főnévi névmás; p. Virág mit ér, mit ér a bérc nekem? (Eö.) Őt hítták. Isten engem úgy segéljen. Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat. A mit magadnak nem akarsz, ne tedd azt másnak. Mindenkit meg kell becsülni. — Melléknév is lehet a tárgy; p. tulajdonságnév: jó az isten, jót ád; számnév: mind a hár-

Digitized by Google

mat elvitte a víz. Ezt itt ép úgy kell magyaráznunk, mint az alanynál (416). — Végre valamint az alany, úgy a tárgy is lehet főnévileg használt indulatszó és ige; p. sok jajt lehetett ott hallani; éljent kiáltottak; ez a hír megindította a haragszomot az asszonyokban (Faludi); ada bátorságot, növelé a merszet. (A. B. h. XI.)

434. A főnévi igenév mint tárgy leginkább a következő igék mellett fordul elő: *kezd; akar, kiván, óhajt, vágy; szeret; szokott, talál; mer, merészel; bír, tud, ad.* P. Bégni kezd az egyik bárány. (Gy.) Midőn hozzá akarna nyulni. (Pázmán). Menni kíván, óhajt. Pihenni vágy. Szeretnék szántani. Erre szokott járni. Ha jönni talál. Nem bírt elszakadni az édes anyjától. Az igazi szeretet nem tud hizelkedni. (A. T.) Adj ennem.

Hogyha ez a főnévi igenév átható igétől származik, magának is lehet tárgya, úgy hogy akkor a tárgynak van tárgya; p. Szeretnék szántani, hat ökröt hajtani (itt szántani és hajtani a »szeretnék« ige tárgyai, »hat ökröt« pedig a »hajtani« tárgya.) El akarta nyelni a világot. (Pet.) Ki magát le tudja győzni, legszebb győzelmet arat.

Vannak azonban esetek, melyekben szintén van főnévi igenév és még egy tárgy, de mind a kettő az igének tárgya. Ehhez a szerkezethez hasonlít a latin accusativus cum infinitivo, de a magyarban csak érzéklést jelentő igéknél (*lát, hall, érez*) és a *hagy* és *enged* igéknél fordul elő; p. Borulni látom az eget, mozdulni látom a mezőt. (A. Kev. A mozdulás is, a mező is a látás tárgya.) Hallottam én szép szavának ezüst hangját csengeni. (Kisf. S.) Fogyni érzé erejét. Talán észrevette hullani könnyemet. (Ányos). Hagyta sírni a gyermeket. Hagyj bolyganom vad bérceken. (Vör.) Engedte menekülni az ellenséget.

435. A tárgy általában kétféle lehet: vagy már megvan készen, s a cselekvés csak rá irányul; vagy pedig csak a cselekvés által jön létre, annak eredménye, célja. P. a cselekvés előtt is megvolt tárgy van ezekben: virágokat köt koszorúba, kivágja a papirost, megsütik a tésztát, járja a korcsmát. Ellenben a cselekvés által keletkező tárgy van ezekben: koszorút köt, csillagot vág ki papirosból, megsütik a kenyeret, járja a táncot.

436. Tárgya csak cselekvő igének lehet; a szenvedő mondatban is van tárgya a cselekvésnek, de ez akkor alanya a mondatnak; p, az ellenséget megverik — az ellenség megveretik (l.).

Digitized by Google

A cselekvő igék közül azokat, melyeknek tárgyuk szokott lenni, **átható igéknek** nevezzük (70). Sokszor azonban átnemható igéknek is van tárgyuk (71), különösen ha magát a cselekvést tesszük tárgynak is a mondatban; p. ember fogad fogadást, szörnyű halált halsz; nagyot botlik (azaz nagy botlást botlik), a halottnak hármat harangoznak. Az ilyen tárgyat **belső tárgy**nak szokás nevezni, mert tulajdonkép már az ige is magában foglalja. — Néha meg viszont az átható igének nincs kitéve tárgya, sőt nem is igen gondoljuk hozzá; p. a ki mer, az nyer; a ki nem dolgozik, ne egyék (l. 73). Még tárgyas igealakokkal is vannak ilyen tárgynélküli kifejezéseink; p. kevéssel beéri; kifutja; no hiszen megjárta; ugyancsak rákezdte az eső. — Némely átható ige mellett határozó alakjában is kitehetjük a tárgyat, p. elkezdi a munkát, vagy bele kezd a munkába v. hozzá kezd a munkához (l. 72.)

437. A **míveltető igének kétféle tárgya** lehet. Ha ugyanis azt mondom, hogy vki irat, akkor két cselekvésről van szó (75): egyik cselekvés az iratás, vagyis az, hogy vki rávesz vkit az irásra, p. iratja a gyermeket (v. megeteti a gyermeket); a másik cselekvés maga az irás, s ennek is lehet tárgya, p. iratja a levelet. Ha az irásnak is s az i ásnak is ki akarjuk tenni a tárgyát, akkor csak így mondhatjuk: a gyermekkel iratja a levelet (megeteti a kenyeret a gyermekkel; l. 473.)

438. Valahányszor egyesszámú **személynévmás** (némelykor a többesszámu is) vagy a mutató *azt* a tárgy és nincs különös fontossága (l. 146), a névmás elmarad, úgy hogy csak hozzá van gondolva az igéhez; p. hagyj (engem) bolyganom; eladott (téged) a bátyád, de többször nem ád el (A. T.); beh jó hogy meglellek) téged, u. o.); mígnem a sötét éj szárnya alá vette (őt, u. o.); ha megvártok (bennünket), veletek megyünk; jaj be keservesen, jaj be búsan nézlek (A. T. I.); várja őket mostohájok, kérdi (őket), hogy hol kóboroltak, szidja (őket), hogy mért nem felelnek, üti (őket), hogy mér' mernek szólni (Gy.); áldja meg az isten (azt), ki az árvát szánja; mit ész nem gyógyít, meggyógyítja (azt) az idő (közm.); holnap az ifjú had — (azt) rendeli — kövessék (őt; A. B. h. X.) — Ilyenkor a második személyű tárgy (ha az alany első személyű) a *-lek* végű **tárgyas igealakban** van megjelölve, a harmadik személyű tárgy pedig mindig **tárgyas igealakkal** van kifejezve.

Ha az alany maga egyszersmind tárgya a cselekvésnek, akkor

Digitized by Google

vagy a visszatérő névmással fejezzük ki, p. emészti *magát*, lebocsátjuk *magunkat*; vagy pedig visszaható igével, p. *emésztődik*, *lebocsátkozunk* (85).

Ha több az alany és kölcsönösen hatnak egymásra, akkor vagy *egymást* a tárgy, p. verték *egymást*, itt találták *egymást*; vagy pedig szintén visszaható igét használunk, p. *verekedtek*, itt *találkoztak* (86).

439. A tárgynak rendesen *-t* ragja van, de ezt a tárgyragot némely esetekben el szoktuk hagyni (l. 352).

V. A határozó.

440. Az igének harmadik és utolsó kiegészítője a határozó. Ez a leggazdagabb mondatrész, mert jelentésre nézve is számosabbak a fajai, alakra nézve is változatosabbak a kifejezései, mint bármely más mondatrészéi. Négy fő osztályát különböztetjük meg a határozóknak:

1. A helyhatározók legvilágosabbak és legkönnyebben érthetők, mert a helyek szemmel látható dolgok; kifejezésük módja is leghatározottabb, mert minden helyviszonyra megannyi külön ragos vagy névutós kifejezésünk van a nyelvben. P. Völgy*ben* áll a gyáva kor s határa szűk köré*ből* őse saslaká*ra* szédeleg ha néha *fel*pillant. (Kölcs.) Sírja *felett* enyeleg suttogva az alkonyi szellő. (Kisf. K.)

2, Az állapothatározók többnyire átvitt értelemben használt helyhatározók s így képes beszédben fejezik ki valami személynek vagy dolognak helyzetét, állapotát. P. Elkeseredésé*ben* mi telhetett tőle? (Pet.) Bajá*tól* megszabadult. Fiának a levél Prága városá*ba* örömhírt viszen a szomorú fogság*ba*. (A.)

3. A módhatározók azt határozzák meg, minő okkal-móddal történik a cselekvés, tehát a legelvontabb gondolati viszonyokat fejezik ki: módot, okot, célt. P. Halkal, mint az éji köd, ereszkednek a part mögött. (A.) Hanyatló szép hazám, miattad vérzem én. (Bajza.) Minden rész az egészért van alkotva. (Kölcsey).

4. Az időhatározó időt határoz meg, tehát szintén gondolati dolgot, és többnyire szintén képes beszéddel, helyhatározóval (mint az állapothatározó). P. Ki tudja, melyik pillanatban hull el

Digitized by Google

az élet hervadó virága? (Kölcs.) A mit ma megtehetsz, ne halaszd holnapra

441. Az igén kívül rendesen csak igenévnek szokott határozója lenni (414); p. *a hazáért meghalni* dicsőség; *tengeren járó* hajó; *ércből készült* oszlop; *helyre való* legény. Sokszor azonban a melléknévi igenév el van hallgatva s ilyenkor a határozó látszólag egyenesen a jelzett szóhoz tartozik s ennek jelzőjéül szolgál. P. Nem kér emlékül *oszlopot ércből.* (Vör.) Mintha *zápor* esnék *piros kalárisból.* (A. T. XI.) *E rögtön út* (A. Haml. 109). Egész *uton haza felé* azon gondolkodám (= egész *haza felé való* v. *tett* uton; Pet.) *Által út; helyre legény; tejbe kása.*

Módhatározója a melléknévnek is lehet. (474.)

1. A helyhatározók.

442. A helyhatározónak három fő neme van; t. i. vagy azt határozza meg, hogy h o l történik a cselekvés, vagy azt, hogy h o n n a n indul ki, vagy végre azt, hogy h o v á irányul. E három viszony megkülömböztetésére rendesen három-három összetartozó alak van, melyek közül egyik a hol, másik a honnan, harmadik a hová kérdésre felel; p. *vízben, vízből, vízbe*; *falnál, faltól, falhoz; föld alatt, föld alól, föld alá* (l. 353, 362).

Az irányt néha nem fejezzük ki olyan határozottan, hogy egészen az illető helyre, p. a *falhoz*, hat a cselekvés, hanem csak úgy, hogy az illető tárgynak irányában halad, p. *a fal felé, arra, keletre*; ilyenkor nem is a hová kérdést használjuk, hanem így kérdünk: m e r r e? — Néha meg nem csak annyit fejez ki a helyhatározó, hogy a cselekvés oda hat, hanem azt is, hogy az a hely a cselekvésnek határa, hogy csak addig hat és tovább nem, p. *a falig*; itt hová helyett ezt a kérdést tesszük: m e d d i g?

A helyet, különösen az irányt, néha nem helyhatározóval, hanem, t á r g y e s e t t e l fejezzük ki; p. a csillagra néz — a csillagot nézi, fölmász a hegyre — megmássza a hegyet, beleharap az ajkába — megharapja az ajkát.

443. Néha a három kérdésre felelő határozókat mintegy f ö l c s e r é l j ü k egymással s nem olyan egyszerűen fejezzük ki a helyviszonyt, mint külömben szoktuk. Nem mondjuk p. hogy balon (azaz bal oldalon) van a mi házunk, hanem: balra van; s nem mondjuk, hogy jobb félen látni egy szobrot, hanem: jobb felől egy szobrot látni. E kifejezéseket így lehet magyaráznunk: balra *tekintve* (v. *menve*) van a mi házunk; jobb felől *jőve* egy szobrot látni. Ép így mondják: oda hagyja barátját (ott hagyja); az ebédet ide hagynám (Gy.); odahaza, odalenn, odakinn stb. e h. otthon, ottlenn,

Digitized by Google

ottkinn; »amoda van egy kis ház« e h. amott. Fejtül, lábtul e h. fejnél, lábnál; szélrül e h. szélen; most Buda országol, mert ő vala közbül (e h. középen; A. B. h. I.) — Rajta üt e h. rá üt. Kerüljön belül e. h. be; felvette kendőjét s feje körül kötötte (e h. köré; Belényesi); a jó akarat az, mi a társaságos embert fölülemeli az állatokon (e h. az állatok fölé; Fáy).

Alul, *fölül, belül, kivül, körül, utól* (utólér vkit; »vajdák utól, vajdák körül« Vör.) stb. a hol kérdésre felelnek, de tulajdonkép honnan kérdésre felelő alakok s mint névutókat használjuk is őket ilyen értelemben, p. fölvettem az asztal alul v. alól, kijött a fák közül, a nap kisüt a felhők mögül; sőt mint önálló határozókat is, (fölől l. 449), főleg személyragokkal ki ne lője alulam a lovamat, belüle v. belőle stb.

444. Mind a három kérdésre sokféle helyhatározónk van, mert néha csak határozatlanul, máskor meg kisebb vagy nagyobb pontossággal mondjuk meg a helyet. Ha p. összehasonlítjuk ezeket a helyhatározókat: *valahol, itt, ezen fönn házunkon* azt látjuk, hogy az első a leghatározatlanabb, az utolsó a legpontosabb kifejezés. Ez a pontosság kettőtől függ: az alapszótól és a ragtól vagy névutótól. Az első példa azért olyan határozatlan, mert az alapszó határozatlan névmás. A második és harmadik már határozottabb, mert mind a kettő mutató névmás s alapszavuk *ez*; de az *itt* még nem oly határozott, mint *ezen*, mert amaz annyit is tehet, mint *ebben* v. *ennél* v. *e körül*, itt tehát a nagyobb pontosság már a ragtól függ: az *-n, -ben* stb. ragok határozottabbak, mint a *-tt* rag: *Házunkon* ép oly raggal van, mint *ezen*, de határozottabb azért, mert a cselekvés helyére nem csak rámutat, mint *ezen*, hanem meg is nevezi. A *fönn* szó pedig tisztán magát a helyviszonyt jelöli, általánosságban, a nélkül, hogy az egyes tárgyat is megnevezné, melynek fölében történik a cselekvés. Az ilyen általános helyviszonyhatározásokat, minők *fönn, benn, el* stb. többnyire kifejezhetni megfelelő raggal vagy névutóval is; p. *fönn:* a házon v. ház *fölött*; *alant* v. *lent*: a ház *alatt*; *benn* v. *belül:* a ház*ban*; *el*: a ház*tól* stb. Sőt a ragok és névutók tulajdonkép ezekből az általános viszonyszókból lettek; p. a *-ben* rag nem egyéb mint *benn*, a *-ből* rag ugyanaz mint *belül* (443), a *fölött* névutó s a *fönn* szó ugyanazon *föl* főnévtől származnak Sokszor együtt használjuk az általános helyhatározókat a megfelelő ragos vagy névutós névvel; p. *benn* van a föld*ben*; még bárány*ban* is *benn* a harag (közm.); a szegény méh *rá*repült kezé*re* (A.): zúg az éji bogár, *neki*-megy a fal*nak* (A.); *ki*bujik a szeg a zsák*ból* (közm.); a nap *le*ment az ég*ről*; *föl*mentem a hegy*re*; *fönn-*

Digitized by Google

áll a bérctetőn, *rajta* van a falon; *el*vadulsz, *el*züllöl az atyai házt*ól* (A. T. III.) Az *-n* ragos főneveket többféle általános határozóval kötjük össze; p. a házon *fölül* v. *alul*, a házon *belül* v. *kivül*, a házon *túl* (l. 449). — Nyomósítás kedveért a mutató *ott, oda, onnan* névmásokat is hozzátesszük egyéb határozókhoz; p. *otthon, ottfönn, ottlenn, ottbenn* stb. (*itthon, ittbenn* stb.); *ott* maradt *az erdőben; ott* is *ott* áll egy nagy kamasz ördög (Merényi, D. nm. II. 30); *oda-haza, oda*ült *a tűz mellé; onnanhazúl.*

A helyviszonyok maguk sokfélék, de összeállíthatjuk őket egyes csoportokba a megfelelő ragokkal együtt.

445. Legáltalánosabb jelentésüek a *-tt, -ól -ől* v. *-úl -ül*, és *-á -é* v. *-vá -vé* ragok (l. 362); p. alatt, között, itt ott, Pécsett; alól, közöl v. közül, hazúl; alá, közé, haza, oda, ide s tova, hová, elbujdosik világgá; hogy elértek Nagyváraddá (A.). Régente a honnan kérdésre azt is mondták: Pécsül, Eperjesül; s a hová kérdésre: Pesté, Egré (Egerbe).

446. Bent és kint. Se kinn, se *benn*, mint az ablakfa. (Közm.) Fáj a szívem kívül *belül*, bánat lepi minden felül. (Népdal.) Táncol nagy lovával *a korláton belől*. (A. T.) És ő *belől* felelvén (belülről, de intus, Münch. cod.) Most sír vala *belrül* a durva beszéden. (A. B. h. X.) De az éj *be*ronta. (A. T.) *Be felé. Bellebb* hatol. — Ejnye, hát hol járhat most ez a félsz *benne?* (U. o.) S tán a szó *belőle* míg a világ folyna. (U. o.) Boszuállás lelke költözik *beléje*. (U. o.) — Ül a király trónusá*ban*, arany pálca a kezében; mellette ül a királyné, gyémánt csillog a hajában. (Gy.) Arany tűzben tisztul, a polyva megég. (Közm.) Egy magányos sír tövében ül a remete. (Kisf. K.) Tán a por is e szép mezőn nemes szívek hamvá*ból* jön. (U. o.) Gyakorta farkas is juhbőr*be* öltözik. (Közm.) Csöbör*ből* vödör*be*. Szivedbe szivemből plántáltam örökké (a boszút. A. B. h.) — Néha szinte könybe lábbadt ősz pillája. (A. T.) Már nyakában a veszély. (A.) Nyakába borul. Főben üté ötet. (Vör.) Miért a tarisznyát mindjárt nyakunkba venni, míg van miből segíteni. (Jósika.) Fejében van a kalap, fejébe teszi, szemébe vágja; szemébe lóg a haja. Sarkantyúba lovat vesznek. (A.) Lángok közöl kardélbe jut. (A.) — Helyben: helyen: más helyt, Magyarországban: Magyarországon. Udvarban: udvaron. Pusztába: ereszkedtek a pusztára (A.) A hegyközben: mindenfelől a hegyközön uj had tolong. (A.) Árnyban jársz egyedül (Vör.): mennek óvást, mennek árnyon (A.) Napfényben: napfényre jő. A konyhába: befordultam a konyhára. (Pet.)

Kinn a ménes, *kinn* a pusztán. (Pet.) A sátrak el voltak rekesztve korláttal, *kívül* fegyveres nép. (A.) *A korláton kivül. Kivülről* beszólt valaki. Nem *ki*ment *belőle*, benszorult a pára. (A. T.) *Kijebb.* — Azelőtt a *kivül* szó névutó is volt s azt mondták: a korlát kivül áll a nép; a nagy világon e kivül nincsen számodra hely (Vör.), rend kivül. (Személyraggal: Szétnézett, hallja-e más is ő kívüle? A. T. XII.) Sőt van egy *ki* névutó is ezekben: *szám-ki-vetni, szám-ki-űzni*, azaz számon kivül vetni, szám kivül üzni.

Digitized by Google

447. Középen és szélről. Tölcséres a domb és *középen* sok halott ég máglyák tüzében. (A.) Egy öreg szék is volt a *kellő középen*. (A. T. XI.) Ime egy darab vas hull ki *közepéből*. (X.) Felzökken lovára, nyomul *a középre*. (T. e. III.) — *Középütt*. Testhalmok *közepett* küzd, noha élte szakad. (Kisf. K.) Kik *ő közepette* eltávozzanak. (Münch. c.) Te nagy *haragodnak közepette*. (Régi ének.) — *Közben*járó, *közbe* jő. A hegy*közön* új had tolong. (A.) Ő vala *közül*. (A.) *Közébe*, *közünkbe*. — Sok tűz lobog, *közötte* sürü népgomoly. (A.) Ott hol esti szél leng zöld fák *közül*. (Kölcs.) Az egri farkasok *közé* csatára készülünk. (Vör.)

Szélről fekszem én. (N. d.) De hoszszában, de *széltiben* sok tüz lobog egyszeriben. (A.) *Széltire*. Gyep*szélen* fejérlik Toldi Lőrincz háza. (A. T. VI.)

Körül-körül hős Béla vág. (A. Kev.) Széles az éj *köröskörül*. (U. o.) — Kelen *körül* sötét a föld. (U. o.) Hajlongva zúgnak a fenyők *körülem*. (Vach. S.) — *Köröttem*. *Körülöttem*, *körültem*.

Össze és szét. *Össze* v. *összve*, *egybe*, *együvé*, *együtt*. *Szét*, *széllyel*, *szerte*, *szerteszét*, *szerteszéllyel*, *szanaszét*.

448. Oldalt. Lobogott a rőzse-láng *mellettünk*. (Pet.) Folyóviznek partja *mellett* paripájuk jól legelhet. (A.) Az eke *mellől* ment el hadvezérnek. *Melléd* temetve én is mért nyughatom? (Eö.) — A Duna *mellékén*, *mentén* v. *mentiben*, *hosszában*. Utca *hosszatt* kikövezik a házak elejét.

Maradj *nálam*. Ne menj el *tőlem*. *Hozzám* ne nyúljatok! (Pet.) — Zúgó tenger*nél* sziklán ülék. (Bajza). Mért szállong a turul s ölyü széles Dunának part*inál*? (A.) Embernél a munka, istennél az áldás. Jó az öreg a háznál. (Közm.) — Ki*től* isten *elál*l reménysége hibál. (Közm.) — A föld*höz* minket baj s öröm kötöz. (Vör.) Pihegve, mint földhöz vert had. (A.) Fühöz fához kap.

Mosolyogva néz rám a Duná*tól* a Tiszá*ig* nyúló róna képe. (Pet.) Kárpátoktól Adriáig. A nagy utcán végig, végig, végig, minden kis kapuban rózsa nyúlik. (Népdal.) Rajtok Zsigmond pillantata végiglen tévedez. (Gar.)

Most kettős dühösséggel rohanunk az ellenség*nek*. (Eö.) A vadkan a tölgyfa gyökerének is *nekivágja* agyarát. (Közm,)

Hunyadi akkor *félre* áll. (Cz.) Az út*félen* vadalmafa. (Gy.) Egyik *felén*. Más *felől*; minden *felől*. Sztambul *felől* bús hír repül. (Vör.) Hadúr mosolyogva néz *felénk*. (A.) *Föl felé* megy borban a gyöngy: jól teszi; törjön is mind *ég felé* az, a mi gyöngy. (Vör.) Egész uton haza felé. (Pet.)

Hol Henrik fölriadt hada tolong a víz *iránt*. (Vör.)

Szé[1] *ellen* megy a hajó. Ment heted hét ország ellen.

449. Föntés lent. A mint *fennáll*, a mint lenéz. (Cz.) *Fölül* van a cím. A városon *fölül* volt a csata. Hűs szél támad onnan *felül*. (Kisf. K.) Az áldás *felülről* jön. A vasajtót *fel*taszítja. (A.) *Föllebb* emelkedik. — Röpülsz, égi vándor, föld s víz *felett*. (Kölcs.) Mintha az isten fényes napja egyszerre leszakadt volna a feje *felül*. (Merényi, Er. nm. 101.) A part *fölé* száll néma csend. (Vör.) — Mintha két vasbérc inogna, és *hegyettök* ülne sas. (Kisf. K.) *Hegyém* jött. Megette az almát, aztán a *hegyébe* jót húzott a kobakból. (Mer. D. nm. 119.) A ház *hegyé* száll a gólya.

Digitized by Google

Rajtam van a teher, vegyétek le *rólam*. Hosszú fejér kendőt terít a hold *rája*. (A. T. VI.) — Arany sisak ragyog fején. (Kisf. S.) Mendegéltek bércen, völgyön, erdőn, síkon. (Gy.) Kiderült egünkön felvirrad a nap. (Verseghy.) Nyakunkon a török hada. (Cz.) Az ajtón kopogtat. Szájon viszik a lovat. Szerencsét üstökön kell ragadni. (Közm.) Szívén találta a nyíl. Nyakon csípte. — Az *-n* ragos szó sokszor az utat jelöli, melyen áthalad a cselekvés: Mikor azon jártam. Ezen jöttünk. Az ablakon nézte, hallgatta. Kiröpült az ablakon. Borúsan néz be a vak éj a mély sír ajtaján. (Vör.) Lejön a létrán. Fölmász a falon. Áthág a kerítésen. — Az olyan kifejezések, minők *a határon túl, a kerítésen belül, az ereszen alul*, tulajdonkép rövidítve vannak ilyenekből: a határon *állva* túl, a kerítésen *nézve* belül, az ereszen *nézve* alul. — A halál *le*szedte arcod*ról* szép rózsáidat. (Vör.) Bérc*ről* visszanéz a vándor. (Bajza.) Az ősök elenyészett nyomdokár*a* az esti szellő uj fövényt takar. (Eö.) Lerontva és fegyverre hányva a nagy város. (A.) Vidám napod mosolyg ismét reám, hű gyermekedre, édes szép hazám! (Pet.) Magasra emelkedik. Addig jár a korsó a kutra. A kutról jön. Száll a madár ágról ágra, száll az ének szájr*ól* szájr*a*. (A.) Házról házra; szóról szóra. Mérföldekre; mérföldnyire. — Középe*n*, középről, középre. Benn (bel-n), belülről. Honn (haz-n), hazulról.

Virág az ember, melynek gyökere ott *lenn* van a pokolban. (Pet.) Tüzesen süt *le* a nyári nap sugára az ég tetejé*ről*. (Pet.) *Lejebb* száll a nap. — Harcos paripái nyihognak *alant*. (A.) Ki vagy te, a ki jársz *alatt*, s ijeszted a futó halat? (Vör.) Ádáz Ali tábora csattog *alatt*. (Cz.) *Alul* marad a víz. *Alulról* följön. Hegyről *alá* vérzuhatag hömpölygeti a holtakat. (A.) Mindig *alább* me:ül. — Bérc *alatt* áll, völgyek árnyán. (Bajza.) A házeresz *alól* óhajtva nézted jöttemet. (Vach. S.) Meghalni jöttem e szép ég *alá*. (Pet.) — Kerted alatt a farkasok. (A.) Buda alól elvonult a török tábor. Szigetvár alá szállt az ellenség. Szegeden alul.

450. Elül és hátul. *Elül* tüzbe, *hátul* vízbe. (A.) *Elülről* kezdték a mérést. *Előre, előre*, a zászló lobog! (Tóth K.) *Elő*lép, *elé*siet. Házatoknál meg is hálnék, holnap aztán *elébb* állnék. (Kriza Vadr.) *El*mennék. — Vad *előttük* vérben fekszik. (A.) *Elől*ök, mint lehet térj. (Cz.) *Eléje* lép. Hallja, mint kiáltják: *elébe!* elébe!? s tudja, *ki elébe?* hogy Miklós elébe? (A. T. VI.) — Budán a bősz király *előtt* megállnak zordonan. (Gar.) Ott a szarvas szemök *elől* elenyésze. (A.) Szigetből a leányt viszik magyar határ *elé*. (Vör.)

Szembe dicsér, *hátul* gyaláz. *Szemközt* s hátul a népség áll nyugtalan ésszel. (Vör.) — *Hátulról; hátra, hátrább, hátra felé*. — Gyilkosok állnak *utól*, vészt villogtatva szemökben. (Vör.) Megy elül s a többi mind *utána* zúdul. (A. T. VI.) Gím *után* ők egyre törnek. (A.) — *Nyomában* jár.

*Meg*jön, meghozza, megadja (= *megé*-jön, azaz hátra, vissza, l. 80). — A mult szomorún, fény nélkül fekszik *mögöttünk*. (Eö.) Kelen táján a hegy *megett* borulni látom az eget. (A.) A paizs *megől* egy dárda kandikál ki. (A. T. e.) A nap sötét hegyek *mögé* leszáll. (Tompa.) — Jól tudom, mi lappang bokrod*nak megette*. (A. T. II.)

Digitized by Google

451. Innen és túl. Széles Dunán *túl* és *innét* nem gyűl hiába annyi nép, *túl* napnyugot, *innen* kelet néznek farkasszemet. (A. Kev.) Messze tekints, a pálya kicsiny, *túl rajta* nagyobb vár. (Kölcs.) — Mint az őrült, ki letépte láncát, vágtatott a Tisza rónán *át*, zúgva bőgve törte *át* a gátot. (Pet.) Tilos volt parasztnak lépni azon *által*. (A. T. XI.) Régente az *által*-t mint helyhatározó névutót is használták (mint módhatározó névutó most is használatos, l. 473): p. Parancsolá ő tanejtványinak *tenger által* menniek. (Münch. cod.) Megyen vala *Szamariának általa*. (U. o.) — *Keresztül* törte a víz a gátot. A nyíláson *keresztül* hatott. *Keresztül-kasul* csatangol. — *Túlnan*, vélem *átellenben* éppen, pór menyecske jött. (Pet.) *Átellenünkben* láttuk az ellentábor tüzeit. (Eö.) Őket az ég *átellenén* a két hajnal harcban lelé. (A.) Felhőbe hanyatlott a drégeli rom, *szemközt* vele nyájas szép zöld hegyorom. (A.) *Szemben* állnak, *szembe* szállnak. *Szemtől szembe* megmondottam neki.

Közel és távol. *Közel* s *távolban* semmi fény nincs. (Pet.) Mint olvadnak le *közelben* reményeink, örömeink, mik *távolból* oly sokat igértek. (Fáy.) *Közeliben* van egy kunyhó. (Te kis kunyhó a magas palota *szomszédságában*, mért szerénykedel? Pet.) Az országutjához *közel* egy domb alá temette el. (A. Kev.) Hej, *tőled* be *távol* estem. (Kisf. K.) *Távol* ha nézné valaki. (U. o.) — Felrepülne, *messze* szállna tengerekre. (A.) *Messze*, messze, messze, honnan a madár jő, messze tengerparton áll a szent sir. (Pet.) Villámlik *messziről*. (A.) *A messzeségből* néma fájdalommal néz rá. (Pet.) Jaj ne menj *messzére*. (A. T. IV.) *Messzebb*, *távolabb*, *közelebb*.

Honn. *Honn* és midőn csatára száll, ti véletek nagy a király. (Cz.) A böles mindenütt *otthon* van. (Közm.) Maradj *otthon*. *Hazól*, *hazúl*, *hazulról*. *Haza* jő a vitéz király. (Gy.)

2. Az állapothatározók.

452. A helyhatározókat nagyan gyakran használjuk átvitt értelemben, úgy hogy nem igazi helyet jelentenek, hanem a személynek vagy dolognak állapotát, helyzetét, s azért nevezzük őket ilyenkor állapothatározóknak. Az állapothatározás tehát rendesen képes beszéd, mert ha p. azt akarjuk mondani, hogy valakinek boldog az élete, akkor a boldogságot mintegy szemmel látható helyiségnek képzeljük, s azt mondjuk, hogy »boldogságban él, boldogságban tölti napjait.«

453. Valamint a helyhatározónak, úgy az állapothatározónak is három fő osztálya van. Ha p. azt mondjuk: Mátyást, ki *szomoru fogságban* élt Prága városában, kiváltották a *fogságból* és *királyi méltóságra* emelték; itt három átvitt értélmü helyhatározó van: az első a hol, a második a honnan, a harmadik a hová kérdésre felel.

Digitized by Google

a) Ha a hol kérdésre felelő helyhatározót használjuk átvitt értelemben, rendesen valóban állapotot fejezünk ki vele, melyben valaki tesz vmit, v. vkivel történik vmi; azért ezt állapothatározónak nevezzük szorosabb értelemben.

b) Ha a honnan kérdésre felelő helyhatározót használjuk átvitt jelentésben, akkor vagy állapot van benne kifejezve, melyből valaki kijut, p. »a fogságból kiszabadul«, vagy általában olyasmi, a miből a cselekvés kiindul, ered, származik, p. »gondolkodik az álomról«; ezt tehát eredethatározónak nevezhetjük.

c) Ha a hová kérdésre felelő helyhatározót használjuk képletesen, akkor vagy állapotot jelöl, melybe jut valaki, p. »az ellenséget futásra kényszerítik«, vagy pedig olyasmit, a mi a cselekvésnek eredménye, kimenetele, vége, p. »terve semmivé lett«; ezt véghatározónak nevezzük.

454. A képes kifejezések tulajdonképpen költői kifejezések s a költői nyelvben csakugyan gyakrabban fordulnak elő, mint a prózában. Soha sincsenek szószerinti értelemben véve s azért nagyon változók, úgy hogy sokszor ugyanazt a gondolatot többféle képpel, tehát különféle állapothatározókkal is kifejezhetjük. P. azt a gondolatot, hogy a jó barátok megosztanak egymással minden bajt, kifejezhetjük úgy is hogy »minden *bajban* megosztoznak,« úgy is, hogy »minden *bajon* megosztoznak«; az első kifejezésben a barátok a bajban benn levőknek, a másodikban a bajon rajt levőknek vannak képzelve. Rokon gondolatok ezek is: »Perseus bízott az istenek *segítségében*« és »P. az istenek *segítségére* bízta magát«, pedig az elsőben állapothatározó van, a másodikban véghatározó; az első mondat úgy van gondolva, hogy P. benn van az istenek segítségében, kegyében, s ott bízik, azaz biztosnak érzi magát, a második mondat pedig azt mondja, hogy P. bizalma mintegy rá helyezkedik, rá támaszkodik az istenek segítségére, arra irányul, arra fordul. Egyre megy, akár azt mondjuk, hogy vki »megemlékszik *álmáról*«, akár hogy »visszaemlékszik *álmára*«, mégis az első mondatban eredethatározó van, mert az emlék mintegy az álomról jön az embernek eszébe, onnan ered, a másodikban meg véghatározó, mert az álmot végpontnak is képzelhetjük, mely felé az emlékezés történik, melyre visszaszáll, ráirányul.

Még inkább tapasztaljuk e kifejezések változékonyságát, ha összehasonlítjuk különböző nyelvek kifejezéseit, ha p. magyarból németre, vagy

Digitized by Google

franciából, latinból magyarra fordítunk, mert nagyon sokszor történik, hogy ugyanazon gondolat kifejezésére más képet választ az egyik nyelv, mint a másik. P. Istenek is részt vettek a trójai háború*ban*: auch Götter nahmen Theil *am* trojanischen Kriege (azaz a t. háború*nál*). Iasón Athénétől egy fát kapott árboc*nak*: I. bekam von der Göttin A. einen Baum *zum* Mast (azaz: árboc*hoz*). Perseus hízott az istenek segítségé*ben*: P. vertraute *auf* die Hilfe der Götter (azaz: az i. segítségé*re*). Féltek az ellenség*től*: sie fürchteten sich *vor* dem Feinde (azaz: az ellenség *előtt*).

455. Az állapothatározók vagy az alany vagy a tárgy állapotát szokták meghatározni; p. az alanyt határozzák meg ezekben: *minden változásban* megtartotta lelki nyugalmát, e hírtől b ú j a *örömre* változott; a tárgyat ezekben: láttam már (a f e l h ő k e t) *minden változásban*, melyen csak általmentenek (Pet.), e hír b ú j á t *örömre* változtatta. (Bús szívemmel árván hagynak; árván élek bús szívemmel. Kisf. K. Itt ugyanaz a két állapothatározó van mind a két mondatban; de a kinek az állapotát meghatározzák, az az első mondatban tárgy, a másodikban alany.) Azért sokszor kétértelmű a kifejezés, mert az állapothatározót mind az alanyra, mind a tárgyra vonatkoztathatjuk; ha p. azt mondja vki, hogy »vjszont láttam b a r á t o m a t, de *betegen*«, akkor nem bizonyos, ő volt-e beteg vagy barátja.

Más mondatrészre ritkábban vonatkozik az állapothatározó; p. *Elkeseredésében* mi telhetett t ő l e? (Pet.) A legjobb szolgálat mindig az, mit hű barát b a r á t n a k *holtúl* tesz. (Szász K. Nib. 423).

a) A z á l l a p o t h a t á r o z ó s z o r o s a b b é r t e l e m b e n.

456. Az állapothatározó kétféle lehet: vagy maga a szó is már állapotot, tulajdonságot, cselekvést fejez ki, p. örömét leli *a tétlenségben*, bízik *szerencséjében*, elment *a király kiséretében*, — itt már maguk a *tétlenség, szerencse, kiséret* szavak valami állapotot jelentenek; vagy pedig jelölhet az állapothatározó összevont fogalmat, valóságos tárgyat vagy személyt, melyben mintegy végbemenőnek képzeljük a cselekvést, p. örömét leli *a természetben* v. *a gyermekekben*, bízik *kardjában* v *katonáiban*, elment *a királlyal*.

457. Az állapotot jelentő e l v o n t s z a v a k h o z rendesen a *-ben* ragot tesszük; p. Ily állapotban nyomott el a szunnyadás. (Kárm. F. XXIX.) Midőn a természet szunnyadoz álmában. (Ány.) Felrepülök gondolatban felhők közelébe. (Pet.) Életben van, életben

Digitized by Google

maradt. Munkában töltötte egész életét. Őket az ég átellenén a két hajnal harcban lelé. (A.) Nyomorban él; betegségben sínylik. Halálos veszélyben forog. Nagy tiszteletben, nagy hírben áll; tiszteletben tartják, becsülésben részesítik. Száz levente ment kiséretében v. társaságában. Fordúljatok hozzám bőjtben és siralomban és gyászolatban. (B. cod.) Ó én szeretlek néma bánatodban, hazám, szeretlek könnyeid között. (Eö.) Igy vesződék Miklós nyers, haragos búban. (A. T.) A ki szép, sírtában is szép. (Közm.) Hallék zúgni darvat röptébe' fenn. (Kölcs.) Milyent? kérdezkedik a korcsmáros feléjük néztében. (Vas G.) A nap is már lemenőben tüzet rakott a felhőben. (A.) A vadász ül hosszu, méla lesben. (Vör.)

Ritkábban tesszük elvont kifejezéshez a *-vel* ragot; p. E csatasíkon mély borulattal ballag az útas, néz és elkomorúl s lesütött szemmel halad ismét (Kisf. K.; a második állapoth. már összevont kifejezés.) Legyen hozzám bizodalommal. (Kárm. F.) Itt a szép alföldön élek én most megelégedéssel, mert időm vídáman, boldogságban töltöm. (Pet.)

Ritkán használjuk a *közt* névutót is; p. Annyi balszerencse közt megfogyva bár, de törve nem, él nemzet e hazán. (Vör.) — Néha meg az *alatt* névutót; p. azon föltétel alatt; hit alatt, eskü alatt, átok alatt; Hunyadi vezérlete alatt; megrendült a csapás alatt. (A.)

Cselekvést jelentő főnevet szoktunk használni *-ben* raggal, ha *kedvtelés*ről, *gyönyörködés*ről, *fáradozás*ról, *segítés*ről, továbbá ha *ügyesség*ről, *jártasság*ról van szó; p. a vadászatban telik kedvük v. lelik kedvüket, örömüket; a király a harcjáték nézésében gyönyörködik; az emberek boldogításában fáradozik; nagy dologban erőködik; jól eljár a dologban, tisztében, kötelességében; mi járatban vagy? sokszor végbeviszi a róka, miben az oroszlán hiába munkálódott (közm.); segíti törekvésében; támogatja, gyámolítja vállalatában, — a hajításban ügyes, de az ugrásban ügyetlen; a célzásban biztos; mindenféle tudományban jártas; a cselvetésben járatlan; hitében állhatatos; ki miben tudós, abban gyanús (közm.)

Az elvont állapothatározókhoz tartozik még a *-va -ve* végű határozó igenév (134); p. Mikor kiért a túlsó partra, csupán a csontja s a bőre volt megmaradva. (Kriza). A virág el van hervadva. Telve lőn legottan kis kosárja. (Tompa.) Csendes nyugodva alszik ott. (Eö.) Ha visszatérek, boldogulva, hon, hadd lássam népe-

Digitized by Google

met. (Eö.) Buzgón fohászkodva istent említette. (A. T.) — Mennek *óvást,* mennek árnyon. (A.) Jöhet *bízvást* (v. ö. bizton 459).

458. Összevont kifejezést *-ben* raggal ritkábban használunk, leginkább még ha *bizalom*ról v. *csalatkozás*ról, *hit*ről v. *kételkedés*ről, *osztozás*ról v. *részvétel*ről van szó; p. bízik, kételkedik, csalatkozik barátjában; ki istenben bízik, nem csalatkozik; a trójaiak nem hittek Kassandrában, kételkedtek szavaiban; nyugodtan várá a dolgok kimenetelét, bízva jó csillagában s bátorságában (Eö.); megnyugszik az isten akaratában; — ki osztozik a munkában, osztozzék a jutalomban is; díjban részesül; része van az örökségben.

Sokszor használjuk itt a *közt* névutót; p. Nyolc századoknak vészzivatarja közt rongált Budának tornyai állanak. Mert régi erkölcs, spártai férfikar küzdött s vezérlett fergetegid között. (Berzs.)

Az *-n* ragot használjuk a diadalt és uralkodást, a könyörülést és boszuállást, a gondolkodást és csodálkozást, az örvendést és bánkódást jelentő kifejezések mellett, mert a győztest, a könyörülőt, a gondolkodót, mindig a győzelem v. könyörület v. gondolkodás tárgya fölött állónak képzeljük; p. Diadalmaskodik ellenségein. Győztünk fájdalmainkon. (Tompa.) Ne uralkodjanak nemzetek ő rajtok. (B. cod.) — Boszút áll a gonosztévőn. Könyörül a szegényen. — Az emberiség sorsán gondolkodott. (Cs.) Tünődöm szüntelen isten haragján, hóhér pallosán. (Tompa.) Az ország dolgain tanácskoznak, tanakodnak. Csodálkozik rajt' a halász. (Gy.) A szem, a száj elállott merész beszédein. (Gar.) Ekkor megijedt arcom elvadult kifejezésén. (Gy.) — Nem kell azon örvendeni, mikor a szomszéd háza ég. (Közm.) Sírt ő rajta ő népe és ő házának őrízői vígadtanak ő rajta. (B. cod.)

A vkivel v. vmivel együttlétet a *-vel* és *-stül* ragokkal s az *együtt* szóval fejezzük ki (de mondjuk így is: *társaságában, kíséretében*), ennek ellentétét pedig részint a *nélkül* v. *mellett* névutó részint a *kívül* határozó szó jelöli. P. Eljött családjával, családjával együtt, családostul. Vele leszel, vele társalkodol. (Kárm.) Elaludtam a fáradt madarakkal. (Gy.) Honn, és midőn csatára száll, ti véletek nagy a király. (Cz.) Ha isten velünk, ki ellenünk? Az Igazság összetalálkozott a Hamisággal. Kit repedő szívvel hölgye zokogva sirat. (Kisf. K.)

Digitized by Google

Szomorú csillagzat! mely bús sugárokkal
Játszol a csendesen csergő patakokkal!
Csak te vagy még ébren boldogtalanokkal.
Kiknek szívek vérzik s küszködik bajokkal. (Ány. a holdhoz.)

Barátságos együttlét: A vezér békét kötött, kibékült, szerződött az ellenséggel. Rossz rosszal barátkozik, társalkodik. Szövetkezett, egyesült ellenségeimmel. Jól megfér vele; játszik, mulat vele. — Összeillés, összehasonlítás: Rossz a jóval nem illik össze, nem egyez meg, nem fér meg. Összeilleszti egyik felét a másikkal. Összeforr vele. Összehasonlítjuk az ifjuságot a tavasszal. — Ellenséges együttlét; Bendegúz keményen harcolt Detrével. Összevész, meghasonlik, összekoccan, szembeszáll vkivel. Kötekednek, ellenkeznek, veszekednek, civakodnak, pörlekednek egymással. Birkozik nagy lelke fellázadt dühével. (A. T. III.) Ötet, kivel nem bírna száz. (A.) Verekedik, tusakodik, küzd, viaskodik, mérközik ellenfelével. A félelem s bú a vad unalommal *(szövetkezve) csatáznak* ott a tiszta nyugalommal. (Csok.) — Foglalkozás, bánás: Soká foglalkozott, bajlódott, fáradozott veszödött vélem. Az ember rosszul bánt öreg atyjával; nem törődött, nem gondolt vele. — Megelégedés, bővelkedés: Megelégszik, meg van elégedve fiával. Szerencsétlen ember, a ki sorsával elégedetlen, a ki nem tudja beérni avval, a mije van. Bővelködnek borral és olajjal. (B. cod.) Gazdagsággal bírni és azzal nem élni éppen semmit nem használ. (Kis-V.) — Együttlétnek ellentéte: Orvosló kéz nélkül fogtok elfonnyadni. (Kárm.) Segítség nélkül szükölködik. Személyraggal: nélkülem v. nálam nélkül. Szükölködém is nála nélkül. (R. M. Ny.) Kevével együtt hat, Keve nélkül v. mellett v. Kevén kivül öt vezérük volt a húnoknak.

Az összehasonlításban *-nál* ragot használunk, ha középfokú melléknévvel fejezzük ki, p. »a falnál is fehérebb«, azaz még a falnál állva, a fal mellett tekintve is ő a fehérebb. Széles e világon nincsen árvább nála. (A. T.)

A helyettesítés az a viszony, mely szerint egyik személyt v. dolgot egy másiknak a helyében, helyzetében képzeljük. Ezt az állapotot rendesen a *helyett* névutóval fejezzük ki; p. a ház helyett csak romokat láttunk, öcsém helyett is én fizettem. Szültek maguk helyett szűz virágot. (A.) — Néha az *-ért* ragot is így használjuk; p. öcsémért is én fizettem. Odaadja cserébe örök idvességét a parányi földi gyönyörüségért. (Fal.) Fogadd jóságodért szíves köszönetemet. (Kisf. S. — A *helyett* és *érett* szavak tulajdonkép *-tt*-ragos helyhatározók.) — A *gyanánt* névutót leginkább olyankor használjuk, mikor valami csalásról v. csalódásról van szó; p. Szórja nyilát hős Bendegúz, ívet nem is hiába húz, csörög-csattog szélvész gyanánt (A.; azaz mintha szélvész volna, úgy hogy ez ember csalód-

Digitized by Google

hatnék s azt hihetné, hogy szélvész). Isten gyanánt magunkat nem tartjuk. (Haller.)

459. Sokszor az m a g a van az állapothatározóban megnevezve, a kinek állapotáról szó van; p. bízik magában; zokogott magában, de senki sem hallá (A.), az öröm miatt magukon kívül voltak (Kárm. F.); magammal vesződöm (u. o.)

Ide tartoznak kölönösen mind az *-úl -ül*-ragos állapothatározók; p. a helyett hogy vki »boldogságban él« azt mondjuk, hogy »boldogúl él«, tehát az elvont főnév helyett a boldog melléknevet használjuk, s ez itt magát azt az embert jelöli, a kinek az állapotát meghatározzuk. Kevélyűl művelkedett. (B. cod.) Vitézűl harcolt. Jól (azaz jóul) v. rosszul érzi magát. Jól járt, pórul járt, csehül van. Egyedűl maradt. Velem jött társul. Sírján kő áll emlékjelül. Nem kér emlékűl oszlopot ércből. (Vör.) Három követ s azonfelül halmot raknak reá jelül. (A.) Imhol kezem, fogadd jegyül, békében és hadban frigyül. (A.) Érted mennyi dicsők estenek áldozatul. (Kisf. K.) Téged vevélek például. (U. a.) — Hazádnak rendületlenűl légy híve, óh magyar! Az ilyen fosztó melléknéveknél el is szoktuk hagyni ezt a ragot; p. Nézi némán, mozdulatlan. (Gy.) A mint látja Györgyöt, hirtelen, váratlan karja ölelésre nyílik akaratlan. (A.) Megkönnyezetlen kell hamuhodni hát tenéked is. (Csok.)

Legtöbb m e l l é k n é v, ha állapothatározóul használjuk, a módhatározó *-n* ragot (470) veszi föl: p. Ül a király trónusában palástosan, koronával. (Gy.) Hát a szarvas nagy merészen ott szökdécsel túl a vízen. (A.) Válunál az ökrök szomjasan delelnek. (A.) A bég sebesülten odább futamik. (Cz.) És vakmerőn s hivatlanúl előáll harmadik. (A. W. b.) A reggel ébren lepett meg. (Kárm. F. XX.) Gyermekeim éhen nem láthatom. (U. o. XIII). — Ide számíthatjuk az efféle kifejezéseket: Égve honért *bizton* nézzen előre szemünk. (Kisf. K.) Görög császár, nagyhatalmas, szeretnéd, hogy *nyugton* álhass? (Tompa.) — Ide tartoznak továbbá az ilyen s z á m n é v i kifejezések: Hárman valának együtt. (Gar.) Hárman sem bírnátok súlyos buzogányát. (A. T.) Kiket a mint Gyöngyvér sátor alól ketten megláta kijőni. (A. B. h.) Ezeket kettőztetve is használjuk, de akkor annyit tesznek, hogy mindig v. mindenütt annyian; p. hárman-hárman jöttek (minden nap v. mindenik sorban stb.) Ugyanilyen értelemben néha egyszerűen is használjuk a hatá-

Digitized by Google

rozót, de akkor a módhatározó *-ként* ragot tesszük még hozzá: hármanként jöttek (a főneveket csak így használjuk, p. házanként, hármanként); s mondjuk egyszerűen *-vel* raggal is: hármával adtam, v. hármasával adtam. Holnap ilyenkor halott százezrivel fog veszni ott. (A.) Azt nem mondjuk, hogy »egyen«, hanem *magá-n* vagy *egyed-ül*.

Ha az itt tárgyalt állapothatározók több személyre v. dologra vonatkoznak, tulajdonképpen t ö b b e s s z á m b a n kellene állaniok, p. vítézekűl harcolnak, boldogokúl élnek, mennyi dicsők estenek áldozatokúl; de rendesen egyes számban maradnak ilyenkor is: vitézül harcolnak, boldogúl, áldozatúl. (Hogy sok vitézt küldhess levágva szolgáidul a más világra A. lehetne így is: szolgádul). Sőt az *-n* ragosakat soha sem tesszük többesbe: Hej pedig üresen vagy félig rakottan nagy szénás szekerek álldogálnak ottan. (A. nem: üreseken, rakottakon.)

b) A z e r e d e t h a t á r o z ó.

460. Ha valami á l l a p o t b a n volt vki s onnan kijut, az állapotot megnevező elvont szóhoz a *-ból* ragot tesszük; p. Álmából fölriasztják. Ébredj nagy álmaidból, ébredj Árpád fia! (Bajza.) Üss te boldog óra, a mely inségemből ki fogsz szólítani, ily sok gyötrelemből! (Ány.) Kiszabadították, kimenekült a fogságból. Úgy futott, hogy kifogyott a lélekzetből. Fölborult ültéből, úgy elgyengült Bence. (A.) Fölkél a szép vad nyugtából. (Kuthy.) — Fölszabadították az ellenség hatalma *alól*.

461. Rendesen azonban az e r e d e t h a t á r o z ó azt az állapotot vagy személyt vagy dolgot nevezi meg, melyből a cselekvés ered s melyből megmagyarázható.

Az olyan kifejezések mellett, melyek már maguk e r e d e t e t, s z á r m a z á s t jelentenek, vagy *-ből* vagy *-től* az eredethatározó ragja. P. Akhilleus haragjából eredt a görögök szerencsétlensége (azaz A. haragjában van az eredete.) Eris haragjából vagy háború keletkezett v. támadt. Árpád nemzetségéből származott v. való. Halálom véres áldozat, melyből a honnak üdv fakad. (Gar.) — Hunortól eredtek a húnok, Magyartól származnak a magyarok (azaz nála van a kezdetük, ő tőle indultak v. eredtek el, ágaztak el.) Puhaságra serényebb gyermekek álltak elő az erősebb jámbor apáktól, (Vör. Z.) Kemény harcos a Detre szász; nem tőle jött hunokra gyász. (A.) Ez vagyon áruló sese-susa szóktól. (A.) A milyen koldus vagyok, még köszönet is szűken telik tőlem. (A. Haml. 54)

Digitized by Google

A *-ből* ragos eredethatározó áll olyan kifejezések mellett is, melyek azt jelentik, hogy vki vmiből *él* (v. mást eltart) v. vmiből *kifogy* (v. mást kifoszt); p. Csekély béréből meg nem foghaták mikép tud élni (v. megélni; Jós.). Egész évig abból tartotta családját, a mit így keresett. (Jók.) Keresményéből látta el a házat. Kifogyott pénzéből. Kifosztották vagyonából. — Az utóbbi helyett azt is mondjuk: megfosztották vagyonától.

A *-ről*-ragos eredethatározók legtöbbször azt nevezik meg, a kiről v. miről t u d u n k vmit, v. t u d ó s í t u n k vkit, mert mintegy arról a tárgyról jön hozzánk a tudás, a gondolat stb. P. Nem boldogtalan az, kinek születéséről s haláláról a világ semmit sem tudott. (Kölcs.) Körültekint Ágnes asszony meggyőződni ép eszérül. (A.) Arról meggyőző okaim valának. (Vas G.) Nem hihetek róla semmi rosszat. Arról nem kételkedem, hogy megtenné. Csak önmagokról gondolkodnak s parányi céljaikat csak egyenként üzik. (Kölcs. Gondoskodik vkiről.) Véres napokról álmodom, mik a világot romba döntik. (Pet.) Emlékezzünk régiekről, Scythiából kijöttekről. (Régi én.) Életem végéig nem feledkezem e napról. (Eö.) — Semmit sem hallottunk v. olvastunk ez eseményről. Istenről tanulám, hogy a jó tettekben gyönyörködik. (Vajda.) Ne szégyeneljen vélem róla értekezni. (Kárm.) Tudósítson érkezéséről, adjon hírt róla. Szél sem hoz felétek én rólam ujságot. (A. T. IV.) Rólam is hall még hírt. (U. o.) Értesítették a dolog mibenlétéről. Mely arról tanúskodik, hogy én kegyedről emlékszem. (Jók.) Én ezen becsületes emberről kezeskedem. (Jós.) Én csupán annyiról biztosítom, hogy erőszakkal ellene nem állok. (Jós.) Magunknak magunkról számot adni felette nehéz. (Kölcs.) — Győznünk kell vagy elvesznünk, visszalépésről, kibékülésről nincs szó többé. (Eö.) Elbeszéllünk néha a letünt időkről. (Pet.) Jövőnk terveiről beszélgettünk. (Gy. V. sz.) Verset mond vitéz királyról. (Gy.) Száll az ének két fiáról szép Enéhnek. (A.) Könyvet irt a bölcseségről. (A.) Hazugságokat terjesztenek rólunk. (Karm.) Arról zúgolódva, hogy nem úgy mennek a dolgok, mint kellene. (Fal.) Kiki panaszkodni kezdett az éhségről. (Csok.) — Azt is így fejezzük ki, a miről m e g i s m e r n e k, e l n e v e z n e k, m e g i t é l n e k valakit. P. A fát gyümölcséről, embert erkölcséről könnyen megismerheted. (Közm.) C. Marciust Corioli ostromáról nevezték el Coriolanusnak. Embert egyedül csak külsejéről itélni meg, vendégfogadói bölcseség. (Kölcs.) Budát dícsérik szép kilátásáról. A Hegyalja boráról híres.

A tudást és tudósítást jelentő kifejezések mellett sokszor a *felől* névutót használjuk; p. E felől tudok beszélni. (Nyelvőr.) Vígan álmodott felőlem. (Csok.) Mit vélsz felőle? (A. Haml.) Azt hallottam felőle, semmi sem lesz belőle. (Közm.) Halljak felőled. (U. o.) Bizonságot tegyen a Krisztus felől. (Telegdi.)

A *-től*-ragos eredethatározót használjuk először is a s z e n v e d ő kifejezések mellett, ha meg van mondva honnan ered a

Digitized by Google

szenvedés, ill. cselekvés; p. Nézd a kevély tölgy, benne termő férgek erős gyökerét megőrlik, s egy gyenge széltől földre teríttetik. (Berzs.) A természet elemeit könnyebb feltartani dühökben, mint az embert, ha szenvedélyeitől elragadva bizonyos irányban megindult. (Eö.) A nap hevétől elperzselt vetések. — Továbbá a félelmet, óvakodás, szabadulást jelentő kifejezések mellett, mert a mitől fél, óvakodik, szabadul az ember, attól eltávozónak képzeljük. P. Attul félek, hogy már hajam megőszült. (Pet.) Ki tövistől félti kezét, ne fogjon a rózsaszedéshez. (Közm.) Tarts a szerencsétől, ha nagyon hízelkedik. (Közm.) Remeg, retteg, megijed a veszélytől. Borzad, irtózik, iszonyodik, undorodik a büntől. Vonakodik, tartózkodik, visszatart vkit a vállalattól. Idegenkedik, elpártol, elválik, elszakad vkitől. Ójad fúvó széltől drága gyermekedet. (A. T. II.) Őrizz a tévelyedéstől és a botlástól. (Kárm. F.) Igazságot kell adni mindenkinek s óvakodni az igazság bitorlásától. (Vajda.) No tehát őrizkedj afféle beszédtől. (A. B. h. III.) Úgy élt-halt anyámért, hogy kímélte még a fúvó szelektül is. (A. Haml. 15.) Hunyadi megvédte, védelmezte hazánkat a töröktől. Szabadúl v. menekül v. mást megment üldözőitől. Szabadíts meg bennünket a gonosztól. — A *-től* ragot használjuk különbséget és megkülömböztetést jelentő kifejezések mellett is, mert a különbözőket egymástól távollevőknek v. távozóknak képzeljük. P. Külömbözik egyik a másiktól. Az emberek egymástól külömböző vagy eltérő természetüek. Az ember meg tudja külömböztetni a jót a rossztól. A szenvedések által tanultam az emberiség becsét érteni s való nagyságot hiú ragyogványtól megválasztani. (Kölcs.) Én megismerem a sólymot a gémtől. (A. Haml. 58.) — A kegyetlenség mindig idegen volt a magyar nemzettől. (Toldy.) — Továbbá az elkívánást és elvételt jelentő kifejezések mellett. P. Mit óhajt tőlünk? Többet reménylenék borzasztó lelkétől, mint élő halandók szemfényvesztésétől. (Ány.) Időtől kell várni, tanácsra hallgatni. (Közm.) Nem sok a mit kívánok te tőled. (A.) Kalapot is kérnek tőlök. (Gy.) A szülők tiszteletet követelhetnek gyermekeiktől. Irígyli tőle szerencséjét. Sajnálja tőle a betevő falatot. Fürészd tejbe vajba, mit se kímélje tőle. (A. T. III.) Nem kaptam tőle a mit kértem. Nem fogadjuk el mindenkitől az ajándékot. Elveszi, elcsalja tőle e könyvet. — Egészen hasonlók a tudakolást és a megtudást kifejező mondatok. P. Tőlem tudakolták az útat. Férje kérdi tőle reggel. (Gy.) Azt kérdezem a felhőktől, azt a suttogó szellőktől. (Kisf. K.) Kitől tudta meg a titkot? te tőled hallotta. Ki valót keres, annak lehetséges önhibáját elismerni s mástól tanulni. (Kölcs.)

462. A *-ből* raggal jelöljük azt is, a minek egy részét kivesszük; p. sokat elvett belőle; iszik belőle; kenyérből sem eszik eleget. Az ütlegből sokat elvesz és a joghoz egy tallért tesz. (A.) Vitéziből egy nyolcvanat halálra vágtak ott. (Szász K. Nib.) Ebből nem sokat értek. (Ha nem összefüggő mennyiségről, hanem egyedekből álló csoportról van szó, akkor inkább a *közül* névutót használ-

Digitized by Google

juk; p. vitézei közül nyolcvanat levágtak. Gyermekei közül a legifjabb én voltam. Kárm.)

Ide tartoznak az ilyen kifejezések: derék ember vált v. lett v. fejlődött belőle; azaz mintegy lappangott benne egy derék ember, s ez aztán lassanként előtünt, kivált, kifejlődött belőle. De különösen az az eset tartozik ide, mikor az anyagot határozzuk meg, melyből készül vmi; p. kőből képet farag; ez tulajdonkép annyit tesz, hogy »faragásával kiveszi, kifejti a képet a kőből.« A ti szívetek kőből van. (Gy.) Jávorfából furulyácska. (Tompa.) Szőve ködbül sátoruk van. (A.) Minő virágokbúl köt bokrétát. (Gy.) Ki rózsából veti ágyát, alkudjék a tövisekkel. (Közm.) Mintha zápor esnék piros kalárisból.(A. T. XI.)

c) A véghatározó.

463. A vég az eredetnek ellentéte (a közmondásban is: Gonosz eredetnek gonosz a vége.) Az eredethatározó azt határozza meg, honnan ered el, honnan indul ki a cselekvés, a véghatározó pedig azt, hogy hová irányúl, hol végződik.

Valamint az állapotból kijutást a *-ből* raggal, úgy a más állapotba bejutást mindig a *-be* raggal fejezzük ki; p. egyik szerencsétlenségből a másikba jutott. Majdnem ájulásba esett. (Gy. V. sz.) Hogy varázsoljam őrjöngő elragadtatásba a közönséget. (U. o.) Ne essetek bánatba ti. (A.) Gyilkosságba estem. (A. T. IV.) Gyászba borult mostan csillaga fiának. (U. o.) Gondolkozásba mélyed; gondolóba esik. Kétségbe esik. Ótalmába vesz vkit. — Az ellenség hatalma *alá* került. Vád alá helyezték.

464. A véghatározó nagyon sokszor cselekvést jelentő névszó, még pedig vagy elvont főnév a hová kérdésre felelő ragokkal, vagy főnévi igenév; különösen:

a) Olyan kifejezések mellett, melyek a cselekvés megkezdését és megszokását jelentik, tehát azt, hogy az ember mintegy bele megy, bele hat a munkába. P. *bele* kezd, (*bele* fog, *bele* kap) az ének*be* v. *rá* kezdi a nótát (*rágyujt* a nótá*ra*) v. *hozzá* kezd (*hozzá* fog) a dal*hoz* v. *neki* kezd az éneklés*nek* v. énekel*ni* kezd (énekel*ni* fog). Ki sokba fog, keveset végez. (Közm.) Ki mindenbe kap, mindenben himpellér. (Közm.) Sírásra fakadt. Ha szóra fakadnak, ez lészen a válasz. (Fal.) Meleg kebellel tégy mindent, a mihez fogsz. (Kölcs.) Akkor biztosabban kezdhetünk az élethez. (Gy. V. sz. VI.) Neki kezdünk az életnek. (U. o. II.) Kezd egy kicsit fesleni bimbója. (A.) — *Bele* szokott, bele tanult, bele jött, bele tö-

Digitized by Google

rődött (bele fáradt, bele unt, bele halt) a munkába. *Rá* szokott, rá szoktatták, rá tanították, rá kapatták a dologra. *Hozzá* szokott, hozzá törődött (hozzá tanult, Fal.) a dolgozáshoz. Dolgozni szokott.

Ezeket az igéket tárggyal is szerkesztjük: kezdi v. elkezdi v. megkezdi, megszokja, megtanulja a munkát (72).

Különös kifejezések az ilyenek: *neki búsul, neki szomorodik; neki bátorodánk* (A. Haml.); mert soha sincs mellettük cselekvés v. tárgy megnevezve, ugy hogy egészen annyit érnek, mint p. ezek: neki kezd a busulásnak, neki adja magát a szomorúságnak, neki indulánk a bátorodásnak.

b) Rendesen a *-ra* ragot vagy a főnévi igenevet használjuk olyan kifejezések mellett, melyek készséget v. rávalóságot, továbbá törekvést v. másnak ösztönzését jelentik. P. Véres harcra készülünk. (Vör.) Tudom, hogy nagy szíve mindig kész áldozatra. (Kisf. K.) Hajlandó minden áldozatra. Oh csak őtet hagytad volna, csak magát nekem, most panaszra nem hajolna gyászos énekem. (Csok.) Tanulásra adja magát. Atyja a tábori életre szánta. (Kárm.) Gonosz tettre vetemedett. Irásra való, irásra szolgáló papiros. Harczra termett ember. Nem vagyok többé hadviselésre alkalmas. (Eö.) Alkalmatlan vagyok mindenre. (Gy.) Elég erősek a futásra. (A.) Tiszteletre méltó v. méltatlan. Kitüntetésre méltatták v. érdemesítették. Halálra itélték v. kárhoztatták. — Harcolni készülünk. Mindenki víni, halni kész. (Tompa.) Nekem is volna halászni kedvem. (Pet.) Kész v. hajlandó mindent föláldozni. Irni való papiros. A mi elcsippenteni méltó. (Győry.) Kezem által halni vagy te érdemetlen. (Pet.) — Törekedjél való nagyságra. (Kölcs.) Arra igyekezzél, hogy az istennel köss barátságot. (Fal.) — Törekszik, igyekszik, iparkodik előbbre jutni. — Ösztönözni kell őt s unszolni kedvét ily gyönyörre. (A. Haml.) Sikerült a tatárokat szaladásra birni. (Jós.) Megkértük, rávettük a maradásra. Micsoda balgatagság viszen rá némely embereket, hogy imez ujitóknak hisznek. (Telegdi.) Ütközetre hí a kürt szava. (Vör.) A vidék nagyszerüsége által bámulatra ragad. (Eö.) A mire szívem késztetett. (Kárm.) Futásra kényszerítik. — Futni kényszerítik.

c) Az *-ig* ragot használjuk, ha azt akarjuk kifejezni, hogy egyik cselekvés addig tart, míg végre egy másik cselekvéshez ér, abban végződik. P. Ha szakadtáig dolgozik is (azaz míg meg nem szakad, Mer.) Körömszakadtig v. körömszakadásig védi magát. Ha éjfélig a fáradásig csevegtem is nálad, még sem beszéltem az elégedésig. (Kárm. F. XL.)

465. Van sok kifejezés, melyek mellett nem csak elvont név, hanem összevont fogalom, dolog vagy személy neve is lehet a véghatározó, mely megmondja, hogy hová, mire v. kire irányul vagy hat a cselekvés.

a) A *-be* ragot használjuk ezekben: Sok pénzbe kerül. Nem telik sok költségedbe, sőt inkább hasznodra válik. (Fal.) Sokba te-

Digitized by Google

lik, mit nagyra becsülnek. (Közm.) Sok időbe kerül v. telik. — Bele szeretett a könyvébe. Belebolondult a regényolvasásba.

b) A *-ra* ragot használjuk: 1) a rájutást, rátalálást jelentő kifejezések mellett. P. Árvaságra, inségre, tönkre, koldus botra jutott. Nagy vagyonra tett szert. Be sok üres istállóra találtam. (Nd.) Boldog, a ki oly két szívre lel. (Pet.) Ki a jelennek jó oldalát föl tudja találni, multjában is elég olyanra fog akadni, mi őt vidám életnézetében megerősíti. (Eö.) Egy szoros hídon akarván menni, férfira bukkant. (Kaz.) Ott fehéren a sürűből rá-rábukkan egy fatő. (A.) — 2) A vágyódást, részorulást, érdemességet jelentő kifejezések mellett. P. Fő díjra vágysz? a cél magas. (Bacs.) Nyugalomra vágyódik. Ezeket az *után* névutóval is mondjuk; p. Sovárog utána. Kálmán Vadvir. De mit is fáj az én szívem utána? U. o. Egy jobb kor, mely után buzgó imádság epedez. (Vör.) (Sőt főnévi igenévvel is: pihenni vágy.) A vérre szomjazó mórok. (Greg. Gy.) Ne adja a balsors, hogy e szegény haza bajában reátok szoruljon valaha. (Pet.) Mi szüksége van a világnak költőre és szinészre? (Gy. V. sz.) A díjra érdemes, méltó, v. érdemetlen, méltatlan. Elismerésre méltatták. — A gondolást és figyelést jelentő kifejezések mellett, mert úgy képzeljük, mintha gondolatunk, figyelmünk rá szállna az illető tárgyra. (A gondolkodást, emlékezést jelentő kifejezések mellett *-ról*-ragos eredethatározót is használunk; l. 461, 454). P. Gondolj reám. Emlékezzél csak az eltünt szép napokra. (Gy.) Számítok segítségére. Az emberiség mindegyik tagja szeretetünkre s szolgálatainkra egyformán számot tart. (Kölcs.) Szavával rám célzott. Rám ismert. Vonásaiból eltökélt akaratra lehetett következtetni. Az idegen modorra ügyelének, figyeltek a nyers, darabos beszédre. (Gr. Gy.) Ezen gyermek által a természet szól hozzád, hallgass ártatlan szavára. (Kisf. K.) Tüzre, vízre vigyázzatok. Ráles a vadra. Jó időre vár. — 4) A haragot és panaszkodást, gyanút és bizalmat jelentők mellett. P. Haragszom rád. Neheztel, boszankodik rám. (A haragnak, bosszankodásnak némileg ellentéte az öröm; de olyan kifejezés ritkán fordul elő, minő: Örült reá Etel. Szász K. Nib. 252. Rendesen így mondjuk: örül *neki*, örvend neki). Ellenségei irígykednek, agyarkodnak, ármánykodnak, árulkodnak, panaszkodnak reá; rá fognak, rá tolnak mindent. A szomszédra gyanakszik. Nem bíz rá semmit. Rá ruházták a hivatalt. — 5) A hivatkozást jelentőknél. P. Atyjára hivatkozik. Esküszöm az égre, az ég istenére, bántani nem fogjak. (Pet.) Légy csendesen, mindenre kérlek, a mi szent előtted. (Pet.)

c) A *-hoz* ragot használjuk: 1) ha kapcsolásról v. csatlakozásról van szó. A boldogtalan örömest csatolja magát a boldogtalanhoz. (Kárm.) Csak a magányosságban van időnk minden egyes gondolatot feltartóztatni s a többiek sorához fűzni. (Kölcs.) Ne gondold, hogy a tanulás csak bizonyos időhöz, az ifjúság éveihez köttetnék. (Kölcs.) Hozzá ad, hozzá számít. Ez is hozzá tartozik. A fölkelőkhöz csatlakozott a fél ország. Rákóczihoz szítottak, ragaszkodtak. — 2) A hasonlítást és összeillést jelentő kifejezések mellett, mert a hasonlókat és

Digitized by Google

összeillőket egymáshoz közellevőknek v. közeledőknek képzeljük (mint a különbözőket egymástól távozóknak l. 461). P. Gyermekimhez hasonlítnak. (Gy.) Hunyadi paizsán van ahhoz hasonló. (A.) Nyiltan, mint férfihoz illik, bevallá nézeteit. (Eö.) Híréhez méltó cselekedet. — 3) Az értést jelentők mellett; p. ért hozzá, sejt hozzá, konyít hozzá. Tud hozzá, mint a hajdu a harangöntéshez. Ezeket tárggyal is szerkesztjük, ha szorosabb viszony van az értés közt és a tárgy közt: érti, tudja, sejti. — 4) Különösen a mérést, viszonyítást jelentő kifejezéseknél használják e ragot. P. (A ruhát a testhez mérik.) A jutalmat az érdemhez mérjük. Nevelésem magas és pompás volt, az örökké tartó boldogsághoz szabott. (Kárm.) A tárgyakat, a mennyiségeket egymáshoz hasonlítjuk, egymáshoz viszonyítjuk. Jövedelméhez képest kevés a kiadása. Erejéhez képest v. erejéhez mérten eleget tett. — Innen aztán különösen olyan melléknevek mellett használjuk, melyek két személynek egym áshoz való erkölcsi viszonyára vonatkoznak. P. Hazájához, királyához hű vitéz. Csak a ki hűtelen honához, vadász hazáján kívül élveket. (Gar.) Igen kegyes volt hozzánk. Én mindenhez olyan jó vagyok és engem senki sem szeret. (Kárm.) A hír, dicsőség hozzám mostohák. (Vör.) Légy hozzám egyenes. (Kárm.) Legyen hozzám bizodalommal. (Kárm.) — Ilyenkor az *iránt* szót is használjuk. P. Hogy lett volna híve a sors, ha hazája sem volt hű iránta? (Pet. uj. I. 117.) Mindig jó volt v. jó szívvel volt irántam. Oh mért van az a kegyetlen részvétel az emberek között mások szíve állapotja iránt? (Kárm') — Ha ellenséges érzelmekről vagy tettekről van szó, inkább az *ellen* névutót használjuk. P. Gonosz szándékkal van öccse ellen. Gondolatban sem vétkeztem ellene. (Gy.) Mint hevül a gazság jámborságnak ellene. (Kölcs.)

466. A részes határozó. Ha vki részesül vmiben, a mi p. hasznára vagy kárára válik, ezt kétféle véghatározóval fejezhetjük ki:

a) Úgy hogy a személy nevéhez hozzá tesszük a következő *-ra* végű kifejezéseket: *részére, számára; hasznára, javára — kárára, ártalmára; kedvére — ellenére, boszujára, dacára.* P. Könyveket hoztam bátyám részére. Minden virágot koszorúnak fontak számomra. (Gy.) Soká éljen a király a hon javára. Isten e szép földet mindenki hasznára teremté. (Eö.) Mostohájuk haragszik, hogy még élnek boszujára. (Gy.)

b) Legtöbbször azonban úgy fejezzük ki, hogy a *-nek* ragot tesszük a személy nevéhez, a ki részesül vmiben; p. könyveket hoztak bátyámnak; minden virágot koszorúnak fontak nekem; addig éljen, míg a honnak él. (Vör.) — Az ilyen véghatározót részes határozónak nevezzük; megfelel neki más nyelvekben a dativus. Tulajdonkép ez is csak képletesen használt helyhatározó (l.

Digitized by Google

-nek 448), s »könyvet hoztak bátyám*nak*« a. m. ha p. azt mondanám, hogy bátyám*hoz* hoztak könyvet.

Részes határozó legtöbbször a következő szavak mellé kell:

1. *van neki, jut, marad,* — *nincs, hiányzik;*
2. *ád, enged, ajándékoz, ajánl, szentel, igér, hágy; adós, tartozik, fizet;*
3. *használ, hasznos, jó, tetszik, kedves, kellemes, alkalmas, illik;* / *árt, kár, baj, rossz, fáj, kellemetlen, alkalmatlan, unalmas;*
4. *kell, szükséges, szükségtelen; lehet, lehetetlen; szabad, tilos;*
5. *mond, elbeszél, szól, ír, izen, parancsol, meghágy, megenged.*

P. 1. Minden embernek meg vannak szenvedélyei. (Eö.) Lesz-e gyümölcs a fán, melynek nincs virága? (Pet.) — 2. Az ég egy kincset ád minden hazának. (Eö.) Az élet csak úgy éri el célját, ha tetteknek szenteltetik. (Kölcs.) Fiamnak élek, hogy hasonló lehessen dicső atyjához. (Kisf. K.) — 3. Virág mit ér, mit ér a bérc nekem? (Eö.) Tetszett a királynak szép fiatal képe. (A. T. XII.) Eszébe jutott minden, mi szívének valaha fájt. (Gy.) Jaj az olyan kertnek, a hol mint ti vagytok, ilyen virágok teremnek. (Pet.) — 4. A jó lelkiismeretnek nem kell itélő biró. (Közm.) Merni kell a győzni akarónak. (Hunf. P.) Mindenkinek lehet szabad akaratra fölemelkedni. (Kölcs.) — 5. Csak a falaknak beszélek. (Gy.) Levelet ir, tetszőt, írja Ildikónak. (A. B. h. III.) — 6. Nekem virít a zöld mező, nekem a rózsa lenge bokrokon. (Kölcs.) Kinek élte a célnak megfelelt, annak nem hasztalan folytak le napjai. (Eö.) Hadd ostromoljuk hát ismét füled, mely e csodának úgy el van falazva. (A. Haml.) Itt nekem nem maradsz. (Kárm.)

467. Sokszor a véghatározó azt mondja meg, hogy micsoda állapotba jut vki, de nem elvont kifejezéssel (mint 464), hanem olyan szóval, mely maga is azt a személyt jelöli, a kinek állapotáról szó van. P. a helyett, hogy »*rabságba* estem« azt is mondhatjuk, hogy »*rabbá* estem« (Kálmán Vadvir. 169); a helyett hogy »Mátyást mostan választotta mind ez ország *királyságra*« (régi én.), ezt is mondjuk: *királynak* választotta (mint az állapothatározóknál »boldogságban él« = »boldogul él« 459).

A *-vá -vé* rag (l. 445) csakis ilyen véghatározóknál fordul elő, s rendesen olyankor, mikor *átváltozásról* v. változtatásról van szó. P. Régi szokás törvénnyé válik. (Közm.) Sok okosan intézett terv semmivé lőn. (Kölcs.) Erénynek a szerénység nagyobbá s vonzóbbá teszi ékét. (Gar.) Arannyá festi zöld hullámait (a tengernek a hajnal; A. Szentiv. á. 193). — Sokszor *-ra* az ilyen véghatározók ragja. P. A zöld hullámoktól visszavert sugarak kékre festik a vitorlákat. (Jós.) Mosd fehérre mocskos lepled. (A.) Az elszántság természetes színét a gondolat halványra betegíti. (A. Haml.) És gyöngyre a könny, a keserv örömre változik. (Vör.) Izzé-porrá v. ízre-porra zúzza; darabokra vágja.

A *-nek* ragos határozó ilyenkor vagy (1) azt fejezi ki, a minek *választanak*, megtesznek vkit, vagy (2) a minek *nevezik*;

Digitized by Google

képzelik, látják, vagy (3) a minek születik. P. 1. Mátyást megválasztották v. megtették királynak. Elvisznek, besoroznak vkit katonának; fölcsap katonának v. katonának áll. Árván maradt öccsét parasztnak nevelte. (A. T. XII.) Minden virágot koszorúnak fontak. (Gy.) Ki az, ki végsőnek maradt a harmincból? (Gar.) Ha neked volnék. Nem mindenkor hasznos okosnak lenni. (Közm.) — 2. Lajost Nagynak nevezik. Szépnek gúnyolsz? (A. Szentiv. á.) Mi nép ez és mit vall hitének? (Gr. Gy.) Hogy hihettelek én téged könnyelműnek? (Gy.) Ki az, ki életében egyszer magát szerencsétlennek nem érzé? (Kölcs.) Ily nagyszerűnek álmodám jövőmet. (Pet.) Sok látszik lehetetlennek az agg előtt, mit az ifjú keble és ereje még biztosnak talál. (Szathm.) Akkor legrosszabb a rossz, mikor magát jónak tetteti. (Közm.) — 3. Egyenlőknek születünk. (Eö.) Nem is teremtőztem béresnek, villásnak. (A. T. IV.)

3. A módhatározók.

468. Módhatározók nevezete alatt foglaljuk össze azokat a határozókat, melyek a legelvontabb viszonyokat fejezik ki: azt, hogy minő okkal-móddal történik a cselekvés. Ide tartozik tehát a) a szűkebb értelemben vett módhatározó, b) az okhatározó, c) a célhatározó.

a) A módhatározó szorosabb értelemben.

469. A módhatározót azért nevezzük így, mert meghatározza, hogyan, miképpen, mi módon történik a cselekvés. Többnyire olyan alakja van, mint egyik v. másik állapothatározónak: p. módh. A királyt szent István *koronájával* koronázzák: állap. Ül a király trónusában *koronával* (Gy.); módh. *Rosszul* ir: állap. *Rosszul* van; És akarva *akaratlan* űzik ismét *szakadatlan* (A.): az előbbi állap., az utóbbi módh.; módh. A tükör *egészen* eltörött: állap. A tükör *egészen* maradt. — Azért van a módhatározónak néha helyhatározó alakja is; p. ragokkal: *nagy mértékben, hamarjában, sebtében, íziben, egyszeriben; valóban, valójában, hiában;* rossz *néven* veszi, könnyű *módon* elvégzi, öt *forinton* vette; névutókkal: *rendkivül, szerfölött, módfölött, fölötte.*

Ha pontosan elemeznők, sokszor azt találnók, hogy a módhatározó szorosan véve nem egyéb, mint állapothatározó. P. *koronával* koronázzák = olyan állapotban koronázzák, hogy korona van fejében. Köti őket asztallábhoz jó *szorosan* = szoros helyzetben. *Németül* beszél = német emberül, német ember szerepében. — Más esetekben azonban határozott különbség van a módh. és az állapoth. közt; p. ebben: »És akarva *akaratlan* űzik ismét *szakadatlan*« — akaratlanság állapotában az üző személyeket gondoljuk, szakadatlanságban pedig magát az üzés cselekvését. És éppen ez a kü-

Digitized by Google

lömbség a z állapoth. és módh. közt: hogy az előbbi az alany v. tárgy állapotát, az utóbbi a cselekvés módját határozza meg.

470. Ha melléknéveket használunk a módhatározásra, ragjuk legtöbbször a módhatározó *-n* rag. Ez abban különbözik a helyhatározó *-n* ragtól, hogy előtte többnyire nyíltabb magán (*a, e*) hangzón végződik a tő, nem zárt (*o, ö, é*) hangon, mint a helyrag előtt; p. módh. *jobba-n, laposa-n:* helyh. *jobbo-n* (jobb oldalon), *laposo-n* (kinn legel a jószág a laposon); van azonban módh. *nagyo-n, szépe-n.* — E rag legtöbbször *-s* végű melléknevekhez járul; p. köti őket jó *szorosan* (Gy.); *erősen* gyanakszik rá; *magasan* repül a daru, *szépen* szól (nd.); *különösen, összesen; hangosan, németesen.* De másokhoz is: *szépen* süt le a hold Nagyfalu tornyára (A.); *nagyon* gondot visel reánk; *jobban* dúl-fúl a királyné (Gy.); *keményen* megfeddette; *egészen, éppen, csupán; ritkán, gyakran; fennen, alacsonyan, mélyen.* Főnevekhez ritkán; p. *gyöngyen* nyargal ez a paripa. Névmás: akkor a lóhátas *igyen* kezde szólni. (A.)

Az *-s* végüek közül némelyek *-t* ragot is kaphatnak; p. *egyenesen, elegyesen, vegyesen,* v. *egyenest, elegyest, vegyest;* és sohse mondjuk *örömesen,* hanem *örömest*; továbbá *képest,* p. korához képest.

471. A mellékneveknél még *-ul -ül* és *-lag -leg* lehet a módhatározás jele. Az előbbi van meg ezekben: *rosszul, jól (jó-ul);* sokszor tesszük a nyelvek nevéhez: *magyarul, görögül;* és fosztó melléknevekhez: *véghetetlenül, szakadatlanul,* v. a rag elhagyásával (459): *szakadatlan, hirtelen.* A *-lag -leg* módragot csak némely szavakhoz szoktuk tenni: *mellesleg, főleg; előleg, utólag, végleg; némileg, alkalmilag, valószínüleg;* leginkább még folyó cselekvésü ígenevekhez: *futólag, mulólag; látszólag, föltünőleg; lehetőleg, kitelhetőleg.* (Ilyen *leg* szócska jelöli a fölső fokot is: *leg-jobb.*)

472. Mind melléknevekhez, mind főnevekhez járulnak azok a módhatározó ragok, melyek összehasonlítást fejeznek ki.

Legközönségesebb ezek közt a *-képpen* rag, rövidítve *-kép. Olyképpen* e helyett van mondva: *oly képben,* azaz oly formában, alakban. Miképpen v. mikép? ekkép, akkép; csak olyaténképpen, mint midőn az ember elrejtezik mélyen (A. T. IV.); máskép, valamikép, mindenkép. Csodaképpen beszéltek, azaz csodául, csodának beszéltek. Voltaképpen, tulajdonképpen.

A *-ként* rag már nem jelent egyenlőséget, mint *-képpen,* ha-

Digitized by Google

nem csak azt, hogy ahhoz hasonlítva, ahhoz viszonyítva, olyanformán, ahhoz mérve. P. Gyönge virágként hervad el a szép szűz néma keserve között. (Kisf. K.) Lebegj te őrző angyalként fölöttük. (Vör.) Szíveként jár a nyelve. (Fal.) — Még a módhatározó *-n* raghoz is hozzá tesszük ilyen kifejezésekben: *hármanként, házanként* (459); *lassanként.*

E raghoz hasonló jelentése van a *szerént* v. *szerint* névutónak. P. A lant, melynek szebben s szívem szerint fog zengni éneke. (Cz.) Isten törvénye szerint él. Válaszd meg az eszközöket okosságod szerint s munkálj fáradatlanúl. (Kölcs.) Nagyság szerint következnek egymás után.

A *-ként* és *szerint*-hez hasonló alakok: *részint, alkalmasint, képesint.* — A *-ként* rag helyett ezt a szót is használjuk: *módra*; p. Fordulj angyal módra. Nyujtotta kezét, vontatva, begyesen, fejedelem módra, mintha nagy pártfogó nyujtaná kézcsókra. (A. N. c.) Ez tulajdonkép végh a t á r o z ó kifejezés: úgy hogy fejedelemmódra esik ki, fejedelemmód lesz belőle. Végh a t á r o z ó k a t más esetekben is használunk néha módhatározásra; p. Két kézre ví jó Kadosa. (A.) Bizonyára, nagyobbára, többnyire. Ujra, egyre; magára. Kissé, kicsinyég, kevéssé, többé-kevésbbé, eléggé.

473. A *-vel*-ragos módhatározó rendesen főnév s a cselekvésnek e s z k ö z é t fejezi ki. P. A hímszarvas, kit vadász sérte nyillal. (A. T. IV.) Szidja őket szidalommal, veri őket nagy kötéllel. (Gy.) Isten, áldd meg a magyart jó kedvvel, bőséggel. (Kölcs.) Virág, mely a lángoló nappal itatja gyöngyeit (azaz harmatát; Cz.); és: virág, mely a napot itatja gyöngyeivel. Eszközhatározóknak tekinthetjük az ilyeneket is: tiz krajcárjával mérik a bort. Ehhez aztán hasonlók az ilyenek: Ezrivel terem a fán a meggy. (Pet.) L. 459. Néha a helyh. *-n* raggal jelöljük az eszközt; tíz krajcáron vettem. Eben gubát cserélt. (Közm.) Hat ökrön szántani. (Ha azt mondom, hogy tíz krajcárért kaptam a könyvet, akkor egyszerűen helyettesítésről, elcserélésről van szó, és krajcárért állapothatározó; l. 458.) — Az eszközhatározást sokszor az *által* névutóval (451) tesszük ki, leginkább akkor, hanem közvetetlen ezzel az eszközzel hajtják végre a cselekvést, ha nem csak mintegy közbenjárónak használják; p. Cserekötések egy kitűzött pontja által Hamletre szállt (vagyona, A.) Barátjai által mindent elérhet. — Ha élő személy van eszköznek használva, némely kifejezésekben *-től*-ragos eredethatározót használunk, mert közvetetlen mintegy attól ered a cselekvés; p. A levelet egy idevaló embertől küldöttem. (Kisf. K.)

Digitized by Google

A *-vel* ragot használjuk még a középfoku kifejezések mellett a mérték meghatározására, mellyel egyik tárgy a másikat fölülmulja; p. sokkal jobb; száz emberrel több, ezer harcossal kevesebb; tíz méterrel hosszabb v. rövidebb.

474. Némely szavakkal csak azt szoktuk meghatározni, milyen fokon áll, minő erővel történik a cselekvés; p. *úgy* elfutott, mintha itt sem lett volna; *annyira* szereti; *nagyon* v. *igen* búsul; *erősen* v. *keményen* megfeddette; *rendkivül, szerfölött, fölötte; jól* v. *jócskán* ettek; *meglehetősen* eltelt az idő; alacsonyabb fokokat jelölnek: *kissé, egykevéssé, kevésbbé, legkevésbbé.* — Ezek a fokhatározók nem csak igékhez járulnak, hanem határozókhoz és mellékn evekhez is, s az utóbbiaknál a tulajdonság v. mennyiség fokát jelölik; p. *úgy elfutott, annyira lement, nagyon messze, kissé hátrább; annyira lágy, erősen borsos, igen nagy, nagyon jó, fölötte nehéz, kissé hosszú, kevésbbé vitéz; igen kevés, nagyon sok.*

Némely határozók az állítás módját, a bizonyosságnak kisebb-nagyobb fokát jelölik meg. Ide tartozik először is az igenlés és tagadás: *igen, bizony, biz, bezzeg, valóban, csakugyan, igazán; nem, ne, sem, se.* Aztán a lehetőség, valószínűség, kételkedés: *talán, tán, netalán; valószínüleg, némileg, majd, majdnem, majdcsaknem, szinte; alig, bajosan, nehezen.* Végre a megszorítás: *csupán, csak, pusztán, egyedül, kizárólag.*

475. Vannak módhatározók, melyeknél a rag elmarad; így sokszor a fosztó mellékneveknél (471); továbbá: *ép* úgy (e h. *éppen* úgy, mint *másképen* e h. *másképpen* 472); *jobb* szeretem *(jobban); készebb* v. *inkább* mindent megteszek (e h. *készebben, inkábban); kivált(-képpen); rézsut, haránt* (v. *rézsutosan, harántékosan); hamar (hamarosan); reszteg; hanyattomlok, négykézláb; bizony, biz.*

b) Az okhatározó.

476. Az okot, különösen a kényszerítő okot, rendesen a *miatt* névutóval jelöljük. P. Megrendül a csapás miatt. (A.) Koszorúdnak híja lesz miatta. (A.) A vész miatt betértünk tűzhelyedhez. (Vach. S.)

Régibb nyelvünkben a *miatt* eszközhatározó volt, tehát a. m. *által;* p E könyv megvégeztetett Németi György keze miatt. (Münch. c.) Zríni keze miatt volt ennek halála. (Zr. »Megrendül a csapás miatt« szintén a. m. a csapás *által.*) Előfordul *miált* alakban is: Ne kiáltsa mind ez világ azt, hogy

Digitized by Google

mi *miáltunk* vész el az mi urunk. (Leveles Tár 22). *Miatt, miált* valószínüleg ebből van összevonva: *míve által;* mert »*keze miatt*« = *keze műve által.*

477. Az okot rendesen így tudakoljuk: *mi-ért?* s ezt az *-ért* ragot, mely tulajdonkép helyettesítést jelent (458), okhatározásra leginkább akkor használjuk, ha az okozás egyszersmind cserével, viszonzással, megtorlással jár. P. Árnyékáért becsüljük a vén fát (az árnyékáért cserében megadjuk neki a becsületet. Közm.) A király azonban nem neheztelt érte. (A. T. XII.) Minden aprólékos sérelemért oly szörnyű veszedelembe keveri. (Fal.)

478. Néha az okot úgy fejezzük ki, hogy abból következik a cselekvény, s akkor ilyen kifejezéseket használunk: betegsége következtében, betegsége folytán, (e helyzetből folyólag,) ennélfogva, a törvénynél fogva, törvény értelmében.

479. Az ok mindig olyasmi, a miből a cselekvés ered: azért az okot sokszor eredethatározó kifejezéssel mondjuk meg.

a) Leginkább a *-ből* ragot használjuk, ha valami erkölcsi indító okát mondjuk meg a cselekvésnek, s ilyenkor már a kérdést is így szoktuk föltenni: mi okból tette? P. Szeretetből írja, szeretetből küldi, szerető kívánság gondolata *szülé.* (A. B. h. III.) Szerelemből történt a halála. (Kálm. Vadv. 118.) Kik mint én könnyeztek szívök fájdalmából. (Ány.) Irégységből megölé Káin Ábelt. (Tel.) Boszúból, hálából, kegyelemből, isten kegyelméből v. jóvoltából. Nem ez indító okból vett el. (Kárm. F.) Nevettem egész szívemből. (U. o.) Lelkéből hálát adott istennek. (Bel.)

b) A *-től* raggal már inkább vmi külső okot jelölünk, melytől az alany cselekvése mintegy elindul. P. Nem látja fától az erdőt. (Közm.) Nyilaktól a nap elborul. (A.) Ég a napmelegtől a kopár szik sarja. (A. T.) A börtön éje rémtül népes. (A.) Harci vágytól féke habzik (a lónak, A.). Alig lehetett a feleletét érteni a zokogástól. (Jók.)

480. Ha a cselekvés oka vmi lelki állapotban áll, sokszor egyenes *-ben* ragos állapothatározóval fejezzük ki; p. ezt a mondatot: »Könnyeztek szívök fájdalmából« (Ány.) mondjuk így is: k. szívök fájdalmában. Örömében sír, ujjong. Fú veszett dühében. (A. T. I.) Ijedtében legott térdre esett. (XII.) Vak tüzedben véreidet, magadat tiportad. (Berzs.)

Néha az *-n*-ragos állapothatározóban is (458) ok van kifejezve, különösen az öröm, boszankodás és félelem oka. P. Örvendek látásodon. (A.) Örvendettem családásomon. (Gy.) Bosszankodik rajta. Gyászolt még a természet is két szerető szív elszakadásán. (Kárm.) Aggódik rajta. Ekkor megijedt arcom elvadult kifejezésén. (Gy.) Ös zevesznek a koncon.

Digitized by Google

481. Van olyan különös eset is, hogy az okot véghatározóval fejezzük ki, t. i. az ilyen mondatokban: Úgy kacagok, hogy szinte könnyezem *belé*. (Gy.) Zászlóidat a keleti szellő vígan lebegteti, hogy a turul repdes belé. (A.) Ha látlak is, rosszúl vagyok belé. (A. Szentiv. á.) — Hasonlítnak ezek a kifejezések a következőkhöz: beléfárad, belehal a munkába (464), belehal a vízbe.

482. Néha mintegy gúnyosan okhatározót használunk, pedig éppen ellenkezője történik annak, a mi az okból következnék. P. Akármit beszélsz, azért én végrehajtom tervemet. Azért is megteszem. Én miattam elviheted. Én tőlem mehetsz, a hová akarsz.

c) A célhatározó.

483. A célt többnyire úgy kérdezzük, mint az okot: *miért* tette? és sokszor az *-ért* raggal történik a felelet is, mert a célt egyszersmind oknak tekintjük, mely az alanyt cselekvésre indítja. P. Itt küzdtenek honért a hős Árpádnak hadai. (Vör.) A legyilkolt atyafinak vére boszuért kiált fel az egek egére. (A. T.) Orvosért küldtek. — S valamint sokszor eredethatározó alakkal kérdezzük, hogy *mi okból* történt vmi (479), ép úgy mondjuk azt is, hogy *mi célból* v. *mi végből* tette vki ezt v. azt, vagyis hogy gondolatban minő célból indult ki, mikor cselekedett.

484. Van azonban egy névutó, mely tisztán célhatározó, t. i. *végett*. Ezt leginkább cselekvést jelentő főnevekhez tesszük; p. Fürdőbe ment üdülés végett. Nyomósítás végett ismétli a szót. Eltűrjük a kisebb bajt a nagyobb veszedelemnek elhárítása végett. Igy is mondjuk: nyomósítás *kedveért*, elhárítása kedveért; s Pázmán az utóbbi gondolatot egyszerűen így fejezi ki: El akarják a kevesb gonoszt nyögni nagyobb veszedelemnek eltávoztatásá*ért*.

Vége-tt helyhatározó alak s annyit tesz tulajdonkép, hogy azon a végen vagyis annál a célnál képzeli magát a cselekvő alany.

485. Minthogy a célhatározó mindig vmi véget jelent, melyre a cselekvés irányul, sokszor v é g h a t á r o z ó kifejezésekkel jelöljük meg, még pedig vagy (1) a *-ra* raggal, vagy (2) a főnévi igenévvel. P. (1) Mi célra? Mi végre? E végre. Uj kalandra, szebb csatára ereszkednek a pusztára. (A.) Vadászatra megy. A kert nézésére ment. (Mer. Dun. nm.) A kilincset bucsuzóra nyitja. (Győry.) — (2) Vadat úzni feljövének hős fiai szép Enéhnek. (A.) Mint a sasok, víni szálltak. (Kisf. K.) Az ily helyekbe vezess engemet, nyugtatni lan-

Digitized by Google

kadt lelkemet. (Csok.) — Végre (3) *-nek*-ragu véghatározót használunk ebben a közönséges célhatározó kérdésben: *minek* tette? minek jött?

4. Az időhatározók.

486. Valamint a helyhatározók három osztályra oszlanak, a szerint hogy a hol v. honnan v. hová kérdésre felelnek: ép úgy van háromféle időhatározó is, t. i. 1) némelyik azt határozza meg, hogy mikor történik a cselekvés, tehát azt az időt, a melyben történik; 2) masok azt fejezik ki, hogy mikortól foly a cselekvés, vagyis azt az időt, melytől mintegy megindul; 3) megint mások azt az időt mondják meg, a mikorra irányul, halad, végződik a cselekvés. Példa mind a háromra: tegnap reggeltől estig esett az eső.

487. A mikor-t, azt az időt, melyben történik a cselekvés, háromféleképpen határozhatjuk meg; az időhatározóban ugyanis vagy a) olyasmi van kifejezve, a mi a cselekvéssel egy időben meg van, p. *öt órakor* jön meg: ezt a viszonyt egyidejüségnek nevezzük; vagy b) olyasmi, a mi után a cselekvés következik, a mi tehát a cselekvést időben megelőzi, p. *dél után* jön meg: ez az előidejüség viszonya; vagy végre c) olyasmi, a mi időben a cselekvés után következik, p. *este előtt* megjön; ennek utóidejüség a neve.

488. Az egyidejüség maga is kétféle, mert vagy a) egyszerűen azt határozzuk meg, micsoda időpontban történik vmi, p. *őszkor* itt mulatott, *öt órakor* itt lesz; vagy pedig b) időtartást fejezünk ki, t. i. azt, hogy egy egész időszakaszon végig húzódik a cselekvés, p. *őszön át* itt mulatott, *öt óra hosszatt* itt lesz.

489. Az időpont jelölésére van egy külön időhatározó ragunk: *-kor*. P. mikor? akkor, ekkor, olyankor, ilyenkor, máskor, multkor, mindenkor; tavaszkor, őszkor, aratáskor; nap keltekor, nap nyugtakor; alkonyatkor ím eltűnik (A.). — Ez a rag nem egyéb, mint a *kor* főnév. Régente mindig volt helyhatározó rag a végén, még pedig rendesen az *-n* vagy a *-tt* rag: mikoron, akkoron, aratáskoron; nem ronthatott el tégedet egykoron a vad tatár kán xerxesi tábora (Berzs.); mikort, akkort.

»Egykor, máskor« helyett azt is mondjuk: egy-szer, más-szor (azaz egy ízben, más ízben); továbbá: tízszer, százszor, többször;

Digitized by Google

először, másodszor, harmadszor, utószor. Ez a *-szer* rag nem egyéb, mint a sort jelentő *szer* főnév (l. 194). Régente ezt is a helyhatározó *-n* raggal mondták: egy szeren, két szeren, más szeren, harmad szeren.

Az időhatározót különben is többnyire helyragokkal mondjuk, s ez képes beszéd, melyben az időt mintegy helynek képzeljük, a hol a cselekvés végbemegy. Igy áll a *-ben* rag ezekben: délben, hajnalban; idejében, rossz időben, azon korban, az ó-korban; akkorában, akkoriban. Tán itt nyargalt hajdanában, hol én szántok mostanában. (Kisf. K.) Egy ízben, másod ízben. — Az *-n* rag: egykoron; idején, az idén (= időn), midőn (mi időn). Télen nyáron pusztán az én lakásom. (Tompa.) Elviszik a királynénak nevenapján. (Gy.) — A *-nál* rag: A szívütés megáll villámos fellegek gyors csattanásinál. (Tompa.) — A *-tt* rag: Itt a legkisebb fiú megszólal (mes.). Legott. Legitten átkelünk. (A.) *Mi-helyt.* A székelyek azt is mondják: e-helyt, a-halyt (illeszkedéssel), v. ehejt, ahajt, e h. ekkor akkor; s az *ezennel azonnal* szavak is régente így hangzottak: *ezen-helyt, azon-helyt.* — A helyhatározó *körül* és *felé* névutók határozatlanabbul jelölik az időt; p. éjfél körül (v. éjféltájban), husvét körül; este felé, ősz felé. — Az *alatt* névutót pedig akkor használjuk, ha egész időszakasz van megnevezve, de ennek csak egy-egy pontjában történik a cselekvés; p. a háború alatt történt. Elhulltanak legjobbjaink a hosszu harc alatt. (Vör.) Im, azalatt a fiucskák elalusznak. (Gy.) Használjuk ilyenkor a *közben* szót is, mely valóságos időhatározó névutó; p. harc közben, vadászat közben, ebéd közben, nap közben, akközben elalusznak, ekközben. Azt is mondjuk: ebéd *fölött* beszélgettek.

Néha az állapothatározó egyúttal az időt is meghatározza. P. A tölgy, mely zivatar közt annyiszor álla kevélyen, dőltében viruló ágait így temeti. (Kisf. K.) Ezen reménységek közepette elragadta tőlem egy forróhideg. (Kárm. F.) Egész betegségébe' sohasem panaszkodott. (U. o.) — Különösen *-vel* ragos állapothatározó jelöli gyakran az időt. P. Együtt kelek fel az énekes madárral. (Tompa.) Hogy majd reggel virradattal visszatérnek a csapattal. (A.) Úgy csap sebes villám setétes éjjel. (Csok.) Éjjel, nappal; őszszel, tavasszal. Avval fogta magát, elszaladt.

Módhatározó alakjuk (472, 459) van az ilyen időhatározóknak: *naponként, éjjelenként, esténként, szombatonként, nyaranként.*

Digitized by Google

Különös alakú határozók: *naponta, éjente* (azaz nappal, éjjel) *nyaranta* (nyáron), *ifjonta, régente, hajdanta, eleinte. Éjtszaka.*

Néha az időhatározónak elvész a ragja (mint egykorou és egyszeren helyett egykor, egyszer): *ma, tegnap, holnap, a minap, vasárnap* (119). Csatáz, vív, izzad éj és nap. (Cz.) *Este. Rég; elöbb, utóbb, később; jövet, menet.*

490. Az időtartást vagy az *által, át*-féle helyhatározókkal (451) vagy a helyhatározó *hosszatt* névutóval (448) fejezzük ki. P. Nyáron által v. a nyáron át v. az egész esztendőn át falún lakott. Esztendőt át beteg volt. Óra hosszatt, nap hosszat sír. (Egész nap sír: itt a jelző fejezi ki az időtartást. Azt is mondjuk: nap-*számra*, hétszámra nem jön haza; ez annyit tesz, hogy »néha v. sokszor nap hosszat, hét hosszat nem jön haza.«)

Az időhatárt jelentő *-ig* ragot (494) használjuk az ilyenekben: Egész esztendeig falun lakott. Három hétig mulatoztak. (Gy.) Két napig, öt óráig, néhány percig, egy pillanatig; mindig. Ezek tulajdonkép azt jelentik, hogy addig az ideig, mikor egy esztendeje, három hete lesz v. eltelik, tehát mintegy időmértéket fejeznek ki (s azért rendesen nem mondjuk határozott névelővel, mint más mértékjelentő kifejezéseket sem; p. Mérföldekre szól az éljen (nem *a* mérf. Gy.) Három órányira ment.)

491. Az előidejüséget vagyis azt, a mi a cselekvést megelőzte, többnyire a helyhatározó *után* névutóval jelöljük meg mert csak utána történik a cselekvés; p. azután (röv. aztán), ezután; ebéd után, délután, két óra után; holnapután. Év év után gyorsan lejár. (A.) — Használjuk ezeket a helyhatározó kifejezéseket is: *ezentúl*, a kiszabott időn túl. Add ki a jussomat; azontúl — az isten áldjon minden embert. (A.) — Sokszor az egyik cselekvésnek a másikra való rákövetkezését a *-ra* végzettel fejezzük ki. P. Első látásra azt hittem, nem ő. Összenéz a bölcs törvényszék hallatára ily panasznak. (A.) Nagy sikoltás erre támad. (A.) Letevé poharát nagy erővel s rá fölkelt. (Győry.)

Ha azt akarjuk kifejezni, hogy csak valami időszak elfolyása, elmulása után történik a cselekvés, tehát az időmértéket, mely a szóban forgó cselekvést egy korábbi eseménytől elválasztja, akkor az időhatározóhoz hozzátesszük a mértéket jelentő *-vel*-ragos módhatározót; p. öt évvel azután (v. öt évvel később), elutazás után a

Digitized by Google

két nappal. Sokszor meg az időszak elmulását a *mulva* v. *mulván* szóval jelöljük s ezt mintegy névutónak használjuk (e szerkezetnek magyarázatát l. 207). P. És elértek egy év mulva édes atyjuk országába. (Gy.) Menj és szállj be akárhol, s idő mulva térj vissza érettem. (Vajda.) *Két óra mulva* a. m. két órai idő elmulásával; *két óra után* a. m. a dél v. éjfél utáni második óra elütése után. — Ide tartoznak az ilyen kifejezések: tegnaphoz két hétre; mához egy hónapra; husvéthoz egy évre. Ezek mindig j ö v ő beli cselekvést határoznak meg.

492. Az u t ó i d e j ü s é g e t vagyis azt, a mi követi a cselekvést, rendesen a helyhatározó *előtt* névutóval jelöljük, mert a cselekvés előbb történik; p. azelőtt, ezelőtt v. annak előtte, ennek előtte; ebéd előtt, délelőtt, 12 óra előtt; tegnapelőtt. Gond idő előtt megvéníti az embert. (Közm.)

Ha az i d ő m é r t é k e t akarjuk kifejezni, mely a szóban levő cselekvést egy későbbi eseménytől v. időponttól elválasztja, itt is mint az előidejűség esetében a mértéket jelölő módhatározót használjuk; p. öt évvel azelőtt (v. öt évvel korábban), elutazása előtt két nappal. — Ha a jelen időhöz mérjük a cselekvést, rendesen ilyen összetett mondatot használunk: ezer éve, hogy e nemzet itt magának hazát szerzett (v. ezredik éve); most esztendeje, hogy ez a szerencsétlenség történt (l. 541,.IV.) Az ilyeneket aztán különös módon össze is vonjuk egyszerű mondattá; p. most esztendeje történt; ma éve honn vigan valék. (Vör.)

493. Hogy m i k o r t ó l foly, mikor kezdődik a cselekvés, azt sokszor egyszerűen a helyhatározó *-től* raggal jelöljük, p. dolgozott reggeltől; különösen ha azt is megmondjuk, hogy meddig tart; p. reggeltől délig; virradattól késő estig áll a vízben (Ágn. a. A.) — — A *-ből* rag is előfordul; p. Jó időkből rossz szokása, hogy a könnyeket ne lássa. (Vör.) A pogány korból semmi emléke nem maradt fönn a magyar nyelvnek. (Toldy.)

A *-től* rag mellé többnyire oda tesszük még a határozó igenevet: *kezdve* v. *fogva*. P. Ime ez a főszempont, mi után élted tervét, gyenge ifjuságodtól kezdve, intézned szükséges. (Kölcs.) Akkortól fogva nem kezdének neki adót fizetni. (Magy.)

Ha a cselekvés kezdő pontja a m u l t b a n van, akkor az időhatározó *óta* névutót is használjuk. P. És azóta híretek száll szájról

Digitized by Google

szájra. (A.) Reggel óta mind halászgat. (Gy.) Régóta. (Némelyek a *-től* raghoz is hozzáteszik ezt a névutót »fogva« helyett, p. Gyermekkorától óta igen tudta használni az időt. Jós.)

Ha az **időmértéket** akarjuk kifejezni, mely a cselekvés kezdetétől elfolyt, akkor időfolyást, időszakot jelentő szót használunk és szintén az *óta* névutót tesszük hozzá; p. egy hét óta nem láttam (azaz azon idő óta, mely a jelenből tekintve már egy hét). Háromszáz esztendő óta szomorú a magyar nóta. — E helyett azonban használjuk az olyan összetett mondatszerkezetet is, mellyel az utóidejüség mértékét is kifejezzük (l. 492); p. egy hete, hogy nem láttam; és összevonva: egy hete nem láttam.

494. Hogy **mikorra** halad (halasztódik) a cselekvés, azt *-ra*-végű határozóval tesszük ki; p. akkorra, addigra; mára, holnapra, jövőre; végre, valahára, végtére, utójára, sokára, nem sokára. Értek vala éjszakára Kur vizének a partjára. (A.) Szellő támad hűs hajnalra. (A.)

Igy fejezzük ki az **időmértéket** is, melyre a cselekvés folyása kihat, de csak akkor ha időfolyást jelentő szóval van megjelölve, hogy mennyi időre terjed a cselekvés; p. hosszabb időre elutazott, egy percre bejött. És most isten veled, talán sokára, örökre tán. (Eö.)

De ha időpontot jelentő szóval határozzuk meg az időmértéket, vagyis az **időhatárt** akarjuk megjelölni, melyen a cselekvés végződik, akkor az *-ig* ragot használjuk (448); p. meddig? addig, estig, mától holnapig, a harmadik hónapig (azaz a harmadik hónak kezdetéig). Vég percedig veled maradt a biztató remény. (Vach. S.) Kerülj el engem mind halálig. (Tompa.) — Az *-ig* ragot azonban időfolyást jelentő szavakhoz is tesszük, ha azt kell meghatározni, mekkora időszakon halad végig a cselekvés; l. 490. — Nagyobb nyomatékosság végett a *-lan -len* szócskát is használjuk (mint a helyhatározó *-ig*-nél): holtomiglan, holtodiglan; ideiglen.

---

495. A határozók nemeinek áttekintése:

	1. Hely	2. Állapot	3. Mód	4. Idő
a	hol?	állapot	mód	mikor?
b	honnan?	eredet	ok	mikortól? (mióta?
c	hová?	vég	cél	mikorra? (meddig?

Digitized by Google

VI. A jelző.

496. A jelzőt azért nevezzük így, mert a tárgynak (a fogalomnak) valami jelét, ismertető jegyét mondja meg, s ilyen kérdésekre felel: *milyen? minemü* v. *minő? miféle? micsoda? mekkora? melyik?* A jelzőben kifejezett ismertető jegy a jelzett fogalmat mindig közelebbről meghatározza, megszorítja. Ha p. általánosságban a *fiú*-t említjük, ez akármiféle fiút jelenthet, tehát a fiúknak egész nemét; ellenben ha jelzővel mondjuk, hogy *nagy fiu* v. *orvos fia*, ekkor a fiúknak csak egy osztályát értem rajta, tehát a fiúknak csak egy-egy fajá t.

A jelzett szó maga a nemet nevezi meg, a jelző és jelzett szó együtt a fajt jelölik meg, tehát tulajdonképpen egységes kifejezésnek tekintendők. Sokszor csakugyan egy szóval is megnevezhetjük a fajt; *nagy fiú, orvos fia*, ezeket nem lehet egy szóval kifejezni, de *kis fiú* helyett mondhatjuk, hogy *fiúcska*, és *ló fia* helyett mondhatunk *csikó*-t. E tekintetben a különféle nyelvek is sokszor különfélekép járnak el. P. a testvérnek két faját mi csak két-két szóval mondhatjuk: *fi testvér* v. *férfi testvér*, és *lány testvér* v. *nő testvér;* de a német egy szóval mondja: *Bruder, Schwester;* ellenben p. a férfi testvérnek két alsóbb faját, t. i. az idősebbet és a fiatalabbat, mi egy szóval meg tudjuk mondani: *bátyám, öcsém,* a német pedig csak két szóval: *älterer Bruder, jüngerer Bruder.*

Testvér { *Bruder* { *bátyám* / *öcsém* } / *Schwester* { *néném* / *hugom* } }

497. A jelző háromfélét fejezhet ki. Vagy a jelzett tárgynak minőségét, tulajdonságát, s ilyenkor tulajdonságnév a jelző, p. *kis ujj;* vagy mennyiségét, számát, s akkor számnév a jelző, p. *öt ujj;* minthogy mind a két esetben melléknév a jelző, közös névvel melléknévi jelzőknek nevezzük őket. Vagy végre azt fejezi ki, hogy micsoda személyhez vagy dologhoz tartozik, kinek v. minek a birtoka a jelzett tárgy, s az ilyen jelző rendesen főnév, azért főnévi jelzőnek v. birtokos jelzőnek nevezik, p. *isten ujja, kéz ujja.*

1. A melléknévi jelző.

498. A melléknévi jelző többnyire melléknév, tehát vagy a) tulajdonságnév, p. *Sötét* olajfák *illatos* hüsében ül a *bús* vándor. (Kisf. K.) Kinek *legfőbb* erénye s *legmélyebb* tudománya van, azé a *legjobb* hit (Vajda); vagy b) számnév (a kérdés akkor *hány?* v. *mennyi?*) p. Volt egyszer *egy* vitéz király (ez a határozat-

Digitized by Google

lan névelő), volt neki *két* fiacskája. (Gy.) *Ötven-ötven* jó leventét kiszemeltek. (A.) — Lehet természetesen melléknévi igenév is; p. hervadt virág, mulandó szerencse. Hol élő példából s tulajdon tapasztalásból tanulhatsz, ott tudományod legjobb alapon áll. (Kölcs.) Továbbá melléknévi névmás (s ide tartozik a határozott névelő is); p, *az ilyen* élet, *az* élet, *azon* módon, *mekkora* hiba.

499. Főnevet is sokszor használunk melléknévileg (l. a jelentéstanban 110, 112, 113); p. *Mátyás* király, *Hunyadi* János, *Deák* Ferenc, *halász* legény, *maradék* kenyér, *arany* pálca; *arany* haj, *selyem* haj, *keresztűt*, *tenger* nép, *pohár* víz, egy *pipa* dohány; *violaszín* ruha. S ilyenkor még az is előkerülhet, hogy személyragos főnevet használunk melléknévileg; p. *apám* uram, *barátom* uram *uram* bátyám, *anyám* asszony; *fia* veréb, a *fele* királyság, *szófia* beszéd, *istenadta* gyermek (l. 196).

500. Néha határozó szót (l. 126, 197), sőt indulatszót is használunk melléknévileg; p. *messze* földön, *által*-út, *visz*hang (azaz visszahangzó); *jajs*zó

501. Rendesen csak valami személy vagy dolog nevének van jelzője, tehát főnévnek: de néha a főnevet helyettesítő névmásokhoz tehát a főnévi névmásokhoz szintén teszünk jelzőt; p. *olyasmi*, *olyas valami*. Ámbár lovon sohsem volt éltében *jó-maga*. (Gar.) Látogatni jött most *negyvened magával*. (A. T.) Egy öreg karszékbe *úr-magát* vetette. (U. o.)

Sokszor melléknévnek is van jelzője (l. 198), p. *világos kék* szem, *sötét zöld* ruha, *zöldes kék* tenger; *milyen nagyszerű*, *olyan szép*; s a melléknévtől képzett határozónak: *szép csöndesen*, *lehető gyorsan*. Miről apám *nagy búsan* szólt. (Kisf. K.) Melyhez *egyforma forrón* ragaszkodunk. (Gy.) — Sőt néha másféle határozóknak is van jelzőjük; p. Szarvát öklelőre *nagy-le* bocsátotta. (A. T.) *Nagy előre*, nagy örömmel terveze. (Győry.) Különösen a határozó igenévnek: *Csendes nyugodva* alszik ott. (Eö.) Hova oly vágtatva? (P.)

502. Ha a jelzett szó magától érthető, p. ha már említve volt vagy pedig gondolatban könnyen kiegészíthető, többnyire elhagyjuk, s akkor a jelző maga jelöli meg a fajt és maga teszi ki az alanyt, tárgyat, határozót stb. P. a helyett, hogy »ennél a szívnél a világon *jobb*, *derekabb szív* nem lehet.« (Pet.), azt is mondhatjuk: ennél a szívnél *jobb*, *derekabb* nem lehet. Foldd meg (ruhánkat), avagy varrj

Digitized by Google

egy *ujat* nékünk. (Gy.) *Jóra* viszi isten dolgunk (azaz: jó végre, jó sorsra. Gy.) — A kettes szám a jelzett szó előtt *két*, p. két csíllagot látok; jelzett szó nélkül pedig *kettő*: kettőt látok.

503. Néha mikor már kimondtuk a **tárgy** nevét, eszünkbe jut vagy célszerűnek látjuk, hogy még egy ismertető jegyét megmondjuk s így utólag értelmezzük a fogalmat, azért az ilyen utólagos jelzőt értelmező jelzőnek v. csak értelmező nek nevezik (latinúl appositio, azaz hozzátétel.) Ha p. azt mondaná a költő istenről, hogy »arcát váltotta derűre, mely az egen rózsát szüle«, nem volna világos, mit jelent az isteni mosoly szülte rózsa, azért értelmezővel mondja: »mely az egen rózsát: *északi fényt* szűle. (A.)

Az értelmező lehet melléknév, p. Hol Mátyás, *az igazságos?* (Kisf. K.) Átrepültem a levegőt, *a végtelent.* (Pet.) Éjfél után óra *kettő.* — Lehet továbbá főnév, még pedig vagy magányos főnév, p. Lerontva és fegyverre hányva a nagy város, *Potenciána* (A.;) vagy jelzős főnév, p. Monda Lajos, *a nagy király.* (A.) A hajnal, *az égnek gyönyörü tündére,* nem üle ki más nap az ég küszöbére. (A. T.) Kont, *a kemény vitéz.* Igy áll az ős erdők disze, *az óriási cser.* (Gar.) Hunor s Magyar, *két dalia.* (A.)

A személynévmásnak is sokszor van értelmezője; p. Nyugosznak *ők, a hős fiak.* (Bajza.) Tán honom könnye vagy *te nagy folyó.* (Eö.) Ha azt mondjuk: *az a nap, azt a napot* stb., itt *a nap* és *a napot* az *az* és *azt* névmások értelmezője.

2. *A főnévi jelző*

504. A főnévi jelzővel mindig birtokviszonyt fejezünk ki. Sokszor ezt a viszonyt meg sem jelöljük, csak összetesszük a két főnevet, *hajnalfény, vízpart* (l. 202). Sokszor meg a hozzátartozást úgy fejezzük ki, hogy a birtokot jelölő főnévhez olyan melléknévi jelzőt teszünk, mely a birtokos nevéből van képezve, p. *hajnali fény, vízi növény* (l. 114). Legtöbbször a két főnevet úgy tesszük egymás mellé, hogy a birtokos neve minden rag nélkül áll elül, s külön tesszük utána a birtok nevét személyraggal, p. *hajnal fénye, víz partja, víz növénye; ki fia* vagy?

505. Minthogy háromféle személy van és mindenik lehet vagy egy vagy több: mindössze hatféle személyrag van, három egyesszámu, p. *órá-m, órá-d, órá-ja;* és három többesszámu: *órá-nk,*

Digitized by Google

órá-tok, órá-juk. A személyragok a birtokos személyére vonatkoznak, a többesszámúak tehát a birtokosok többségét jelölik; ha p. azt mondjuk: *órájuk*, ezen azt értjük, hogy az órának több birtokosa van, nem egy. — A birtok többségét úgy fejezzük ki, hogy egy különös többesképzőt (l. 280) teszünk a tőhöz s csak azután következnek a személyragok; p. ha több a birtok, de a birtokos egy: *órá-i-m, órá-i-d, órá-i(-ja)*; ha a birtokos is több: *órá-i-nk órá-i-tok, órá-i-(ju)k.* — Ha a több birtokost megnevező jelző ki van téve a birtok neve elé, akkor a birtokosok többségét a jelzett szón nem jelöljük meg; p. nem mondjuk, hogy *a veszélyek órá-jok* közeledik, hanem: *a veszélyek órá-ja*; nem: *a tornyok óráik* ütnek, hanem: *a tornyok órái.* De ez csak főnév mellett történik; ha személynévmás a birtokos jelző, akkor a több birtokost kifejezzük a jelzett szóban: *a mi óránk, a ti óráitok, az ő papjaik.* — *A magam háza, a magatok viselete:* itt az 1. és 2. személyt csak a jelzőben jelöljük meg; nem szoktuk azt mondani: *a magam házam, a magad viseleted.*

A birtokos személyragokat nem csak közönséges főnevekhez tesszük, hanem főnévi névmásokhoz is, p. *mid* van? ha volna *valamim, semmije* sincs; *a mije* maradt (a személynévmásokhoz is, l. 140). Továbbá határozó szókhoz (l. 121); p. *bennem, töled hozzája; alattunk, kivületek, alájuk.* Végre a főnévi igenévhez is, csakhogy ebben akkor némi rövidülések történnek; a főnévi igenév jele régente *-nio* v. *-nia* és *-nië* v. *-nie* volt, s néhol most is így mondják: akarsz *innya?* (azaz *innia*), a teljes személyragos alakok tehát így volnának:

irnio-m irnio-d irnia-ja irnio-nk irnio-tok irnio-jok,

de így mondjuk:

irno-m irno-d irnia' irnu-nk irno-tok irniok.

Melléknévhez és melléknévi névmáshoz is teszünk személyragokat, ha a főneve el van hallgatva (502); p. Legkedvesebbem te vagy, hazám! Annyija sincs.

506. Más nyelvek úgy fejezik ki a birtokviszonyt, hogy a birtokos nevét változtatják, t. i. hozzátesznek egy birtokragot s a főnévnek ezt az alakját genitivusnak nevezik, p. domus reg-is, des König-s Haus. Ilyen birtokosrag volt valamikor a mi nyelvünkben is; p. még régi iróknál olvassuk ezt a kifejezést: *erő-n erővel*, azaz

Digitized by Google

erőnek erejével. S ez az *-n* rag megmaradt a személynévmásoknál, p. *ten* fejedre, *ön* házába (l. 141.)

507. Sokszor azonban más ragot is teszünk a birtokos jelzőhöz, még pedig a részes határozó ragját, mert ez úgy is rendesen azt jelenti, hogy vkinek részül jut, birtokába kerül vmi (466). Leginkább akkor tesszük a birtokoshoz ezt a *-nek* ragot, ha a birtokot ki akarjuk emelni, p. atyjának e r é n y e i t örökölte csak, hibáit nem; atyjának jellemét, anyjának szivét örökölte. Ellenben ha a birtokot emeljük ki, akkor inkább rag nélkül mondjuk, p. atyja természetét örökölte, nem anyjáét. — Hogyha sem a birtokost, sem a birtokot nem akarjuk kiemelni, hanem a mondatnak valamelyik más részét, akkor a birtokost majd *-nek* raggal mondjuk, majd a nélkül. P. Arva gólya áll magában egy teleknek a lábjában (A.); ezt így is lehetne: árva gólya áll m. egy telek lábjában (az árva gólya van kiemelve). Berzsenyinek e két sorát: »Kertem virági szebben illatoznak, és kazlaimnak árnya hívesebb« — akár így is mondhatnók: Kertemnek virági szebben illatoznak és kazlaim árnyéka hívesebb (a kiemelt részek »szebben« és »hívesebb«).

Ha a birtokost *-nek* raggal mondjuk, el is válhatik a birtoktól, úgy hogy más szók kerülnek közéjük. P. A kiürült háznak csak düledéke marad. (Kisf. K.) Ott egy temetőnek látom keresztjeit. (Ány.) Sőt a birtok meg is előzheti a birtokost, p. A jó kedv legszebb virága a komor életnek. (Kisf. K.) — Ha azonban a birtoknak melléknévi jelzője van, ez állhat a birtokos és a birtok közt akkor is, ha nincs *-nek* ragja a birtokosnak; p. A hűség csendes angyala őrzi porod. (U. a.) Ki vína Isten tüzes haragjával? (A.) A Mátra egyik erdőséges ága. (Pet.)

508. Ha cselekvést vagy cselekvőt jelentő névszónak van birtokosa, p. a kéz irása, a levél irása, a levél irója, akkor a birtokos a birtokban kifejezett cselekvésnek vagy alanya, mint az első példában, vagy tárgya, mint a másik kettőben; az első esetben a l a n y i b i r t o k o s n a k (genitivus subjectivus), a másodikban t á r g y i b i r t o k o s n a k (genitivus objectivus) nevezzük (l. még 206, 207). Alanyi van p. ezekben: Mint a barna éjfél, szeme pillantása. (A. T.) Két derék levente, egy édes anyának szülötte, nevelte. (A. T. e.) Tárgyi ebben: Bence, fegyveremnek régi hordozója. (U. o.)

Digitized by Google

509. A birtokviszony sokszor arra szolgál, hogy a birtokosok közül egy részt jelöljünk meg vele, p. gyermekeinek egyike fiú, ketteje meg leány; hősök párja (A.); az anyák legjobbika; kenyeremnek javát megettem (Szentjóbi.) Ilyenkor a birtokost *részelő birtokosnak* mondjuk, mert mintegy fölrészeli, részekre osztja magát (genitivus partitivus).

510. Sokszor a szó mintegy fokozás végett maga magával van birtokviszonyba téve, p. énekek éneke, királyok királya; halálnak halálálával halsz meg. A király erőnek erejével rajt volt. (Pet.) Ő lelkemnek lelke, szememnek világa. (A.) Tulajdonképpen ezek is *részelő birtokosok*, mert »énekek éneke« a m. az énekek közül az egy ének vagyis a többiből kiváló ének; erőnek erejével a. m. minden erőnek a leghathatósb részével.

511. Vannak ilyen különös kifejezések is: a siralom völgye; a tettek embere; itt megállott a sok évnek és sok búnak embere. (Pet.) Itt a völgy a siralom birtokának, mintegy áldozatának van föltüntetve, pedig tulajdonkép a siralom a völgyé, továbbá a tettek, az évek, a bú az emberéi. Itt tehát a birtokos jelzők egyértékűek *-s*-képzős melléknevekkel: a siralmas völgy, a sok-éves, bú-s ember. Az ilyen birtokosnak latin neve *genitivus qualitatis*, azaz minőségi birtokos.

512. Ha a jelzett szót csak hozzá gondoljuk, akkor a birtokosból *-é*-képzős főnevet alkotunk (l. 294) s ez a főnév helyettesíti az egész birtokos kifejezést; p. a helyett hogy »ez a palota *a király palotája*«, azt mondjuk: ez a palota *a királyé; a királyénál* szebb nincsen stb.

Harmadik fejezet.

A szórend.

513. A szavaknak elrendezése nem attól függ, hogy melyik minő mondatrész, hanem hogy a hallgatóra vagy olvasóra nézve a gondolatnak melyik részét tartjuk fontosabbnak. Ha p. vki abban kételkedik, hogy irt-e az öcsém, akkor az állítmányt fogom kiemelni és előre tenni: *irt* az öcsém; ha pedig azt akarja tudni, hogy ki irt, akkor az alanyt teszem előre: *az öcsém* irt. Lehetséges azonban, hogy az irást emelem ki s mégis hátra teszem az igét: az öcsém *irt*. Az élő beszédben ugyanis a kiemelés nem annyira a szavaknak elrendezésében nyilatkozik, hanem inkább a fontos szónak hangosabb, nyomatékosabb kiejtésében; ezt *hangsúlynak* nevezzük, s azt mondjuk, hogy a fontosabb szót *hangsúlyozzuk*. Ha p. a hall-

Digitized by Google

gatóra nézve a fődolog, hogy irt-e öcsém tegnap, akkor a feleletben az *irt* szót kell hangsulyozni, de a szórend hatféle is lehet:

1. *irt* az öcsém tegnap } 3. az öcsém tegnap *irt* } 5. az öcsém *irt* tegnap }
2. *irt* tegnap az öcsém } 4. tegnap az öcsém *irt* } 6. tegnap *irt* az öcsém. }

Ellenben ha az a fődolog, hogy mikor irt, akkor az időhatározót kell hangsulyozni: az öcsém *tegnap* irt, v. *tegnap* irt az öcsém. Itt azonban már látjuk, hogy a szórend is mennyire összefügg a kiemeléssel, mert ez esetben csakis kétféleképen rendezhetjük a szavakat; s e két szórend nem is egészen egyértékű, mert ha p. e gondolat ellentétben van állítva avval, hogy bátyám *ma* irt, akkor csak az első rend állhat meg: az öcsém *tegnap* irt; nem: *tegnap* irt az öcsém. Az előbbi hatféle szórend közül is csak a 3. és 5. használható, ha ezzel a gondolattal állítjuk ellentétbe: a bátyám *olvasott;* viszont csak a 4. és 6. használható, ha ellentéte p. ez a mondat lesz: ma *nem ir.*

514. Ha a gondolatot csak egy szóval fejezzük, akkor természetesen mindig azt az egyet hangsulyozzuk, p. megyünk; jertek! előre! Mihelyt azonban a mondatnak két része van megmondva, már többféle lehet mind a hangsulyozás, mind a szórend t. i. vagy az ige van kiemelve, vagy a névszó, vagy mind a kettő, és vagy az ige áll elül, vagy a névszó.

(1) Csak az igét kell kiemelni: a) Ha csak ez az uj eddig ismeretlen gondolatrész, tehát ha a hozzá tartozó másik mondatrész (az alany, tárgy vagy határozó) a megelőző kérdésben vagy elbeszélésben már említve volt, vagy ha ismeretes tárgynak a neve. Ha p. azt kérdik, hogy a beteggel mi történik, felelhetek egy szóval: ápolják, mert csak ez fontos; de ha feleletembe a beteget is befoglalom, akkor is csak az igét hangsúlyozom, a szórend azonban kétféle lehet: a beteget ápolják, v. ápolják a beteget. Az első esetben a tárgy mintegy előkészítő kifejezés, melyhez aztán az uj gondolatot hozzákötjük; a másodikban a tárgy csak utólag, a gondolatnak kiegészítésére járul az igéhez. Mindig előre tesszük a névszót, ha egy más névszóval ellent étbe van állítva; p. a beteget *ápolják*, az egészséges nem szorul rá. *Előbb ir, aztán olvas.* Szentegyház keblem belseje, oltára képed (a hazáé); te *állj,* s ha kell a templomot eldöntöm érted. (Pet.) A téli szél üvöltve fölsivít; *a gyermek fázik.* (Eö.) Akkor ís előre tesszük a névszót, ha ismeretes tárgyról valami általános itéletet mondunk; p. a föld *ke*

Digitized by Google

ring; az állat *érez;* a biró *itél.* Ellenben kérdésekben az igét tesszük előre; p. *kering* a föld? *itél* a biró? *látod* a fiút? *vársz* rá? *jössz* haza? *mész* be? — b) Néha mind a két szó a hallgatóra nézve uj v. váratlan fogalmat fejez ki, mégis csak az igét emeljük ki; ez történik rendesen a fölszólításokban, s akkor az igét előre tesszük; p. *tartsatok* lépést, *menj* haza, *takarodj* el. Ezeket azonban fordítva is mondjuk s akkor nem az igén van a hangsúly, hanem a névszón: *lépést* tartsatok! *haza* menj! *el*takarodj! s ezek az előbbieknél erősebb fölszólítások, úgy hogy p. a következő kifejezésekben fokozás történik: »*menj oda,* barátom; de *oda menj* ám!« »*Állj meg,* boszú, *megállj!*« (A. — L. még 518).

(2) Csak a névszót emeljük ki akkor is, ha az ige már említve volt, már ismeretes, és a hallgató a másik mondatrészt akarja tudni, különösen a) valahányszor névmásos kérdésre felelünk (403); p. *ki* kisérte? *barátja* kisérte; *mit* látsz? *fecskét* látok; *hová* ment? *föl*ment; — b) valahányszor a névszói fogalomnak ellentétét ki akarjuk zárni a gondolatból; p. *föl*ment (nem *le*); *nyáron* történt (nem *télen*). *Lassan* járj (ne *gyorsan*), *tovább* érsz. Oh *lassan* szállj és *hosszan* énekelj, haldokló hattyúm! (Pet.) — c) egyébkor is, ha bár mind a két fogalom uj, de a névszót fontosabbnak érezzük; p. hol van a fiú? *föl*ment v. *el*szökött (a menés nem oly fontos, mert magától értetődik, ha egyszer nincs itt, hanem a *föl*-jutása v. *el*-tünése fontos); *meg*tanulom (a *meg*-ben azt emelem ki, hogy végig tanulom, egészen, l. 80). — Ha csak a névszó van kiemelve, rendesen megelőzi az igét. Néha mégis az igét tesszük előre; p. járj *lassabban,* akkor nem esel el; v. ha p. az a kérdés, kiket hívtak meg, a felelet: hívták *bátyámat,* hívták *öcsémet,* hívták *barátaimat,* csak én rólam feledkeztek meg.

(3) Ha mind a két fogalom uj a hallgatóra nézve, akkor sokszor mind az igét, mind a névszót külön hangsúlyozzuk, s ilyenkor rendesen az ige áll elül; p. (micsoda zaj van az utcán?) *indulnak a katonák;* (nézz ki, mit látsz?) *esik a hó; dühöng a déli szél; jön az árvíz; jön a tatár;* (mit csinált a fiú?) *szaladt haza; ment vissza; jött felénk; menjünk haza; jöjj le; szeretem a reggelt; szeretnék szántani.* Néha csak az igét hangsúlyozzuk, különösen a felszólításokban, p. *menjünk* haza, *jöjj* le; néha meg csak a névszót s akkor a névszó áll elül (l. a 2. pontot),

Digitized by Google

p. *a katonák* indulnak, *a hó* csik, *haza* szaladt, *visszament*, *felénk* jött, *haza* menjünk, *lejőjj*.

515. Láttuk, hogy ha csak a névszó van hangsúlyozva, rendesen megelőzi az igét. Azonban a hangsúlyos névszó nem csak megelőzi az igét, hanem közvetetlen az ige előtt szokott állani s közte és az ige közt nem áll más szó. Ezt akkor látjuk, ha más hangsúlytalan szavak is vannak a mondatban; p. tegnap ki kísérte haza? (a kérdő névmások mindig hangsúlyosak!) tegnap *barátja kísérte* haza; minthogy a *barátja* szót kell kiemelnünk, ezt tesszük közvetetlen az ige elé s nem tehetjük közéjük sem a »tegnap«, sem a »haza« szót. Ellenben ha a *haza* volna kiemelendő, akkor ezt tennők az ige elé: *haza kísérte* barátja tegnap (v. *h. k.* t. b. — b. t. *h. k.* — t. b. *h. k.* — b. *h. k.* t. — t. *h. k.* b.; mert a hangsúlytalan névszó lehet mind a kettő utólagos kiegészítő, v. mind a kettő előkészítő, v. egyik elül s a másik hátul; de a hangsúlyos szó szoros kapcsolatban van az igével s mintegy egységes kifejezést képez vele, úgy mint p. a jelző a jelzett szóval.) Igy: Mint szélringatta száraz ág, *remegve nyúlt* ki két keze. (Pet.) *Fövénnyel rakta* meg szekerét. (A.) *Messze vágtat* a nagy ércló, *messze reng* a föld alattok. (A.) *Temetni jöttem* Caesart, nem dícsérni. (Vör. JC.) Csak *teste halt* meg, de lelke él. Dobó a hír könyvibe nagy neve örök betűit *török vérrel irta* be. (Pet.)

Az ige oly erővel vonzza maga elé a hangsúlyos szót, hogy olyan tárgyat és határozót is maga elé vesz, mely nem is az ő tárgya v. határozója, hanem a mondatban levő (főnévi v. határozó) igenévé; p. *házat* akar venni (»házat« a venni tárgya), *Bécsbe* kell utaznom, ha *be* talál jönni, *le* lehet menni, halott *százezrivel* fog veszni ott (A.), *ki* van szedve, *szegre* van akasztva. Ilyen vonzást az igenév tárgyára és határozójára leginkább a következő igék gyakorolnak: *fog, kezd, akar, kíván, próbál; tud, bír, lehet (szabad), mer, merészel; szokott, szeret, talál; hagy, enged; tetszik, kell; van.*

Azonban az *is* kötőszó és a tagadó szócskák (l. 518) állhatnak a hangsúlyos szó és az ige között. P. *Ritkán* is jár rosszúl, a ki maga iparkodik magán segiteni. *Ki* is mondom. *Be* ne menj! *Meg* nem mondaná! De én nem mondom senkinek, *ki* nem kiáltom. (Pet.) — Különösen ha a hangsúlyos szó kérdő névmás. P. *Mikor* is ment el? *Hogy* is kezdjem csak hát? (Pet. J. v.)

Digitized by Google

Hogy ne sírnék, keseregnék? (Nd.) *Mért* nem jön a Szondi két dalnoka? (A.) — Állnak továbbá a hangsúlyos névszó és az ige közt a névutók: *az asztal* alatt találtam meg; *husvét* után jött haza; *az eső* miatt maradt itthon. És a következő határozók, melyek ragos névszókhoz majdnem oly szorosan csatlakoznak, mint a névutók: *-n belül, kivül, fölül, alul, át, keresztül, túl, innen; -hoz közel, képest; -től* és *-nál fogva; -ra nézve, -vel együtt;* p. *a határon* kivül találták meg, itt *Budához* közel történt a dolog, csak *termetre* nézve hasonlít hozzá. — Végre a jelzett szó rendesen a jelző mögött marad, há bár a jelző van is kiemelve, mert a kettő együtt mindig egy tárgy megnevezése s így szorosan összetartozik. P. *Hatalmas* ember volt Nagy Sándor. *Oly* kevés avar emlék maradt fönn. *Nyár* idején aratják le a buzát.

516. Sokszor két vagy több névszót hangsúlyozunk, mert a hallgatóra nézve mindeniket ujnak vagy fontosnak tartjuk. Ilyenkor rendesen csak egy hangsúlyos kifejezés előzi meg az igét, még pedig az, a melyiket a beszélő a körülményekhez képest éppen legfontosabbnak érzi; p. *öcsém* volt ott *tegnap; öcsém* volt ott tegnap a *könyveért;* (mikor volt ott?) *tegnap* volt ott *a könyveért;* (miért volt ma ott?) *a könyveért* volt ott *tegnap.* (Micsoda zaj van?) *A katonák* indulnak *gyakorlatra;* v. *gyakorlatra* indulnak *a katonák.* Nógrád s Gömör közt *hosszan* nyúlik el *a Mátra egyik ága; itt* állt *Salgóvár.* (Pet.) *Kis lak* áll *a nagy Duna mentében.* (Pet.) — Vannak azonban esetek, melyekben több hangsúlyos rész is állhat az ige előtt:

(1) A következő és hasonló erősítő kifejezések: *igen, nagyon, úgy, annyi, mennyi, hány, mekkora* (fölkiáltásokban), *elég, sok, mind, még egy, előbb-utóbb, könnyen, messze, szintén* — mindig hangsúlyosak, de rendesen a másik hangsúlyos névszót bocsátják az ige elé, ők maguk pedig vagy még előbbre, vagy az ige után helyezkednek el. P. Nagyon *egyetértenek.* Úgy *el*szökött, mintha itt sem lett volna. Annyira v. mennyire *meg*ijedt (nem: mennyire ijedt meg)! Elégszer *be*néztek. Míg olyan lesz, sok víz *el*foly a Dunán. (Pet.) Be sok ember *sírva* fakadt. (Pet.) Mindnyájan *ott* maradtak. Mindig *készen* vagyok. Előbb-utóbb *értésükre* esik a dolog. Messze földet *be*járt. — Igy is mondjuk: egyetértenek nagyon; elszökött úgy; benéztek elégszer; ott maradtak mind; készen vagyok mindig stb.

Digitized by Google

(2) Az *is* kötőszóval kapcsolt mondatrész mindig hangsúlyos, de ilyenkor hangsúlyos az a rész is, melyre nézve a mondat a megelőző gondolattal megegyezik; ha p. azt mondjuk, hogy »a madarak repűlnek, a denevér is *repül*«, itt a két mondatban a repülés egyezik s ezt is hangsúlyozzuk. Ha ilyenkor a megegyező mondatrész névszó, akkor mindig ez áll közvetetlen az ige előtt s így itt is két hangsúlyos kifejezés előzi meg az igét; p. Kadosa volt legvitézebb, de *Béla is vitézül* harcolt. Az egyező rész még erősebben hangsúlyozva van, ha a kötőszós mondatrészt hátra tesszük: *vitézül* harcolt *Béla is* (az előbbi példában: a repülés jobban ki van emelve, ha így mondjuk: repül a denevér is; szaladj te is, pajtás! Gy.) Volt ám nekem uj ruhám is (Pet.) — P. Az őz is *megijed*; farkas is *fölébred*. (Gy.) A juhásznak úgy is *nagy melege* vagyon. (Pet.) A falnál is *fehérebb* lesz. (Gy.) Holnap is *nap* lesz. (Közm.) Oh, a nap is bár még *soká* emelné fényes homlokát! (A.)

517. Ha két v. több hangsúlytalan része van a mondatnak, ezeknek elhelyezése sokféle lehet. Ha szemügyre vesszük az 513. cikkben fölállított hatféle szórendet, látjuk, hogy külömbségüket csakis a súlytalan részek helycseréje idézte elő:

1. *írt* az öcsém tegnap } 3. az öcsém tegnap *írt* } 5. az öcsém *írt* tegnap }
2. *írt* tegnap az öcsém } 4. tegnap az öcsém *írt* } 6. tegnap *írt* az öcsém. }

Látjuk azonban azt is, hogy az első négy változat nem hangzik oly jól, mint az ulolsó kettő: az első kettő azért nem szép, mert a hangsúlyos rész legelül áll s a többi mind pongyolán utána van vetve; a másik kettő azért nem szép, mert a kiemelendő gondolatot leghátra tettük, s eléje nagy feneket keritettünk; az ulolsó kettő azért szép, mert arányos, vagyis mert az egyik súlytalan rész megelőzi a hangsúlyos részt előkészítésül, a másik meg utána következik kiegészít-ésül. Közönséges beszédünkben a súlytalan részek rendesen arányosan megoszlanak a hangsúlyos résznek két oldalára. P. Petőfinek ezt a versét: »(Szép hazámba ismerősök mennek;) jó anyámnak tőlök *mit izenjek?*« prózában inkább úgy mondanók, hogy a hangsúlyos rész (s ehhez az ige mindig hozzátartozik) a két súlytalan rész között álljon: jó anyámnak *mit izenjek* tőlök? Az aránytalanság különösen akkor volna föltünő, ha egy mondatban három-négy súlytalan tag is volna, s valamennyit együtt mondanók vagy elül vagy hátul; p. *üresen jött* haza tegnap a kocsi a vásárról, vagy: tegnap a kocsi a vásárról haza *üresen jött;* legrendesebb így: tegnap a kocsi *üresen jött* haza a vásárról, vagy igy: a vásárról tegnap *üresen jött* haza a kocsi.

E példából látjuk, hogy arányos megosztással is többfélekép rendezhetjük a súlytalan részeket; ugyanezt látjuk fönt az 5. és 6. esetben, vagy

Digitized by Google

p. ezekben: holnap *haza visznek* bennünket, v. minket *haza visznek* holnap. Előre inkább azt a részt tesszük, mely a beszéd összefüggésében fontosabb a megelőző vagy következő gondolatra nézve; p. ma még itt mulatunk, de holnap *haza visznek* bennünket; ellenben: minket *haza visznek* holnap, de barátunk még egy napot itt fog tölteni. Ha csak olyan sulytalan tagja van a mondatnak, mely magában nem fontos sem a megelőző, sem a következő gondolatokra nézve, akkor mindegy, akár elül áll, akár hátul; p. elbeszélés elején (A. Hatvani) e h. »*Kitelt* az év, a perc *lejára*« ép oly helyes volna: az év *kitelt*, a perc *lejára*, vagy: az év *kitelt*, *lejárt* a perc, vagy: *kitelt* az év, *lejárt* a perc. — Ritkán használjuk előkészítőnek magát az igét (l. 514, 2), továbbá az igekötőket általában az olyan szavakat, melyek az igével szorosan össze szoktak forrni (l. a mondattani összetételek közt 191); ezek ha maguk nincsenek hangsúlyozva, nem elül, hanem hátul állanak, p. *kevesen tudták* meg, *későn vette* észre, *nem értek* vele egyet. »*Össze* a szomszéd se zördül« (A.), rendes beszédben: a sz. se z. *össze*. De ellentét esetén előre tesszük az igekötőt, p. ki *nem eresztik* az embert, be *igen*.

Ha az ige után még hangsúlyos szó is van és súlytalan is, majd az egyiket, majd a másikat tesszük előbbre; p. a ki maga iparkodik magán *segíteni*, v. a ki m. i. segíteni magán. Itt viszik az ablak alatt; mért nem visznek *engemet* ki? (Pet.) így is lehetne: m. n. v. ki *engemet?* Add meg magad *kegyelemre!* (A. Kev.) és: Add meg *kegyelemre*, jó Szondi, magad? (A.)

518. A tagadó *nem* és tiltó *ne* szócskák rendszerint hangsúlyosak, de közvetetlen az ige előtt csak akkor állnak, ha magát az igét, a cselekvést tagadják v. tiltják, p. *nem esik* a hó, *ne menj* haza. Ha ellenben névszóra vonatkozik a tagadás, akkor a tagadó szóra a névszó következik, de ez után mindjárt az ige; p. *nem a hó* esik (itt nem az esésre vonatkozik a tagadás, hanem csak a hóra, mert p. eső esik v. jég); *ne haza* menj. *Nem ki*ment belőle, bennszorult a pára. (A. T.) Kardot *nem is hiába* ránt (ránt kardot, de nem hiába; A.) — Az utóbbi mondatokat úgy is ejtjük, hogy a tagadó szót nem is hangsúlyozzuk, hanem csak a tagadott fogalmat, különösen, a ennek ellentéte is meg van mondva; p. nem *a hó* esik, hanem *az eső;* nem *ki*ment belőle, *benn*szorult a pára; ne *inni* adj, hanem *enni;* s ilyenkor még a tagadott ige is hangsúlyos, p. nem *ment*, hanem *szaladt*. (Azt is mondhatom: *a hó* nem esik, vagy: csak *a hó* nem esik; s ez annyit tesz, hogy csak a hóra vonatkozólag tagadom az esést.) — A tagadó szó akkor is elveszti hangsúlyát, ha az *is* kötőszóval összeolvad, mert az ebből keletkező *sem* és *se* mindig súlytalanok; azonban ezeket is közvetetlen követi az a szó, melyre

Digitized by Google

a tagadás vonatkozik, p. ő sem *ment* haza, hanem itt maradt; te se *haza* menj, hanem Péterékhez. (*Sem* és *se* csak akkor lehetnek hangsúlyosak, ha a mondatoknak elején állnak: *Sem* azelőtt, *sem* azóta nem látták azt a seregnél. A. *Se* láss, *se* hallj.) — A tagadást és tiltást erősítjük azáltal, hogy az igekötő féle szavakat (517) előre tesszük, s a tagadó szó ilyenkor is elveszti hangsúlyát; p. *ne* menj el — *el* ne menj! *nem* maradt volna itt — *itt* nem maradt volna a világért sem. Már ezt *föl* nem tettem rólad. (Pet.) *Ki* ne térj ez ösvényből, melyen most rózsát szaggatsz. (Berzs. V. ö. *állj meg* és *megállj* 514).

519. Némely szavakat nem igen szoktunk hangsúlyozni, p. ritkán hangsúlyozzuk a kötőszókat, vagyis a mondatviszonyító szavakat, még ritkábban a szóviszonyítókat (névutókat és ragokat), és mindig súlytalanok a névelők. Az ilyen szavak hozzátámaszkodnak, mintegy hozzásímulnak vagy a következő szóhoz, p. az *és*, *mert* stb. kötőszók s a névelők, vagy pedig a megelőzőhöz, p. az *is* kötőszó, a névutók, a ragok. Amazokat elülsímulóknak nevezik (proclitica), emezeket hátulsímulóknak (enclitica). A kötőszók közül némelyek majd elülsímulók, majd hátulsímulók, így *azonban* (533), *pedig* (531, 534), *tehát* (535). — Van néhány hangsúlyozható kötőszó is, p. *mind* — *mind* (527), *vagy* — *vagy* (530), *ha* — *ha* (552).

MÁSODIK SZAKASZ.

Az összetett mondat.

520. Az összetett mondatnak tagjai kétféle viszonyban állhatnak egymással: vagy úgy kötünk össze két gondolatot, hogy egymással összefüggőknek, de egyenranguaknak tüntetjük fel őket; p. megirta a levelet és most várja a feleletet; vagy pedig úgy, hogy az egyik gondolat a másiknak csak kiegészítő részeül tünik föl, p. megirta, hogy most várja a feleletet: a második mondat az elsőnek valóságos tárgya, mert az a kérdés, hogy mit irt meg. Itt tehát a második mondat alája van rendelve az elsőnek, holott az előbbi esetben melléje van rendelve egyik gondolat a másiknak. Az alárendelt mondatot röviden mellékmondatnak nevezzük, mert tartalma mintegy mellékesnek tünik föl a föléje rendelt főmondatéhoz

Digitized by Google

hasonlítva (ép úgy mint a melléknév a főnévhez hasonlítva.) Az egymás mellé rendelt mondatok lehetnek főmondatok is, mellékmondatok is; p. csak főmondatok vannak ebben: A tél elmulik s akkor visszajönnek az énekes madarak; ellenben a következő példában két mellékmondat van egymásmellé rendelve s egy főmondatnak alárendelve: Tudjuk, hogy a tél elmulik, s hogy akkor visszatérnek az énekes madarak.

521. Ha a mondatokat összekötjük s egymással vmi viszonyba, vonatkozásba állítjuk, e célra többnyire különös mondatviszonyító szókat használunk (177), még pedig vagy kötőszókat vagy vonatkozó névmásokat. Sokszor azonban nem is használunk külön szót a két mondat összekötésére, sőt sokszor összetehetjük a két mondatot kötőszóval is, a nélkül is. P. A tél elmulik *és* akkor visszatérnek a madarak; vagy: A tél elmúlik, akkor visszatérnek a madarak. Kérdezték, *hogy* mit keres; vagy Kérdezték, mit keres.

Első fejezet.

A mellérendelt mondatok

522. A mondatok ötfélekép lehetnek egymás mellé rendelve. 1) Gyakran egyszerűen összekapcsolunk két mondatot, mert a két gondolatot csak összetartozónak akarjuk föltüntetni; p. Egyet sétálok, aztán haza megyek. Az ilyeneket kapcsolt mondatoknak nevezzük. 2) Néha a két gondolatot mint két lehetőséget állítjuk szembe, melyek közül választani lehet: Sétálok egyet, vagy elmegyek haza. Választó mondatok. 3) Sokszor a két gondolatot azért kötjük össze, hogy föltünjék köztük az ellentét: Nem sétálok, hanem elmegyek haza. Ellentétes mondatok. 4) Összeköthetjük a két mondatot azért, hogy a második gondolatot következtessük az elsőből: Nincs kedvem sétálni, hát elmegyek haza. Következtető mondatok. 5) Végre adhatja a második gondolat az elsőnek magyarázatját: Elmegyek haza, úgy sincs kedvem sétálni. Magyarázó mondatok.

523. Az irásban majd vesszővel, majd pontos vesszővel választjuk el a mellérendelt mondatokat, a szerint a mint szorosabb

Digitized by Google

vagy lazább a gondolatoknak összefüggése. P. »Kedvesen süt a hold, szól az estharang; a szelid harangszó nekem búcsuhang« (Vach. S.), itt a három kapcsolt mondatból az első kettő jobban összetartozik, mert külső körülményeket ír le, holott a harmadik már a beszélő személyre vonatkozik. Sőt néha kötőszó elé pontot is teszünk, különösen nagyobb mondatok közé, p. »Volt egyszer egy vitéz kiŕály, volt neki két fiacskája, aranyhajú két szép gyermek. *De* mit ér a szép aranyhaj, mit ér atyjok vitézsége?« (Gy.)

I. Kapcsolt mondatok.

524. A kapcsolt mondatokban sokszor nincs kötőszó. Különösen egymást kísérő v. követő körülmények fölsorolásában; p. Selyem a fű, édes a méz. (A.) Ott szebb a rózsa, tisztább a patak, zengőbbek a dalok. (Vach. S.) Az óra már éjfélt ütött, a föld már néma lőn. (Eö.) Egyik tizenkilenc, a másik egy híján husz. (Közm.) Egyrészt külső ellenség fenyegette az országot, másrészt kitörő félben volt a polgárháború (v. »részint-részint«, »egy felől — más felől«). Elül tűzbe, hátul vízbe. (A.) Ráivék, azután ilyen mesét mondott. (A.) Péter gyorsan fölnyergelt, avval ült a lóra. (Népk. Gy.) — Továbbá egyenlő kezdetű mondatok közt; p. Minden zúgot megüldöznek, minden bokrot általdöfnek. (A.) Ott benn született még messze Ázsiában, ott látta elöször a szép napvilágot. (Pet.) Majd örvénybe merült, majd heggyé nyúla magasra. (Vör.) Hol elvesznek valamit belőle, hol hozzátesznek. (Tel.) Ki erre ment, ki amarra.

525. A kapcsoló kötőszók részint magányosak, részint párosak. A magányosak ezek: *és* v. *s, még, is, szintén.*

A legközönségesebb kötőszó az *és* vagy rövidítve *s:* Vágtat a ló és a pusztán nagy üres éj hallgat aztán. (A.) Végsőt mosolyga orcád, s a halál leszedte róla szép rózsáidat. (Vör.) — A *meg* már nem fordul elő olyan gyakran: A völgyi harc föl-fölsivít, meg elviharz. (A.) Leginkább még összevont mondatokban használatos: Egy meg egy, az kettő.

Az *is* kötőszót akkor használjuk, ha a második gondolat csak mintegy függeléke, megszerzése az elsőnek, vagy ha csak utólag jut eszünkbe, vagy ha mintegy külön akarjuk kiemelni, hogy ez ís hozzájárul az első gondolathoz; p. Igyekeztem az én uramnak nyeresé-

Digitized by Google

get szerezni, reméllem is, hogy nem volt haszontalan az én munkám. (Tel.) Nem varrhatok, nem is látok már szememmel. (Gy.) Réce reppen köztę, a halász gólya is meglódítja szárnyát. (A.) Nyöszörgést hall, sírást hall. (Gy.) — Az *és* és *is* közt még az a különbség, hogy amaz mindig a két mondat közt áll, az *is* pedig követi ama fogalom nevét, melyet az elsőhöz csatol (519.) Sokszor mind a kettő együtt is előfordul; p. Erőlködtem az istent ismerni, *és* egyebekkel *is* ismertetni. (Tel.) Különben maga az *is* régente *és* volt, mint a latinban is mind a kettő *et*. — Az *is*-hez hasonló értelműek *szintén* és *hasonlóképpen*, csakhogy ezek jobban kiemelik a második gondolatot s azért hangsúlyosak, nem súlytalanok, mint az *is*; p. Tárnok vize mentén a nagy csata megvolt, Cezumornál szintén. (A. B. h.)

Ha a második mondat tagadó, akkor a tagadó szó összeolvad az *is* kötőszóval, a maga hangsúlyát elveszti (518), s lesz *is nem* h. *sem*, *is ne* h. *se* (csakhogy a rövid *se*-t a *sem* h. is használjuk, tehát ha nem is tiltó a mondat); p. e h. »nem varrhatok, szememmel *is nem* látok már« azt mondjuk: szememmel *sem* (*se*) látok már. (Néha aztán az *is*-t még egyszer kitesszük: Atyja után én vagyok az atyja, árvaságát meg *sem is* siratja. A.) — Az *és*, *s* kötőszó is sokszor egészen hozzá símul (519), beleolvad a tagadó szóba, de az így keletkező *sem* megtartja hangsulyát; p. e h. »nem lát, *s nem* hall«, azt mondjuk: nem lát, *sem* hall. Ilyenkor magukat a tagadó *nem*, *ne* szókat rendesen ismételjük: nem lát, *sem nem* hall. Attól ne féljen, *se* attól *ne* tartson, hogy . . . (Mikes).

526. Ha a második mondat valami különöset, meglepőt, az elsőnél nagyobbat fejez ki, akkor az *is* v. *sem* szóval összekötött kifejezés elé a *meg* határozót szoktuk tenni; p. Ilyenkor törik ki nem egy ablaktábla, még a vaslapát is (ha leteszi) pattan. (A.) — Ilyen fokozás esetén használjuk továbbá a *sőt* kötőszót; p. Atyafi osztályban láng nem fogy a lánggal, sőt ragyog a kettő még telyesb világgal. (A.)

Az *is* és *sem* kötőszókat alkalmazzuk sokszor ilyen fokozó erősítő kifejezésben akkor is, ha a megelőző gondolat nincs kifejezve; p. Titkos éjjel a kaput kinyitják, magyar urak ezt nem is gyanitják. (A. Itt az *is* nem az első mondathoz köti a másodikat, hanem fokozása ennek a ki nem tett gondolatnak: nem a magyarok tudtával és beleegyezésével történik.) Izabella királyné Budában azt *se*

Digitized by Google

tudja hova lesz buvában. (A.) *Egyik s m* volt ott. *Egy* szót *se* szólj. Ide tertoznak a tagadó névmások (162), melyekben a tagadó szó mindig *sem*, nem pedig az egyszerű *nem*: *semmi*, *senki* (e h. *s nem mi*, *s nem ki*). Ezek mellett az ige elé mindig kitesszük még egyszer a tagadást (mint 525 végén): *senki nem* látta, *ne* szólj *semmit*; sőt a *nem* és *ne* helyett a kötőszós *sem* és *se* tagadókat is ismételjük: *senki sem* látta, *semmit se* szólj. Ilyenkor azonban az első *sem* el is maradhat; p. Oh! bizony *mit sem* bajt a cseh bajnok én rám. (A.) — Ide tartoznak aztán az ilyen kérdések is: Ki *is* mondta? hogy *is* volt csak?

527. Az *is* és *sem* kötőszókat sokszor párosan használjuk, úgy hogy mind a két mondatban kitesszük őket; p. Enni is ad, ágyat is vet. (Gy.) Eső sem esik, nap sem süt. Haza se menj, itt se maradj. Sem él, sem hall. Se lát, se hall. Se nem izensz, se nem írsz hát levelet? (Nd.) Se lásd, se hallj; v. se ne lásd, se ne hallj! — Lehet az egyik mondatban *is*, a másikban *sem*; p. Rozgonyi *se* fukar, *s* a király *is* ott van. (A.)

Ilyen kapcsoló szópár még a *mind — mind*, csakhogy ezeket rendesen hangsúlyozzuk; p. Mind becsületét eljátszotta, mind hazájának ártott. A két *mind* azt fejezi ki, hogy mind a két esemény megtörtént; tehát nem egyéb, mint a közönséges *mind* névmás, és régente az ilyen mondatok közé csakugyan még oda tették az *és* kötőszót: *Mind* becsületét eljátszotta, *s mind* hazájának ártott.

Az ilyen kapcsolatot hasonlító szerkezet is helyettesítheti (554): *Valamint* becsületét eljátszotta, *úgy* hazájának *is* ártott.

Sokszor a kapcsolást ellentétes szerkezet helyettesiti: ha t. i. az első mondat így kezdődik: *nem csak* (tehát megszorító mondatnak tagadása,) p. *Nem csak* dícsérni kell a jót, követni *is* kell példáját; ilyenkor az ellentétes *hanem* kötőszót (195) tesszük a két mondat közé s így ellentétbe állítjuk az első mondatban foglalt megszorítást a másodikban foglalt klbővítéssel: *Nem csak* dícsérni kell a jót, *hanem* követni *is* kell példáját.

Összevont mondatok.

528. Ha két összekapcsolandó mondatnak egyenlő a tartalma s csak egy-egy részük különbözik, akkor az egyező részeket többnyire csak egyszer tesszük ki, úgy hogy a két mondatot mintegy összevonjuk egybe; az ilyen rövidített összetett mondatot nevezik összevont mondatnak. P. e helyett: *Mind a hárman* imádkoznak, s

Digitized by Google

megenyhülnek *mind a hárman* (Gy.), mondhatjuk röviden: *Mind a hárman* imádkoznak s megenyhűlnek. Minden embernek van baja meg panasza. (A. D. I.) Nem méltó, sem illendő dolog. (Tel.) Hanem váltogassa mind szavát, mind tettét. (A.) — Kötőszók nélkül: Grófok, bárók, nemes urak jönnek mennek. (Gy.) Megkötözve, elfáradva elalusznak. (Gy.) Le a völgynek, fel a hegyre, vadcsapáson, vízomláson veri, vágja, űzi egyre. (A.)

Választó mondatokat is szoktunk összevonni; p. »hó vagy jég esik« e h. hó esik vagy jég esik.

529. Ha az összevont mondatnak különböző személyű alanyai vannak s csak egy állítmánya, akkor az állítmány mindig többes számu. Személyre nézve természetesen csak egyik alannyal egyezhetik meg, még pedig ha első személy is van az alanyok közt, mindig avval, ha pedig nincs, akkor a második személyűvel; p. én és te itt maradunk, én és a fiúk ott voltunk, te és ő elmehettek.

Ha két egyesszámu főnév az alany, az állítmány majd egyes, majd többes számú, p. Szür, kelta *hozza* táborát; túl napnyugat, innen kelet *néznek* kemény farkasszemet. (A.) Hozzád mostohák szerencse és ipar. (Vör.) Bendegúz és Detre szász kezet kézbenropogva ráz. (A.) A Duna, a Tisza zavarodik. (Nd.) — Azonban ha tulajdonnevek az alanyok, az állítmány többnyire többesszámú; p Vadat űzni feljövének Hunor s Magyar. Hunyadi és Kinizsi sokszor megverték a törököt.

II. Választó mondatok.

530. Ha két gondolat között választás van engedve, a két mondat közé a *vagy* (néha *avagy*) kötőszót tesszük; p. Jött az édes álom, a ki legjobb dajka, vagy tán puha bölcső, vagy himbáló sajka. (A. T. e. II.) Kelj föl, foldd meg, avagy varrj egy újat nékünk. (Gy.)

Ha ki akarjuk emelni, hogy csak ennyi lehetőség van s több nem, akkor a kötőszót mindenik mondat elé kitesszük (s ilyenkor a *vagy* maga is lehet hangsúlyos); p. Vagy visszavíja ős hazánk szabadságát karunk, vagy érte küzdve, hű felek, egyért s együtt halunk. (Gy.)

Ha azt akarjuk kifejezni, hogy egészen egyre megy, melyiket választjuk a két lehetőség közül, akkor *vagy* helyett inkább az *akár* v. *akar* kötőszót használjuk párosan; p. Akár darázsfészekbe nyul-

Digitized by Google

jak, akár ezeket bántsam. Akár midőn a nap rajtad leszáll, akár midőn setét felhők borítnak. (Szem. P.) Ez ugyanaz az *akár* (az *akar* igéből), mely a határozatlan névmásoknál is előfordul s ott megvan magyarázva (160).

III. Ellentétes mondatok.

531. Az ellentétnek többféle esete van. Az első az, mikor két dolgot vmi tekintetben összehasonlítunk egymással, ha p. a földet és a napot összehasonlítjuk a keringésre nézve, s azt látjuk, hogy mindenikről vmi mást, eltérőt, ellenkezőt kell mondanunk. Ilyenkor a két mondatot négyféleképp köthetjük össze:

a) Ha erősen meg akarjuk jelölni az ellentétet, az *ellenben* kötőszót használjuk: a föld kering, ellenben a nap áll; v. a nap ellenben áll. A dicséretet szívesen szokták fogadni, ellenben a szemrehányást sokan zokon veszik. Látjuk, hogy e kötőszó az összehasonlított dolognak előtte is, mögötte is állhat.

b) Gyöngébb ellentétet fejez ki s azért az összehasonlított dolognak mindig mögötte áll a *pedig* kötőszó: a föld kering, a nap pedig áll. A könyvek száma végtelen, a te éveid pedig végesek. (Kölcs.) Hajnali szél zászlaját röpiti, maga pedig kardját emelinti. (A.)

c) Néha meg sem jelöljük az ellentétet, hanem csak a két gondolatnak összetartozását fejezzük ki a kapcsoló *meg* v. *és* kötőszókkal: a föld kering, a nap meg áll. Lantom nagyon szeretne hallgatva állani, s amott a zugban kardom folyvást panaszkodik hiába meddig tartom? (Pet.)

d) Néha még ezt az összetartozást sem fejezzük ki kötőszóval, hanem csak egymás mellé állítjuk az ellentétes mondatokat: a föld kering, a nap áll. Az elnémult patak honát vesztette el, a dalra kelt fiú ismét honára lel. (Pet.) Egyik napestig izzad, dolgozik; másik rugalmas pamlagán unatkozik. (Tompa.)

Az utóbbi három szerkezetben azonban néha az ellentétesség kiemelésére a második mondatban ezt a módhatározót szúrjuk közbe: *ellenkezőleg;* p. a föld kering, a nap pedig ellenkezőleg áll, vagy: a nap meg ellenkezőleg áll, vagy csak: a nap ellenkezőleg áll. (Ez a határozó mindig hangsúlyos, de az igét hangsúlyozzuk, mert a mondat tulajdonkép így van gondolva: a föld kering, a nap meg *ellenkezőleg* cselekszik: *áll).*

532. Az ellentétnek második esete az, hogy összehasonlítunk két ellenkező, de egy dologra vonatkozó gondolatot, p. hogy »a föld

Digitized by Google

áll« és hogy »a föld forog«, s azt látjuk, hogy az egyik nem áll s csak a másikat állíthatjuk. Ilyenkor tehát mindig egy tagadás s egy állítás van egymással szembe állítva. Az ilyen két mondatot rendesen a *hanem* kötőszóval kapcsoljuk össze: a föld nem áll, hanem forog. Nem a székely, nem is Lacfi, hanem az a László, László, a győzött le minket harcon. (A. Itt a két gondolat a legyőzésre vonatkozik.) A katona ne lábára, hanem kezére bízza életét. (Közm.) — Ide tartoznak az ilyenek is (l. 527. végén): Bátorság kell *nem csak* a pillanatnyi szükségben, *hanem* a szükség tartósságában *is*. (Kölcs.) *Ne csak* tudd a jót, *hanem* tedd *is*. (Közm.) — A *hanem* kötőszó tulajdonkép hiányos mondat, mely ismétli az első mondatbeli tagadást; »a föld nem áll; *ha nem* (*áll*), forog.« (Néha rövidül és *ha'* lesz belőle: Lelsz te rózsát nem egyet, ha' százat. A.)

Néha a *hanem* nélkül állítjuk a tagadás mellé az állítást: a föld nem áll, a föld forog. Nem ült a nép otthon a kemence megett, mind háborúskodott. (Pet.) Nem engem illet az, egyedül csak téged. (Pet.) — Ilyenkor ha a második mondat még valami nagyobbat fejez ki, mint a mennyit várnánk, néha ezen módhatározók egyikével kezdjük: *inkább, ellenkezőleg,* vagy pedig a *sőt* kötőszóval (526); p. Nem vonakodott, *inkább* (v. *ellenkezőleg*) örült a megbízásnak. Nem tagadta meg kérelmüket, *sőt* (v. *sőt inkább,* v. *sőt ellenkezőleg*) örömmel teljesítette.

Néha az állítást tesszük előre s akkor a *hanem* kötőszó nem használható: a föld forog, nem áll. Ilyen mondatokban néha a *pedig* kötőszóval (531) fejezzük ki az ellentétet; p. A föld kering a nap körül, *nem pedig* a nap a föld körül.

533. Az ellentétnek harmadik esete az, mikor az első mondat elismeri ugyan valami állításnak igazságát, tehát megengedést fejez ki, de a másik mondat valami megszorítást, valami kifogást csatol hozzá, s ez mindig ellenkezője olyasminek, a mit az első mondatból következtetni lehetne. Ilyen mondatokat a *de* szóval kötünk össze. P. Szél a tölgyet ledönti, de a náddal nem bír. (Közm. Az első mondatból azt lehetne következtetni, hogy akkor mindennel bír.) Könnyű mást megitélni, de nehéz magát megismerni. (Közm.) Aranyhaju két szép gyermek, de mit ér a szép aranyhaj? (Gy.) — *De* helyett *azonban* is állhat s ezt kétfélekép lehet elhelyezni: Szél a tölgyet ledönti, azonban a náddal nem bír; vagy: a náddal azonban nem bír. Úgy végezé, hogy itt nem száll a partra, másként esett azonban, mint akarta. (Gr. Luz.) *Azonban* tulajdonkép azt fejezi ki, hogy ugyanazon időben, a közben még ez is megtörtént.

Digitized by Google

Ha a megengedő előmondat után az útómondatban valami egészen váratlan, meglepő következmény van elmondva, akkor erősebb ellentétet fejezünk ki, még pedig a következő kötőszókkal: *mégis* (azaz: még úgy is, még akkor is, l. 526) v. *mégsem, mindamellett, mindazonáltal.* P. Minden este bánva bánják, mégis, mégis (ha reggel lett) a gímszarvast űzni kellett. (A.) Keményen meg van tiltva, ő mindamellett (v. mindazáltal) meg merte tenni. — E három kötőszó elé az *és*-t is oda lehet tenni; p. Másnak szívem mindig jót kivánt, s engem mégis minden ember bánt. (Pet.) Sőt még a *de* kötőszót is: Messze eljár hegyen, völgyön és sikon; hej de mégis azt csevegi: jobb otthon. (Nd.)

Néha az ilyen ellentéteket is csak az *és* kötőszóval kapcsoljuk össze; p. Vért s életet áldoz neked e nemzet székedért, *s* te rút gyülölséggel fizetsz! (Gar.) A madárnak tolla van, s nem repülhet annyira; a folyamnak árja van, s nem foly árja oly tova. (Vör.) — Sőt néha nem is alkalmazunk kötőszót; p. Kemény harcos a Detre szász: nem tőle jött hunokra gyász; éles a Makrin fegyvere, nem bánta azt erős Keve. (A.)

534. Néha magát a megengédést is megjelöljük bizonyos erősítő szókkal, leginkább a következőkkel: *való, igaz, igen, úgy, ugyan, ám, bátor,* röv. *bár, ámbátor* v. *ámbár, jóllehet* (azaz jól meglehet, könnyen lehet). P. Ez *való* (v. az *igaz*), *s* én *mégis* kételkedem a dologban. *Igen* (v. *úgy*), *de* aztán mit csinálunk? A lusta ló megindítja *ugyan* a kocsit, *de* ismét abba hagyja. (Közm.) Mint te, olyan hosszan nem ringatom *ám, de* mosolygó szép szemeit felcsókolom én. (Győry.) Hogy törnek rám, hihetni *bár, de* úgy nem mint török tatár. (Cz.) Légy nyájas *ámbár, de* ne köznapi. (A. Haml.) *Jóllehet* maga is szegény, *mégis* örömest segít a szűkölködőkön. — Az *úgy* és *ám* szók egyesülnek is az ellentétes *de*-vel; p. *Úgyde* jó uram, azt szeretném megtudni. (A. Haml.) E helyett: igérte *ám, de* nem tette meg, azt is mondhatjuk: igérte, *ámde* nem tette meg. Talán csodállak, *ámde* nem szeretlek. (Pet.) Sőt maga az *ám* is szolgál ellentétes kötőszó gyanánt, ép úgy mint az egész *ámde;* p. Két összefolyó víz háborogva indúl, míg színbe verődik; *ám* csöndes azontul. (A. B. h.)

Néha megelégszünk a megengedő kötőszóval az ellentétes kötőszó nélkül: *Bár* a holtnak száma nincs, az élőknek egy híja sincs (A.) A *bátor* v. *bár, ámbátor* v. *ámbár* és *jóllehet* kötőszókkal hátul is állhat a megengedő mondat, s akkor az ellentétes előmondatban nem is szokás kötőszót használni; p. A király sátora messze kiösmer-

Digitized by Google

szett a többitől, *bátor* egymást érte ottan a sok úri sátor. (A. T. XI.) Most is hallom e dalt, elhangzott *bár*. (Csok.) Megteszem, *ámbár* nem szívesen. Nem hozok a házra semmi veszedelmet, *jóllehet hogy* éjjel járok mint a lélek. (A. T. VI.)

Van egy kötőszó, mely egymaga kifejezi mind a megengedést, mind az ellentétet, s ez a *pedig*. Ilyenkor ez a kötőszó rendszerint elején áll a mondatnak (nem mint 531, 532), még pedig a megengedő mondat elején, s az ilyen megengedő mondat mindig hátul áll. P. Szél a náddal nem bír, *pedig* a tölgyet ledönti. Elől ment az ütközetben, hej *pedig* ugyancsak járta az ütközet. (Pet.)

IV. Következtető mondatok.

535. Gyakran azért kötünk össze két gondolatot, mert az egyikből következtetjük a másikat; p. Lassan járj, tovább érsz. Jó az isten, csak megélünk. (Gy.) Mért nem visznek engemet ki? legalább nem sírna senki. (Pet.) Ezek kötőszó nélkül vannak egyesítve; azonban a következtető mondatot, a következményt többnyire vagy az *akkor* szó vagy pedig *tehát*, röv. *hát* köti az előző mondathoz, az előzményhez; Lassan járj, akkor tovább érsz. Jó az isten, tehát csak megélünk. Eléggé nem vigyázhattak, hát a víz (v. a víz hát) elvitte szívét mind a két arany báránynak. (Gy.) — A *tehát* és *hát* kötőszók nem állnak mindig elején a mondatnak. Ezek tulajdonkép szintén időhatározók voltak, mint az akkor, sőt a *hát* szócskát most is használjuk ilyen értelemben; p. Szellő támad hűs hajnalra, hát (= akkor) a szarvas nagy merészen ott szökdécsel túl a vízen. (A.) Kapirgál, kapirgál; hát (= ekkor) a házfödélről kövecs hull fejére. (Gy.)

Sokszor így kezdjük a következtetést: *következésképpen, ennek következtében, ennek folytán, e szerint;* s ha az első mondat egyszersmind okát adja a másodiknak, akkor így is: *ezért, azért* (*azért tehát, azért hát*), *ennélfogva.*

Ha hosszabbak a mondatok, a következtető mondat elé pontos vesszőt teszünk; p. Skythiában a húnok mint a fövény úgy megszaporodának; összegyülekezének tehát vezéreket választani, hogy elfoglalják a nyugati tartományokat.

Digitized by Google

V. Magyarázó mondatok.

536. Azért is összeköthetünk két gondolatot, hogy az elsőt a másodikkal megmagyarázzuk, más szavakkal is világosabban kifejezzük, helyre igazítjuk, vagy pedig okát adjuk. Ezeket a következő kifejezésekkel szoktuk összekötni: *tudniillik* (röv. *t. i.*), *azaz, vagyis, még pedig, úgymint, ugyanis.* P. »Megtanította, mi legyen az ő hivatalja. T. i. hogy őrízze a Krisztusnak juhait.« (Tel.) Igy szólott, azaz hogy így szólani nem mert. (A.) Egyszer beténferednek egy nagy vadon erdőbe, még pedig olyanba, a hol se eget, se földet nem láttak. (Mer.) Három korszakra osztják föl a történetet, úgymint ó-, közép- és uj korra. »Ebben az én munkámban magamnak semmi dícséretet nem keresek. Ugyanis .. szükségképpen tartozom vele.« (Tel.)

Ha a magyarázó mondat a magyarázottnak okát adja, sokszor kötőszó nélkül tesszük hozzá; p. Márvány ne ékesítse sírját, nevét tette örökké hirdeti. (Kisf. K.) A te tetőd nem kér emlékül oszlopot ércből: oszlop vagy te magad. (Vör. Cserh.) Húntól ne félj, hajója nincs. (A.) Búra fordul kedvük; nem lehet kimenni élelmet keresni. (Gy.) Ha az ok már magától értetődnék, rendesen ezeket a kifejezéseket használjuk: *hiszen* (röv. *hisz*), *úgy is.* P. De mit töröm fejemet? hiszen nem csak engemet érdekelnek a gond s a sok bajok is. (Horvát Á.) Felneveljük, úgy-e kincsem; gyermekünk már ugy is nincsen. (Gy.) Fölnevelem szegényt, hísz úgy sincs gyermekem. (Pet. J. v.)

Az ilyen okadó mondatszerkezet tulajdonkép megforditottja a következtetőnek; p. Jó az isten, hát csak megélünk. Csak megélünk, hiszen jó az isten. Húntól ne félj, hajója nincs. Hajója nincs, tehát ne félj a húntól.

Második fejezet.

Az alárendelt mondatok.

537. Az alárendelt mondat v. mellékmondat, mint láttuk (521), a főmondatnak mindig kiegészítő része s annyit ér, mintha a főmondatnak valóságos része volna, ugy hogy tulajdonkép csak a kettő együtt fejez ki egy teljes gondolatot. Azért megkülömböztethetünk annyiféle mellékmondatot, a hányféle része lehet magának az egyszerű mondatnak; csak állítmányi mellékmondat nincsen, mert az

Digitized by Google

állítmánynak, az igének mindig benne kell lenni már magában a főmondatban; e szerint minden mellékmondatnak névszói természete van. Van tehát alanyi mondat: De jó, (*mi?*) hogy meglellek. (A.) (*Ki* járjon lopva?) Ki lepét fog, lopva járjon. (A.) Tárgyi mondat: Kérdi, (*mit?*) hogy hol kóboroltak. (Gy.) Mit magadnak nem kívánsz, ne tedd azt másnak. Határozó mondatok: Oda megyünk lakni, (*hova?*) a hol helyet kapni. Akkor szép az erdő, (*mikor?*) mikor zöld. A két idősebbik fiú úgy jött vissza, (*hogyan? milyen állapotban?*) hogy semmijük sem volt. Szép a halál a harcmezőn, (*kinek?*) valaki ott meghal dicsőn. (A.) Haragszik, (*miért?*) hogy meg nem haltak. (Gy.)

Azonban máskép is föl lehet még osztani a mellékmondatok fajait. Fogjuk ugyanis látni, hogy némelyeknek főnévi természetük van, másoknak melléknévi, még mások pedig mindig úgy szerepelnek, mint határozók, tehát a határozó szókhoz hasonlítanak.

538. Minden mellékmondatban kifejezett gondolatot ki lehet fejezni főmondatban is. P. Valamint a madár ágról ágra száll, úgy száll az ének szájról szájra; valamint a fű kizöldül ó sírhanton, úgy ébred a bajnok a hősi lanton: Száll a madár ágról ágra, száll az ének szájról szájra; fű kizöldül ó sírhanton, bajnok ébred hősi lanton. Gím után ők egyre törnek puszta martján sós tengernek, hol a farkas soha sem járt (A): Gím után ők e. t. p. m. s. t.; ott a farkas soha sem járt. Ha megnövök, megtanítlak: Nőjek meg csak, megtanítlak. (Gy.) Egyszer volt egy szegény asszony, s annak három fia volt; mivel nagyon szegények voltak, hát az egyiknek mindig elkellett menni szolgálni: Egyszer volt egy sz. a.; annak volt három fia. Nagyon szegények voltak. Az egyiknek mindig el k. m. sz (Mese.) Hogy Magyarország szép föld, meg kell vallanotok: Magyarország szép föld, meg kell vallanotok. (Pet.) — Néha az egyes gondolatokat csakugyan elmondjuk vagy leirjuk egymás után, a nélkül, hogy egymáshoz való viszonyukat pontosan megjelölnők, különösen beszélgetésben, mesében, költeményben. De ha azt akarjuk, hogy világosabb legyen beszédünknek összefüggése, akkor az olyan mondatokat, melyek egymáshoz tartoznak s csak együtt fejeznek ki egy-egy teljes gondolatot, összekapcsoljuk egymással.

539. A fő- és mellékmondat közé rendesen vesszőt teszünk.

Digitized by Google

I. Főnévi mondatok.

540. A mellékmondatnak legközönségesebb faja a főnévi mondat, mely rendesen a *hogy* kötőszóval van a főmondathoz kötve; p. Örömet szerez neki, *hogy barátja megjön.* Azért nevezzük f ő n é v i n e k, mert mindig annyit ér, m i n t e g y c s e l e k v é s t j e l e n t ő f ő n é v, s ilyennel csakugyan helyettesíthetjük is. P. Örömet szerez neki barátja *megjövetele.* — Félek, hogy elesem. Félek *az eleséstől.* — Kell, hogy egymás iránt elnézők legyünk. Egymást iránt elnézőknek kell *lennünk.* — Azért jár iskolába, hogy tanuljon = *tanulás végett.*

541. A főnévi mondat annyiféle viszonyban állhat a főmondat igéjével, a hányféle lehetséges az egyszerű mondatban a főnév és az ige közt. A főnévi mondat lehet a főmondatnak alanya, tárgya, határozója, és jelzője; de e viszonyok nincsenek megjelölve, legföllebb az által, hogy a főmondatban levő s a mellékmondatra mutató névmást ragozzuk; p. *azt* tudom, hogy megjön; *azon* csodálkozom, hogy megjön stb.

I. A l a n y i m o n d a t. *Jó, hogy megjön.* — Utoljára lőn az, hogy ott Makrinnak a nap elfogyott. (A.) Mi árt, hogy nem dícsérnek? (Fal.) És pedig világos, hogy megint fölkelne. (A. T.) A színjátéknak feladata, hogy tükröt tartson mintegy a természetnek. (A. Haml.) Szükség volna, hogy a nemzet tartana 4000 gyalogot. (Zr.)

II. T á r g y i m o n d a t: *Tudom, hogy megjön.* — Nem gondolá Mokrín vezér, hogy már nyakában a veszély. (A.) A vezér izené az urunknak, hogy jó szívvel látná. (Mikes.) Nem az ötvös itélete adja a gyöngynek, hogy finom legyen. (Pázm.) Parancsolja isten, hogy soha semmi dolgainkban el ne feledkezzünk. (Pázm.) Szeretné, hogy gondolatait ő is azon tündéri mezőkre tudná vinni. (Jók.)

III. Határozó mondat, még pedig:

1) Helyhatározó mondat a főnévi mondat nem lehet, valamint a vele egyértékű, cselekvést jelentő főnév is magában soha sem határozhat meg helyet.

2) Á l l a p o t h a t á r o z ó m o n d a t: *Csodálkozom rajta, hogy megjön.* A két idősebbik fiú úgy jött vissza, hogy semmijük sem volt. Azon fölül, hogy látni vágytalak, szükség okozta gyors hívástokat. (A. Haml.) Visszajött a nélkül, hogy célját elérte volna. Legtöbbet azon elmélkedik, hogy nekünk árthasson. (Mik.) — E r e d e t h a t á r o z ó m o n d a t: *Arról értesítettek*, v. *attól félek, hogy megjön.* Mindez onnan van, hogy az emberek nem vigyáznak eléggé. Attól tartok, hogy megunnák kelmetek. (Pet.) — V é g h a t á r o z ó m o n d a t: *Örülök neki, hogy megjön.* Oda jutottam, hogy fel sem veszem ezt a világot. (A. Haml.) Arra való a szem, hogy mindent

Digitized by Google

vizsgáljon. (Gyöngy.) Lelkiismeretünk indulati minden embert arra vezetnek, hogy istent keresse. (Pázm.)

3) Módhatározó mondat: *Avval lepett meg, hogy megjött.* A beteg nem gyógyul azzal, hogy egészségesnek mondják. (Fal.) Úgy van az a világon, hogy a sok jó közt egy-egy rossz is akad. (Vas G.) Ha úgy volna is, hogy nem találnánk. (Zr.) — Okhatározó mondat: *Azért van olyan jó kedvük, hogy megjön.* Haragszik, hogy meg nem haltak, hogy még élnek boszújára. (Gy.) Hogy ezt többen követik, a miatt nem jámborság. (Fal.) Azt csak éppen azért bánnám, hogy kedtől (kegyedtől) messzebb lennék. (Mik.) — Célhatározó mondat többnyire fölszólító móddal, mert a cél kívánata, akarata a cselekvő személynek: *Azért írtak neki, hogy megjöjjön.* Elindultam, hogy szolgálatot keressek. (Vadr.) Kalapot is kérnek tőle, hogy hajokról ne ismerjen rájok senki. (Gy.) Most nem jössz te, hogy kebelemben elaltatnád nagy bűneim átkát. (Vör.)

4) Időhatározó mondat: *Azóta, hogy megjött, jó kedvük van.* Évezredekkel az előtt, hogy egy ujabb nemzedék ismét föltalálta, már ők be voltak avatva titkaiba. (Jók.) Öt napra azután, hogy a vadak másodszor harcoltak rosszul. (Kaz.) Addig ástuk, hogy egyszer kilyukadt.

IV. Jelző mondat, még pedig melléknévi jelzőféle, értelmező mondat: *Olyan hírt hallottam, hogy megjön.* Oly hiszemben, hogy ez ország össze-vissza van, kalandos álmokkal szövetkezék. (A. Haml.) Mi abban a szándékban vagyunk, hogy visszamenjünk. (Mik.) Még az a csuda is megtörténnék vele, hogy haza kéredzkednék. (Vas G.) — Főnévi jelzőféle, birtokos mondat: *Már rég járt híre, hogy megjön. Most esztendeje (annak), hogy megjött.* Ez lőn oka, hogy elragadák őtet. (Tel.) Mi haszna, hogy ily szerénységgel elmédet terheled? (Gyöngy.)

A főnévi mondatnak egy különös faja a következményes mondat, mely értelmére nézve legközelebb áll a végh határozó mondathoz, mert azt fejezi ki, hogy a főmondat cselekvésének minő vége, eredménye, következménye lesz; p. *annyira hitták, hogy végre megjött.* Megrémüle szívünk, *úgy annyira*, hogy megnémulánk. (Kat. leg.) *Úgy* forgassad kemény vasad, hogy sok vitézt küldhess a más világra. (A.) Tüske megszaggatta, *úgy* hogy még aléltabb most az istenadta. (A. T.) Nincsen *olyan* bánat, hogy idővel meg ne enyhülne. *Annyit* kellene pénzt is rendelni, hogy megérnék véle. (Zr.) — A főmondatban ritkán hiányzik a mutató névmás.

A *hogy* kötőszó másféle mondatokban is előfordul (554, 559).

542. Sokszor *hogy* nélkül mondjuk a főnévi mondatot; legtöbbször a tud, gondol, hisz, mond, parancsol-féle igék után, továbbá kérlek és hadd (hagyd) mellett. P. Ha meghalok, tudom, eltemetnek. Azt gondolom, eső esik. Lám megmondtam, bús gerlice, ne rakj fészket az útszélre. (Népdalok.) Vélnéd, egy erdő rengeti hatalmas üstökét. (Gar.) Kérlek, ótalmazz meg. Hadd menjek. — Az ilyen kifejezéseket: esztendeje van hogy láttam, ma egy hete hogy itt volt, össze is szoktuk vonni, úgy hogy a kötőszó nél-

Digitized by Google

kül mondjuk s az egész első mondatot beleiktatjuk a másodikba mint határozót: esztendeje láttam, ma egy hete volt itt.

Más kihagyások is történnek. Hiányos p. a mellékmondat az ilyenekben: Ugy jóllaktam, hogy még. (Pet.) Úgy megijedtem, hogy nagyon. Olyan keserves sírás rívás vagyon, hogy! (Kríza.) — A főmondat hiányos ezekben: Alig hogy megjött (e h. alig történt meg, hogy megjött). Akármely kínnal haljak meg, csak hogy te hozzád jussak. (Kat. leg.: e h. csak az legyen meg, v. csak azt érjem el hogy . . .). Csak hogy itt vagy! (= csak az jó v. csak az vígasztal, hogy i. v.) Nem csak hogy hasznos (= nem csak az áll, hogy h.), hanem szükséges is. Nemhogy bánná (= nem azt teszi, hogy b.), de sőt kedvelli. Nehogy itt maradj! (= ne legyen, v. ne tedd, hogy i. m) Ugy-e hogy eljössz (= úgy van-e a dolog, hogy e.). Jaj! mérthogy öcsémnek már ez is későn jön? (A. T. = mért van az, hogy . . .)

543. A kérdő mellékmondatot v. úgynev. függő kérdést többnyire kötőszó nélkül tesszük a főmondathoz; p. nem tudom, megjött-e; kérdeztem, honnan jött; mondd meg, kik jönnek. De sokszor a *hogy* kötőszóval mondjuk: nem tudom, hogy megjött-e. Kérdi, hogy hol kóborolnak; szidja, hogy mért nem felelnek. (Gyul.) A névmástalan kérdésben a *ha* kötőszó is előfordul: Nem tudom, ha leirjam-e. (Mikes.)

II. Melléknévi mondatok.

544. Valamint a melléknév, úgy a melléknévi mondat is rendesen vmi személynek v. dolognak ismertető jegyét, tulajdonságát vagy pedig mennyiségét mondja meg; p. Jött az édes álom, a ki legjobb orvos ezen a világon. (A.) Magát becsüli meg az a nemzet, mely elhunyt jeleseit megbecsüli. Jöjön annyi, a hánynak egy-egy szál pelyhet győzök adni. (A. T. e. II.)

A melléknévi mondat tehát rendszerint a főmondatnak egy szavára vonatkozik, s azért vonatkozó mondatnak is, sőt egyszerűen jelző mondatnak is nevezhetők. Csak hogy gyakran el van hallgatva a jelzett szó (mint az egyszerű mondatban, l. 502), s akkor a melléknévi mondat alanyi, tárgyi v. határozó mondatnak is látszhatik; p. Ki lepét fog, lopva járjon (A. Alanyi m., de így lehetne kiegészíteni: »Az olyan ember, ki lepét f., l. járjon,« s akkor jelző m.). Mit magadnak nem kívánsz, ne tedd azt másnak. Elment vele, a hányszor kívánta.

545. Az ilyen melléknévi v. vonatkozó mondatokat mindig egy-egy névmás köti a főmondathoz, s ezeket vonatkozó név-

Digitized by Google

m á s o knak nevezzük. Vonatkozó névmásokúl rendesen az egyszerű határozatlan névmásokat használjuk: *ki, mi, mely* stb. (l. 164, 157); az összetettek közül előfordulnak néha a *vala* szócskával kezdődők; p. Szép a halál a harcmezőn, *valaki* ott meghal dicsőn. (A.) E gondolat neki vigasztalást adott, *valahányszor* Bence szemébe kacagott. (A. T. e.) *Valamint* a madár ágról ágra száll, úgy száll az ének szájról szájra. — Az egyszerűek elé jobbára oda tesszük a mutató névmást: *a ki, a mi, a mely, a milyen, a hány*, stb.

A *ki* névmást a mai irodalmi nyelvben rendesen csak személyre vonatkoztatjuk. Népies és régies beszédben tárgyra is vonatkozik, p. És, *kit* a csizmáján viselt, sarkantyúját. (Illosvai). — A *mi* névmást rendesen csak akkor használjuk, ha a jelzett főnév nincs kitéve; ha ki van téve, *mely* használatos, tehát p. a toll, a *mely* az asztalon hever, nem: a toll, a *mi* az a. h.

A vonatkozó határozó névmások: hol honnan hová merre meddig, hogyan miképp, mikor ha stb, v. a hol, a honnan stb; p. e h. Ez a föld, melyen annyiszor apáink vére folyt, mondhatjuk: Ez a föld, hol a. a. v. f. Ez az a híd, honnét a hidpadlást testvéred haza vitte. (Kriza.) Ezek azonban jelző mondatokban, tehát igazi melléknévi mondatban ritkábban fordulnak elő, s azért a határozó mondatok közt tárgyalhatók.

III. Határozó mondatok.

546. Határozó mondatul szolgál sokszor a *hogy*-kötőszós főnévi mondat, sőt a vonatkozó névmással kezdődő melléknévi mondat is; de vannak aztán olyan kötőszavak, melyek mindig bizonyos határozó mondatnemet kötnek a főmondathoz. Ezeket a határozó mondatokat úgy osztályozhatjuk, mint az egyszerű mondatban a határozókat. Vannak tehát:

1. Helyhatározó mondatok.

547. A helyhatározó mondatok kötőszavai a köv. vonatkozó névmások: hol, honnan, hová merre meddig; v. a hol, a honnan stb. A hol-kezdetű mondatok megfelelhetnek nem csak a hol kérdésre hanem a honnan hová stb. kérdésekre is, mert e kérdéseket a főmondat igéjével kell tennünk, míg maga a vonatkozó névmás alakja a mellékmondat igéjétől függ. Ezt világossá tehetik a példák: Gím után ők egyre törnek (hol?), *hol* a farkas soha sem járt. (A.) A magyarok is onnan jöttek (honnan?) *a hol* a húnok ős hazája volt. Az én szívem oda vágyik (hová?) *a hol* az a kis ház látszik. (Nd.) — A magyarok is ott laktak (hol?), *a honnan* a húnok jöttek. Ezek is onnan jöttek (honnan?), *a honnan* amazok. Oda menjetek (hová?).

Digitized by Google

a honnét jöttetek. — Ne keress (hol?), *a hová* nem tettél. Oda megyek (hová?), *a hová* parancsolod. — Ott a hazám (hol?), *a merre* a nap lenyugszik. Arra gyere (merre?), *a merre* én. — Addig ment, *a meddig* lehetett. Nézett, *a míg* csak ellátott.

2. Állapothatározó mondatok.

548. Az egyszerű mondatban az időt sokszor valami állapottal határozzuk meg (l. 489): az összetettben viszont az állapotot gyakran időhatározó mellékmondattal fejezzük ki, vagyis úgy hogy valami más cselekvéshez kötjük, mellyel egy időben történik. P. A világ előtt titkolja szerénységét, *míg* otthon alig van mit ennie. De mi haszna jut eszembe, *mikor* már el van temetve? (Nd.) A ki meg se halt még, minek azt siratni, *mikor* a halott sem fog halott maradni? (A. T. VI.) — S valamint az egyszerű mondat állapothatározójának helyhatározó alakja van, úgy kezdjük az állapothatárzó mellékmondatot a helyhatározó *holott* kötőszóval; p. Ki merné tagadni a ti bálványozástokat? holott nyilván vagyon, hogy ti a képeknek imádkoztok. (Pázm.) Hát Miklós ugyan hogy ne szánná meg nagyon, holott neki kőnél lágyabb szíve vagyon? (A. T. VII.)

549. Ide tartozik a föltételező mondat, mely azt határozza meg, micsoda föltétel alatt történik meg a főmondatbeli cselekvés, tehát micsoda körülmények közt, micsoda állapotban cselekszik vki vmit; p. *Ha* megjavul, megbocsátunk neki. Most is élnek, ha meg nem haltak. Ha élnének, tán ekkorák lehetnének. (Gyul.) Mind elrontotta volna (v. elrontja vala, v. elrontja) isten őket, ha Mózes könyörgésével nem engesztelte volna meg az urat (v. engesztelt vala, v. engeszteli, l. 426).

A *ha* is időhatározó kötőszó (mint fönt a *míg* és *mikor*), és a főmondatban sokszor kitesszük a megfelelő *akkor*-t; p. *ha* tagjait megmossa vele, *akkor* meggyógyul. — Ha a főmondat hátul áll, akkor a következtető *tehát* v. *hát* kezdheti meg, mely tulajdonkép szintén a. m. *akkor*; p. *ha* kívánják, *hát* megteszi. — Gyakran meg *úgy* a mutató szó; p. Csak *úgy* akart pogácsát adni az Igazságnak, *ha* engedi kivájni a szemét.

550. A föltételező mondatnak egy neme a megengedő mondat, vagyis az, melyben meg van ugyan engedve, hogy a föltétel megvan v. meglesz, de a főmondat szerint ellenkezője történi

Digitized by Google

annak, a minek történni kellene; p. Ha térden könyörgünk neki, ő megtagadja kérésünket. Ha tízszer híják, ő el nem jön. Itt rendesen a főmondatnak is van kötőszava, még pedig az *is* (tag. mondatban *sem*); és ilyenkor így kezdődik a főmondat: *akkor is, úgy is, még akkor is, még úgy is*, rövidítve: *még-is* (ez a *mégis* előfordul az ellentétes főmondatokban is, megengedő főmondat mellett). P. Ha térden könyörgünk, ő úgy is megtagadja. Ha elkergetik, még akkor is visszajő. Ha tízszer híják, ő akkor sem jön el. Ha az alszeg rózsa volna, mégse mennék végig rajta. (Nd.)

Gyakran elmaradnak az *úgy, akkor, még* szócskák s a főmondat csak az *is* v. *sem* kötőszóval kezdődik: Ha elkergetik, *is* visszajő. A hazugnak, ha igazat szól, *sem* hisznek. Ilyenkor oly szorosan összekötjük a két mondatot, hogy irásban még vesszőt sem szoktunk közéjük tenni: Ha elkergetik is visszajön. Ha igazat szól sem hisznek neki. Sőt az *is* kötőszót egészen hozzá csatoljuk a megengedő mondathoz, mintha nem is a főmondathoz tartoznék, úgy hogy a mellékmondatnak kettős kötőszava van: *ha — is*: Ha elkergetik *is*, visszajön. Ha mások elhagynának *is*, ne hagyj el. (Csok.) Ha barátodat titkon fedded *is*, de mások előtt dícsérd. (Közm.) — Itt aztán az *is* után állhatnak még a megengedő mondatnak egyéb szavai is, úgy hogy az *is* egészen benne van a mellékmondatban (de rendesen ennek igéjét követi): Ha elkergetik *is* a háztól, visszajő megint. Mert ha éppen nő *is* szépen, rossz emberek elmetélik. (A.) Sőt az *is* kötőszó a főmondatban ismétlődhetik: Ha nem mondom *is*, úgy *is* tudod. (Mer.) Ha forog *is* a nap, mégis egy helyben marad. Sőt még ha küldenélek *is*, az *se* legyen nektek zokon; ha az ajtón kivetlek is, jőjetek be az ablakon. (A.)

551. Megengedő mondatokban a *ha* kötőszóhoz gyakran hozzátesszük a megengedő fő mondatokban is előforduló *bár* szócskát (534), még pedig vagy utána vagy eléje, s akkor a kötőszó *habár* v. *bárha*. P. Én megtalálom a rejtett valót, habár a föld központja rejtné. (A. Haml.) Habár nem üt zajt a terem, de forr belül szent érzelem. (Cz.) S bárha fogoly voltam, lett jóakaróm elegendő. (Győry.) — A *ha* után vetjük sokszor nyomósítás okáért a *szinte* és *mindjárt* szavakat is; p. *Ha szinte* nem értenék *is*, mégis gyönyörködnének benne. Többet nem is szólna, *ha mindjárt* a széles Hortobágyon volna. (A. T. VI.)

Legtöbbször azonban a *no* indulatszót tesszük a *ha* elé s ebből

Digitized by Google

egy uj megengedő kötőszó keletkezik: *noha.* P. Noha nagy veszedelmekbe engedi őket esni, de ott el nem hagyja. (Tel.) Lebzsel készakarva, noha bírna dolgot. (A. T. II.)

552. Az *akár* és *bár* szócskákkal összetett névmások előtt a *ha* kötőszót többnyire elhagyjuk, s akkor a névmások maguk a kötőszavak. P. Nem bánom, ha akármelyik jön is; v. Nem bánom, akármelyik (v. bármelyik) jön is. Akármerre fordul, meg nem menekszik. (Csok.) Akárhogy boszankodott is, a dolgon nem lehetett segíteni. — Az ilyen mondatok aztán sokszor fölszólító fömondatokká válnak; p. Nem bánom, akármelyik jöjjön. Akármit szóljon a világ felőle, nincs hatalom mely elválasszon tőle. (Nd.) A megengedést különben is sokszor fölszólító alakkal fejezzük ki (l. 398): Szóljon bár igazat, akkor sem hisznek a hazugnak. Âldjon vagy verjen sors keze, itt élned halnod kell. Sőt egyéb föltételező mondat helyett is használunk fölszólítást: Lassan járj, tovább érsz (= ha lassan jársz, t. é.) Szólj igazat, betörik a fejed. Nőjek nagyra, nőjek meg csak, megtanítlak. (Gyul.)

Az *akár* maga is előfordul mint kötőszó, ha több föltétel közt választani lehet, s akkor mindegyik megengedő mondat evvel a szóval kezdődik (l. 530); p. Nem bánom, akár jön, akár nem. Ő azt veszi el, *akár* törik, *akár* szakad, *ha* fél országába kerül *is.* (A. L. mes. Néha a kettős *vagy* is előfordál: Vagy akart vagy nem, el kellett menni. Mer.) Ilyenkor az *akár* elé soha sem tesszük a *ha* kötőszót; használjuk ugyan ezt is, de akkor elmarad az *akár*, p. Nem bánom, ha jön, ha nem. Megteszem, ha törik, ha szakad.

553. Valamint az egyszerű mondatban az okhatározóval néha megengedést fejezünk ki (l. 482), úgy a megengedő mellékmondat helyett is sokszor okhatározó mondatot alkalmazunk; p. Azért, hogy én kicsiny vagyok, szeretnek engem a nagyok.

3. Módhatározó mondatok.

554. Módhatározó mondat az általános főnévi mondaton (541) kivül csak egyféle van: a hasonlító mondat, vagyis olyan mellékmondat, melynek cselekvésével a főmondatét összehasonlítjuk. A kérdés: hogyan? a kötőszó *mint* v. *a mint* v. *valamint* (olyan alakja a *mi* névmásnak, a milyen *szerint* stb. 371), *miként* v. *a miként, mikép* v. *a miképpen, hogy* v. *a hogy;* a főmondatban több-

Digitized by Google

nyire az *úgy* névmás mutat rá a mellékmondatra (v. *akként, akképpen*). P. Ki mint vet, úgy arat. A mint veted ágyadat, úgy nyugszol benne. Tőn, miként parancsola neki úrnak angyala. (M. c.) Hogy csak tudja, úgy kiáltja. (Gyul.) Mindig segít úgy, a hogy tud, a szűkölködőkön.

Legtöbbször két azonos cselekvés van összehasonlítva, úgy hogy a mellékmondatot hiányosan hagyhatjuk, mert nem szükség kétszer kitennünk az állítmányt, hanem csak a két eltérő alanyt, tárgyat v. határozót. P. Mint valamely véres hadra (fegyverkeznek), fegyverkeznek könnyű vadra. (A.) Úgy mentem el innen, mint kis gyermek (megy el), és mint meglett ember, úgy jottem meg. (Pet.) A hún, mikép földhöz vert vad, pihegve a síkon maradt. (A.)

Sokszor nem is magára a cselekvés módjára vonatkozik az összehasonlítás, hanem vmi tulajdonságra v. mennyiségre stb. Ilyenkor csak a *mint* kötőszót szoktuk használni, s a főmondatban ezeket a mutató névmásokat: *olyan, akkora, annyi*. P. Halál reád, oly rút halál, mint felségsértő vagy. (Gar.) Akkora, mint egy óriás. Annyi nekem az irígyem, mint a zöld fűszál a réten. (Nd.) — Használhatjuk azonban itt mindenhol a megfelelő melléknévi mondatokat is *oly* rút halál, *a milyen* felségsértő vagy; *akkora, a mekkora* egy óriás; *annyi* az irígyem, *a mennyi* a fűszál. De ilyenkor a vonatkozó névmás elé oda tehetjük még a *mint* kötőszót is; p. oly rút halál, mint a milyen f. vagy. Mátyás király se nyert tán több éljent a Dunán, mint mennyit Hári János, az obsitos, magán. (Gar.) Hasonló módon egyesül egymással *mint* és *a hogy:* Fogadják nagy tisztességgel, mint a hogy egy királyt illik. (Mer.) Mint a szelindek hogy forog, . . . majd erre, majd amarra csap. (A.)

Vonatkozó névmások előtt sokszor annyira hiányos a hasonlító mondat, hogy csak a *mint* marad meg belőle; p. Oly szomorúan ment haza, mint a kinek orra vérre folyik = mint az megy, a kinek . . . Olyan zúgás hallatszott, mint mikor távol a menny dörög. Vágyakozva néznek rája, *mint*ha (= *mint akkor néznének*, ha) szólni akarnának. (Gyul.) Ez legtöbbször a *ha* előtt történik, azért egybe szokás írni e két kötőszót: *mintha*.

555. Ha az összehasonlított mondatoknak egyikében nagyobb mértékben megvan az ill. cselekvés v. tulajdonság, akkor a főmondatban rendesen középfok van, s a hasonlító mondatot *-nál*-ragos állapothatározóval is lehet helyettesíteni (458). P. Fényesebb, mint

Digitized by Google

a nap = a napnál fényesebb. Isten erősebb, mint földön valamennyi halandó; a ragyogó napnál s tengernél erősebb. (Vör.) Többet ésszel, mint erővel.

A mellékmondat sokszor tagadóvá lesz s így kezdődik: *mintsem, semmint, hogysem, semhogy;* különösen ha nem hiányos a mondat. P. Fényesebb, mintsem a nap. Több dolgok vannak földön és egen, mintsem bölcselmetek álmodni képes. (A. Haml.) Sokkal tűrhetőbben érzem magam, semmint mikor ide érkeztünk. (Dug.) Hamarébb estve lenne, hogysem elő győzném számlálni. (Magy.) Inkább meghalni kész, semhogy térdét meghajtaná. (Gar.) — A mellékmondat itt azért tagadó, hogy jobban ki legyen emelve a két mondat közti egyenetlenség: »keservesebben bánsz velünk, *semmint* megérdemlettük volna« (Dug.) = keservesebben b. v., *s nem mint* megérdemlettük volna.

556. A hasonlító mondatokhoz számíthatjuk az a r á n y t ki fejezőket, melyek így kezdődnek: *mentül — annál* v. *annyival, mennél — annál, minél — annál.* P. Mentől közelebb ment, a tüzet annál nagyobbnak látta. (Kriza.) Mennél latrabbul cselekedett, annyival bátorságosb. (Magy.) Minél szerencsésebb az ember, annál könnyebben elbízza magát. *Mentől, mennél, minél* tulajdonkép a. m. *mindtől, mindnél:* »ha mindnél szerencsésebb, annyival könnyebben elbízza magát.«

4. Okhatározó mondatok.

557. Az ált. főnévi mondaton kívül még a következő kötőszókkal fejezzük ki az okot: *mert, a miért, mivel, mivelhogy, minthogy.* P. Azért víjjog a keselyű, mert holnap ilyenkor halott százezrivel fog veszni ott. (A.) A mért ilyen jól tartottál, három kérésedet teljesitem. Mivel lelked üdvösségét előbbre tetted a földi kincsnél, megérdemled hogy abból is juttassak. Mivelhogy telhetetlen vagy, megbüntetlek. Minthogy igen éhesek voltak, hozzá is láttak. (Mesékben.)

5. Időhatározó mondatok.

558. Az időhatározó mondatokat úgy oszthatjuk föl, mint az egyszerű mondat időhatározóit:

I. *Mikor?* 1. Egyidejűség: a) időpont, II. *Mikortól?* III. *Mikorra?*
b) időtartás. *Mióta?* *Meddig.*
2. Előidejűség.
3. Utóidejűség.

Digitized by Google

559. Az egyidejű mellékmondatok közül az időpontot jelentők vagy egy időpontra, vagy több időpontra vonatkoznak. Az egy időpontot jelölőknek rendes kötőszavai *mikor* és *midőn*, v. *a mikor* és *a midőn* (azaz mi korban és mi időn.) P. Mikor majd megjön a király, akkor ünnepet ül a város. Midőn megcsendesült az idő, a szegény ember halászni ment. — A *ha* v. *hogyha* kötőszót csak akkor használjuk, ha jövő időről van szó; p. Apámnak megmondom, ha haza jön a csatából. (Gyul.) Majd ha eljön az ideje, felköltelek. (A. L. mes.) — A *hogy* v. *a hogy* kötőszót viszont csak mult dolgok elbeszélésében használjuk; p. Hogy eluntak otthon ülni, ereszkedtek a pusztára. (A.)

A több időpontra vonatkozó mondatnak rendes kötőszava *ha* (s itt ez mind a három időre használható): Ha madár jön, tőle kérdem. (Kisf. K.) Csak akkor ment oda, ha szükség volt tanácsára. (A. L.) Nyujts feléje védő kart, ha küzd ellenséggel. (Kölcs.) — Ha nyomatékosabban akarunk szólani, a köv. kifejezéseket használjuk: *mindig ha, mindig mikor, a mikor csak, a hányszor csak, valahányszor;* p. a hányszor csak látom, v. valahányszor látom, mindig örülök neki.

560. Az egyidejű mellékmondatok közül az időtartást kifejezők így kezdődnek: *míg, mialatt, a mint, hogy* v. *a hogy*. P. Míg ifjuságod mosolyog, míg biztat erővel, járj a dicsőség utjain. (Vör.) Nem vész a fájdalom, míg az ezüst Dunának nagy tűkörén egy honfiszem pihen. (Eö.) Mialatt pihentek, elbeszélte történetét. S a mint fönnáll, s a mint lenéz nyugalmasan szívében, habos lovon jön egy vitéz. (Cz.) Két éjjel, hogy őrsön álltak ez urak, éjfél csendjén ez történt velök. (A. Haml.) — Használjuk azonban a *mikor* és *midőn* kötőszókat is; p. mikor v. midőn pihentek, elbeszélte történetét.

561. Az előidejű mellékmondatnak kötőszava *miután* (v. *minekutána)* s igéje rendesen a befejezett cselekvés alakjában áll: Miután a magyarok Zalánt megverték vala, *akkor* elfoglalák az egész országot. Minekutána a királyfi mindezt végig hallgatta, bement. (Mer.) — Sokszor azonban az egyidejű, még pedig az időpontot jelölő kötőszókat alkalmazzuk, s gyakran hozzájuk tesszük a *már* szócskát: Késő a bajon síránkozni, mikor már megtörtént. *Csak azután* mentek ki, midőn a vihar elmult. — Ha jövőben történő cselekvésekről van szó, akkor az előidejű mondatban majd mindig a

Digitized by Google

ha kötőszót használjuk, és sokszor nem jelöljük meg a befejezettséget, hanem a folyó, sőt beálló cselekvés alakját használjuk: Ha (majd) elvégeztem dolgom, elmegyek. Ha elvégzi dolgát, elmegy. Ha el fog jönni, v. ha eljövend (l. 422), megád mindent.

Gyakran nem csak átalános előidejűséget, hanem érintkező előidejűséget akarunk kifejezni, vagyis azt, hogy az előbb történő cselekvés a rá következővel érintkezik, hogy ez nyomban követi amazt. Ilyenkor a kötőszavak: *mihelyt* v. *mihelyest*, *a mint*, *hogy* v. *a hogy*, *alighogy* (magyarázatát l. 542); s a főmondatban sokszor ilyen időhatározók állnak: *azonnal*, *legott*, *mindjárt*, *tüstént*, *nyomban*, *menten*. P. Mihelyt meglátták az ellent, menten futásnak eredtek. A mint haza értek, mindjárt megeredt a zápor. Hogy ezt hallá, legottan nagy örömmel fölkele. Alig hogy így szólt a király, előtte ím két dalnok áll. (Cz.) — Előfordul azonban a *miután*, *mikor*, *midőn* és *ha* kötőszó is: Mikor v. midőn meglátta, mindjárt megismerte. Ha hall vmit, tüstént adjon hírt.

A mellékmondatot sokszor főmondattá tesszük s csak az *alig* szót tesszük belé: Alig értek a szabadba, egyszerre megeredt a zápor. Sőt mellékmondatban fejezzük ki a fő eseményt: *Alig* értek a szabadba, *midőn* egyszerre megeredt a zápor.

562. Az utóidejű mellékmondatok kötőszava *mielőtt* v. *minekelőtte*: Mielőtt a magyarok megkeresztelkedtek, ő náluk is a hún szokás dívott. Mielőtt fölkészülhettek volna, rájuk támadtak. Mielőtt tovább ment, megpihent. Mielőtt uj napja kel, a holtakat temessük el. (A.)

Gyakran máskép fejezzük ki az utóidejűséget; p. *Mikor még nem* keresztelkedtek meg. *Az előtt*, *hogy* megkeresztelkedtek; l. 514. *Előbb*, *mintsem* fölkészülhettek volna, rájuk támadtak. *Előbb* megpihent, *azután* tovább ment.

563. A *mikortól fogva* és *mióta* kérdésekre az ált. főnévi mondaton kívül (541) a *mióta* kötőszóval felelünk: Mióta itt temettek el, *azóta* bús fiad. (Eö.) Hogy élsz, mióta tőled messze váltam? (Vach. S.) *Attul fogva* távozzék el mi tőlünk az isten, miulta változást tevének a hit dolgában. (Tel.)

564. A *mikorra* kérdésnek megfelelő kötőszók *mire*, *mikorra*, v. *a mire*, *a mikorra*: Mire megoszlott a csata, már visszajött az éjszaka. (A.) Mire a nap még egyszer kisütne, német zászló lesz

Digitized by Google

oda felütve. (A.) A mikorra visszajönnek, senkit sem fognak itt találni.

565. Az időhatárt kifejező mondatok kötőszavai *míg, meddig* v. *a míg, a meddig:* Az Igazság addig ment, míg egyszer előtalálta a Hamisságot. Azokat jártasd meg, míg jól elfáradnak. (Kr.) — A mellékmondatot többnyire tagadóvá tesszük: Addig jár a korsó a kútra, *míg* el *nem* törik (azon időpontig, a meddig az el-nem-törés tart). Mig nem győz, nincs nyugalma. (Cz.)

Harmadik fejezet.

A körmondatok.

566. Tulajdonkép már minden egyszerű főmondatot körmondatnak nevezhetünk, mert a benne foglalt gondolat magában befejezett és teljes; p. A szenvedés nemesebbé teszi szívünket. Azonban rendesen csak az olyan mondatot nevezzük körmondatnak, melyben az alapgondolat egy más gondolattal van kiegészítve, megvilágosítva, még pedig úgy, hogy e megvilágosító gondolat előre legyen bocsátva, s így a hallgató vagy olvasó figyelme egy ideig függőben legyen tartva; p. Mint a tűzben megtisztul az arany, ép úgy teszi a szenvedés nemesebbé szívünket. Az ilyen körmondat tehát mindig összetett mondat, és mindig két főrészre szakad: egy előszakra és egy utószakra; a kettő közé, ha hosszabbak, kettőspontot szokás tenni, mint az alábbi példákban látható.

567. Az előszak lehet szintén főmondat, úgy hogy a mellékgondolat egyszerűen oda van állítva a főgondolat elé, a nélkül hogy viszonyuk ki volna fejezve; p. »Száll a madár ágrul ágra, száll az ének szájrul szájra« (= *mint* a madár sz. á. á., úgy sz. az é. sz. sz.); és »Fű kizöldül ó sirhanton, bajnok ébred hősi lanton« (= *valamint* a fű kiz. stb.) Ez leginkább költőknél s egyszerű elbeszélésben és leirásban történik; ellenben a szónoklatban s az összefüggő tudományos előadásban az előszak rendesen mellékmondata az utószaknak s akkor mindjárt az első szó, a kötőszó, mutatja, hogy minő viszonyba állítjuk a kettőt egymáshoz, hogy hasonlatot, okot, helyet időt fejezünk-e ki az előszakkal.

Az előszak többnyire maga is összetett mondat, t. i. a főmondattól függő mellékmondatnak lehet magának is mellékmon-

Digitized by Google

data, mely meg ő tőle függ, s megkülömböztetéssül a főmondattól függőt elsőrendü mellékmondatnak, az ettől függőt pedig másodrendűnek nevezhetjük; p. Minthogy az idő örökre visszaidézhetetlen, ha egyszer sebes szárnyán elröpült: azért minden percünket gondosan föl kell használnunk. (Képletben az összetett mondatok szerkezetét úgy fejezhetjük ki, hogy a főmondatokat nagy betűkkel, a mellékmondatokat kis betűkkel jelöljük, s az első és másodrendű mellékmondatokat számokkal kölömböztetjük meg; tehát az iménti példának ez lesz a képlete: a^1, a^2: A.) Ott hol az esti sugár gőzfátyolt úsztat az éren, mintha fedezgetné, hogy ne tekintse szemünk: ott vergőde Lajos, rettentő sorsu királyunk, sülyedező lova érchímzetű terhe alatt. (a^1, a^2, a^3: A. Kisf. K.) — Sokszor az utószak is összetett mondat, ha t. i. van benne a főmondatnak még egy másik mellékmondata (s ez rendesen olyan, mint az előszaknak másodrendű mellékmondata); p. Valamint a mezőt ellepő virág és gyom oly magvakból nőtt, melyeket a véletlen hintett el: úgy örömeink és szenvedéseink nagy részben oly benyomások következményei, melyek még emléket sem hagytak maguk után. (Eötvös — a^1, a^2: A, b.)

568. Az előszakot sokszor az utószaknak nem egy mellékmondata képezi, hanem a főmondattal ugyanazon viszonyban álló több mellékmondat; ezek az előszaknak megannyi egyenrangu tagjai, mindeniknek lehet másodrendű mellékmondata, s ha hosszabbak, többnyire pontosvesszővel vannak egymástól elkülönítve. P. A ki másnak ártatlan örömein, szerencséjén örülni nem tud; a ki másnak szenvedéseit részvétlenséggel nehezíti: az nem érdemel, nem nyer szeretetet másoktól, mert a szeretet csak szeretésnek lehet jutalma. (Deák Ferenc. Az előszak kéttagú, az egész tehát — az utószakot is számítva — háromtagú körmondat: képlete: a; a: A, b.) Hogyha az emberélet csak tünékeny árnykép; ha viruló épségünk hervadékony virág, mely az átvonuló viharban megtörve hull alá: nem balgaság-e tavaszló korunkban elbizakodva magunknak még hosszu éveket igérnünk? (a^1; a^1, a^2: A — háromtagu k.)

Mi a tűzhely rideg háznak, Mi a lámpa sötét éjben,
Mi a fészek kis madárnak, Mi az árnyék forró délben,
Mi a harmat szomju gyepre, S mire nincs szó, nincsen képzet:
Mi a balzsam égő sebre, Az vagy nekem oh költészet! (A. 9 t.)

Az utószak is lehet többtagú, ha t. i. két vagy több főmondat van benne. P. Minthogy az ember, önmaga iránt elfogulva, csak ritkán tud igazsággal itélni magáról: nem lehet arra hivatva, hogy

Digitized by Google

saját tetteit bírálja; nem lehet jogosítva, hogy másoknak róla tett ítéletét semmibe se vegye. (a: A, b; B, c — három t.) Miként a csepp cseppel foly össze, miként a patak a lejtő felé siet: úgy olvadt össze tekintetük, úgy lejtett szívük egymáshoz. (Jósika; négy tagu k.)

569. Hogy szebben hangozzék és az olvasóra vagy hallgatóra jobb benyomást tegyen a körmondat, a gondos iró és szónok ügyel a körmondatnak **arányosságára** is, vagyis arra, hogy az előszak és az utószak lehetőleg egyenlő kiterjedésű és egyenlő szerkezetű legyen. E tekintetben az eddigiek közül legszebb két példa az 567. cikk végén és az 568. cikk végén levő. Az előbbiben azt látjuk hogy az útószakbeli főmondatnak ép olyan mellékmondata van, a milyen az előszakbeli mondat mellékmondata; de még elhelyezésük is egyenlő, mert mind a kettő utána következik annak a mondatnak, melytől függ. Azért oly szép a következő körmondat is, mert mind a két szakban közbe van szúrva a mellékmondat s mert a mondatoknak hossza is körülbelül egyenlő:

Mint a tiszta forrásvizet;
ha kellőnél mélyebben merítünk belé,
zavarossá tesszük:
úgy a szelíd élvezetek is,
mihelyt mértéket nem tartunk bennük,
tisztátlanokká válhatnak.

570. Ha az előszak tagjai nem hosszúk, sokszor a főmondatnak egy részét előkészítőül (l. 514) előre bocsátjuk, úgy hogy a főmondatnak két fele körülfogja a (vesszők között) közbeszúrt előszakot s ezzel mintegy szorosabban összefüggő egységet alkot; az ilyent egytagú v. **egyszerű körmondatnak** nevezzük. P. e h. »Ámbár egy ideig éget és fáj, de szívünket sokszor jobbá és nemesebbé teszi a szenvedés tisztító tüze« azt mondhatjuk: A szenvedés tisztító tüze, ámbár egy ideig éget és fáj, szívünket sokszor jobbá és nemesebbé teszi. Az embernek, bármi csekély legyen az erő, melyet magában érez, elhagyni hazáját szabadságában nem áll soha. (Széchényi.) Különösen jelző mondatokat szoktunk így közbeszúrni: Mindent, a mit élted folyta alatt arcod izzadásában gyüjtöttél, a mit lángoló szeretettel fűztél magadhoz, naponkint és pillanatonkint a hazáért kell szentelned. (Kölcsey.) A nép, melynek tagjai csak önmagukról gondolkodnak, s parányi céljaikat csak egyenként űzik, még félig vad nép. (U. a.)

Digitized by Google

Függelék.

ROKONÉRTELMŰ SZAVAK CSOPORTJAI.

I. Érzéki fogalmak.

A. Tárgyak.

1. *Kard, szablya.*
2. *Tör, gyilok.*
3. *Lándsa, dárda, gerely, kelevéz, kopja.*
4. *Bárd (csatabárd), szekerce, fejsze, balta.*
5. *Zacskó, tarisznya, táska, tarsoly; tüszö.*
6. *Kocsi, szekér; hintó.*
7. *Csolnak, ladik, sajka, bárka, dereglye, komp; naszád.*
8. *Folyó: folyam, patak, csermely, ér.*
9. *Hegység: hegylánc, hegycsoport.*
10. *Domb* és *halom.*
11. *Halom, halmaz, rakás; határ.*
12. *Asztag, kazal, boglya.*
13. *Mező: szántóföld, rét.*
14. *Parlag, ugar.*
15. *Sík, síkság, lapály, róna, rónaság; mezőség; alföld.*
16. *Rom, omladék, düledék.*
17. *Lakás, hajlék, szállás, tanya.*
18. *Sereg, had, csapat; raj; csorda.*
19. *Csorda, nyáj, gulya, ménes; falka.*
20. *Nyájör, pásztor: csordás; juhász, kanász, kondás, gulyás, csikós; bojtár.*

B. Cselekvések.

21. *Dolgozik, munkálkodik, működik. Dolgozik* és *munkálkodik* mindenféle tevékenységet jelenthetnek, de leginkább testi munkát; a *működés* ellenben rendesen szellemi munkára vonatkozik.
22. *Tesz, mível, csinál; gyakorol.*

Digitized by Google

23. *Megtesz, végez (végre hajt, véghez visz, végbe visz), valósít.*

24. *Csinál, készít, alkot, alakít, képez, szerkeszt; teremt.*

Mozgások.

25. A menést általában nem csak a *menni* szóval fejezzük ki, hanem még sokféle kifejezésünk van rá: *Elvonul* a hadnép. (A.) Mélyen a vár alatt *vonúl* egy kis csapat. (A.) Ott *huzódik* a díszes csapat hosszu sorban zöld erdő alatt. (Pet.) A felhők *elhuzódtak* kelet felé. *Magát* egy kiszáradt nagy nádasba *vette*. (A. T.) Az erdőnek *vette* szépségesen *magát*. (Tompa.) És akkor *nyakamba veszem az országot* (A. T. azaz neki megyek az országnak; »Fölszedtem sátorfám és világnak *mentem*«; Pet.) Míg el nem *csapódnak* egy közel utcába (A. T. innen a csapás e h. út). Nem is azt a forgószelet nézi, mely a hamvas útat *véges-végig méri*. (A. T.)

26. *Megy, halad.* Haladásnak rendesen csak az előre menetelt nevezzük, s buzdításul azt mondjuk: *haladjunk!* e h. iparkodjunk, menjünk szaporán, hogy tovább jussunk; a hátramenésnél soha sem mondjuk, hogy haladunk v. visszahaladunk. »Buda az asszonyok ingerlő szava miatt mormog. *Haladnak* azonban; túl nőnek az ormok.« (A. B. H.) A világ egy kopott szekér, *haladna*, de nem messze ér. (A.) Felüté fejét, de lecsapá megint, mert tiszta holdvilágnál a vezérre ismert; várta, hogy *haladjon*. (A. Murány Ostr.) Lassan *halad* a. m. lassan jut előre. A menésnek ellentéte a maradás, itt-maradás; a haladás ellentéte elmaradás, hátramaradás.

27. *Elmegy, távozik, odább áll.*

28. *Megy, utaz, költözik, vándorol, zarándokol.*

29. *Jön, közeledik (közelít, közeleg, közelget), járul.*

30. *Megy, jár.* A *menés*-en csak egyszeri menést szoktunk érteni, a *járás*-on ellenben sokszor ismételt menést. Azt mondjuk tehát: jól *jár* az óra; addig *jár* a korsó a kutra, míg el nem törik; nem pedig: addig *megy* a korsó a kutra (a latin, német, francia nyelv ilyenkor is csak menésről beszélnek: der Krug *geht* so lange zum Brunnen, tant *va* la cruche à l'eau). Iskolába *megy:* ez annyit tesz, hogy egy alkalommal, p. ma elmegy az iskolába; iskolába *jár:* ez a. m. rendesen, minden nap elmegy. *Járt* utat *járatlanért* el ne hagyj. — A járás sokszor folytonos menést vagy csak ide-oda menést, jövést-menést jelent: Helyről helyre röpköd gondolatom, mint

Digitized by Google

den régi kedves helyet *bejár*. (Pet.) Küszöbről küszöbre *járok*, hol be, hol ki. (A.) *Össze-visszajárta* a temető kertet. (A. T.) — *Járkál* és *jár-kel* hosszabb ideig tartó oda és vissza vagy föl alá járást jeentenek.

31. (1) *Bolyong* v. *bolyog ; tébolyog, tévelyeg, tévedez. Bujdosik, bujdokol*, (2) *Kószál, csavarog, tekereg, kóválygyog, kóborol, kujtorog, barangol, kalandoz, csatangol, csapong.* — Mind ezen kifejezések céltalan keresztül-kasul járkálást jelentenek. Az első csoportbeliek akaratlan járkálást jelentenek. Azért p. *bolygó* csillagoknak nevezzük a *plánétákat*, mert mintegy kénytelenek folyvásta középen álló nap körül keringeni (görög nevük is a *planaomai* igéből van, mely a. m. bolyogni, tévelyegni; igy van még *bolygó* fény, *bolygó* tüz); és *bolygó* zsidónak nevezzük azt a zsidót, kinek a monda szerint soha sem szabad megnyugodni vándorlásában. Mi sorsnak üldöz fegyvere, hogy *bolygsz* vad bérceken? (Vör.) Mint a himszarvas, kit vadász sérte nyillal, fut sötét erdőbe sajgó fájdalmival, ugy *bolyonga* Miklós. (A. T.) Gyakran *bolyongok* föl s le céltalan, bolyongok, mig azt sem tudom, hogyan a drága kis lyány sirhalmához érek. (Pet. II. 33.) Ménták illatoznak oldalán az érnek, mely az őszvetés közt *elbolyong*, de ismét azon helyre tér meg. (A.) *Tébolyog, tévelyeg* és *tévedez* a bolygásnál valamivel többet jelentenek, t. i. hogy el van tévedve és nem találja az utat, mely bolyongásából kivezetné. Késett elfogadni — szeme csak *tébolygott*, mintha nem is hinné Toldi ezt a dolgot. (A. T. A határozatlan tekintetről azt is mondjuk, hogy *tévedez, révedez, tétováz.)* »*Tévelygök kalauza*« egy hires vallási munkának a címe. Henye fejtegetésekben, ömledezésekben soha sem *tévelygett*. (Cseng.) Lenn a völgyben lassu patak *tévedez*, az én fáradt életemnek képe ez. (Pet.) — *Bujdosik* és *bujdokol* olyan bolygást jelentenek, mellyel az ember elkerülheti üldözői tekintetét: Az alvó aluszik, a *bujdosó buvik*. (A.) Gyilkosságba estem, lettem *bujdosóvá*. (A. T.) Mint vadállat, mely halálát sejti, a vén koldus puszták közepébe *bujdosott*. (Pet. uj. II. 92.) Velem volt ő, míg a hazában *bujdosva* jártam, mint a vad, és ittam a forrás vizéből s alvám a szabad ég alatt. (Pet. I. 308.) Hagyj *bolyganom* vad bérceken, én *bujdosó* vagyok. (Vör.) Mert elmenne könnyen, el is *bujdokolna*, ha az édes anyja előtte nem volna. (A. T. IV.) Ki *bujdokolva jár* és nincs hová — egy ilyen éjt kihúzni — hajtaná fejét. (A. I. 156.) A bujdosót *földönfutónak* is

Digitized by Google

nevezzük, mert az egész földön mindenütt futnia kell űzői elől: Elhagytam házadat, *földönfutó* lettem. (Pet. I. 235.)

A második csoportbeli szavakon rendesen öntudatos, szándékos járkálást értünk: a ki kénytelen bolyongani, arról nem mondjuk, hogy *kószál* v. *csavarog* stb., hanem p. arról, a ki kerüli a munkát. Példák: A határvonalon kívül senki sem *kószál*. (Jókai).

Ez már aztán az élet!
Az egész éven át
Föl és alá *kószálom*
A két magyar hazát.
Mi kéj így *kóborolni*
Hegyen és völgyön túl! (Pet. uj. II. 94.)

Oh de vannak, kik most kinn *bolyongnak*
A viharban szabad ég alatt . . .
De ők tovább mennek . . . *csavargónak*
Ki nyitná meg háza ajtaját?
Hej pedig ki tudja, hogy mi volt az
Ilyen, vagy mi lesz belőle még?
Hogy tovább ne menjünk: egykor én is,
Én is ily *földönfutó* valék. (U. o. 109.)

(Tehát a szegény *bolyongót*, *földönfutót* nem hija be senki, mert azt hiszik, hogy *csavargó*, azaz hogy önként kerüli az embereket s a dolgot.) Kivált h' az utcán *kóborolhatok*, az angyaloknál boldogabb vagyok. (Pet. II. 64.) Ott elcsaptak, itt elszöktem, *kujtorogtam* szomjan, éhen (uj. II. 20). *Barangolék* föl és le céltalan a nagy hazának minden tájain; — a nyomor mint ólom megnyomott; könnyíte rajt a víg könnyelműség. (Pet. I. 370.) A rétet összevissza *barangolta*, fölkereste fészkit a réti madárnak. (A. T. IV.) Szeretem a pusztát; be-*bekalandoztam* tüzes paripámon. (Pet. uj. I. 223.) *Kénye-kedvén* hogy *csatangolt*. (A. I. 239.) *Csapong* a denevér (A. Csal. k.); a lepke is. A *kalandozáshoz* többnyire hozzá gondoljuk a kalandokat is. A *kóválygást* rendesen keringésnek képzeljük, s azért p. a héjáról mondjuk, hogy kóvályog fönn a levegőben s aztán lecsap a prédára; mondjuk továbbá, hogy vkinek a feje v. a gyomra kóvályog, mikor rosszul van és szédeleg. — A tárgyalt kifejezéseket rendesen emberekről vagy állatokról használjuk, de legnagyobb részüket átvisszük más dolgokra is. P. a tekintetre és gondolatra: Tekintetem szerteszéjjel mint az üstökös *kalandoz*. (Pet. uj. II. 96.) Ott járnak *kósza* gondolatjai, magát szülőföldjére képzeli. (Pet.) És mint a pipafüst *csavarog* a légben, akkép *csavarognak* szanaszét el-

Digitized by Google

méik. (Pet. uj. II. 161.) Detre is ott van; lelke a jövendőn szomorún *kóvályog*. (A. B. h. XII.) Továbbá a szélre: Kifeszité egyik másik *kósza* szél. (Pet. uj. I. 9.) Ki ültetett engem sivatag pusztába örökös botránynyul a *csavargó* szélnek? (A. I. 354.) Végre a folyó vízre: A róna, hol fényes fehér háttal *kóvályog* át az ér (u. o. 108.) A kószálás, csavargás kifejezésére még sok más szó is van: *bódolog, bódorog, csatólál, csatangol, csótolog, kalézol palázol, kelebólál, kelekólál, kóborog, kódorog, kószlál, kórász, kóricál, kurdász, szédeleg, zalámbol* stb. De ezeket ritkábban s csak egyes vidékeken használják.

A *portyázást* és *cirkálást* is ide lehet sorolni, csakhogy ezeknek határozott céljuk szokott lenni, s mind a kettőt csak katonákról szoktuk használni. A portyázás célja rendesen a préda, a cirkálásé pedig a kémlelés.

32. *Mendegél, sétál.* A mendegélés lassu kényelmes menés, a sétálás ellenben lassu kényelmes járás. Nem szoktuk p. mondani, hogy vki föl alá mendegél, hanem *föl alá sétál.* Mentem, *mendegéltem* — vagy mit is beszélek? gyors fakóm vitt hátán, mint igaz hogy élek. (Garay, Obs.) Már China is kezd *mendegélni* csendesen. (Pet. uj. II. 125.)

33. (1) *Mendegél, ballag, baktat; cammog.* (2) *Kullog, sompolyog.* Az első csportbeliek csak a kényelmes lassu menést fejezik ki: A négy ökör lassacskán *ballagott.* (Pet.) A folyó oly símán, oly szeliden *ballagott* le parttalan medrében. (Pet.) Pusztulj az útból jó fiú; ki kopottan *ballagsz* ott gyalog, mert eltiportat ezen ur, ki hintón melletted elrobog. (Pet. uj. II. 137.) Nézte a szülőföldéről *ballagó* fellőket. (I. 117). Toldi meg nagy búsan haza felé *ballag.* (A. T.) *Ballag* a vén Toldi, tépelődve *ballag.* (A. T. e.) *Bebaktat* egy közel eső kocsmába. (Pet. I. 334.) A *cammogás* nehézkes ballagás v. baktatás; azért mondjuk p. a medvéről, hogy *cammog* v. *kammog.* — A második csoportbelieket csak arról használjuk, a ki úgy ballag valahol, hogy senki meg ne lássa; azért van p. *kullog* a bujkálással együtt ebben a mondatban: »Ott *kullog*, ott *bujkál*« (az erdőben; Tompa 87.) Azzal félre *kullog* és a boglya mellett főz vala furfangos boszuálló tervet. (A. 1. 216.) *Kullogó* farkasok (II. 120). Szeretné látni hallani és mintha vonná valami, a csárda felé *sompolyog* (I. 300).

34. *Ödöng, botorkál; lézeng, ácsorog.* Az első kettő céltalan

Digitized by Google

akadozó ide oda lépkedést, a másik kettő inkább céltalan dolog talan állongást jelent (*ácsorog* csakugyan az *áll* ige gyakoritója e h. *állcsorog.*)

Utcáról utcára ment nagy sebbel-lobbal,
Mintha ott a járást ő tudná legjobban,
Pedig csak *ödöngött* előre meg hátra:
Kebelén kenyere, hátán volt a háza. (A. T. VII.)

Hátul a cselédház, oldalánál egy öreg mogorva béres *lézeng*; dolgoznék, ha dolgoznék. (Pet. uj. I. 10.) A lézengés sokszor erőtlen lábon állást, gyöngélkedést, tengést is jelent: Csak ugy *lézengek*, mint az ősz virága, mely csüggedt fővel kimulását várja. (Pet. II. 32.)

35. *Lép, hág*; *toppan; tipeg*; *tipor, tapod, tapos. Lép* csak annyit tesz, hogy bizonyos irányban, p. előre v. hátra, jobbra v. balra, föl v. le haladva leteszi a lábát; ellenben a *hágás* a. m. rálépés valami tárgyra v. helyre. Példák: kőszivü fiának sirva *lép* e l é b e. (A. T. II.) Ablakból, kapuból a mint vissza *lépett.* (IX.) A sátrak el voltak rekesztve korláttal. Tilos volt parasztnak *lépni* azon által (XI.) Sohasem *lépte* át küszöbét: itt nem használnók a *hág* igét, csak olyankor, mikor magasabb tárgy átlépéséről van szó, p. áthágták a kerítést; továbbá áthágják a t ö r v é n y t, a t i l a l m a t, mert ezt is magas kerítésnek képzeljük. Ki nagyot *hág*, nagyot esik. (közm.) A hydrának n y a k á r a jobb hágni még korán. (Tompa III. 29.) Ötször hatszor egy nyomba hág. (A. I. 195.) Rendesen igy mondjuk: a 20. évbe *lép*; de előfordul ilyenkor a *hág* is, p. Katonának irták Palit, ki éppen a huszadikba *hágott.* (Tompa III. 85.) — *Toppan* v. *toppant* annyit tesz, hogy egyszerre, hirtelen lép egyet: Nem kell? ím azonban váratlan hivatlan a fiú *betoppan.* (A. T. II.) Az óriás nyoma, ki egyet *toppantott*, s ehol: egy emberöltő nincs sehol. (A. Kev.) — *Tipeg* a. m. aprókat lép. — *Tipor, tapod, tapos* erős ráhágást jelentenek, még pedig (különösen *tapos*) többszöri hágást: Vak tüzedben véreidet, magadat *tiportad* (Berzsenyi). A fél világgal szembe szállott, nemzeteket *tapodó* haragja (Attilának; Berzs.). *Eltaposva* nyúltak Toldi lába mellett (a farkas fiak; A. T. V.).

36. *Indul, ered, kel.* Mind a három a menésnek, haladásnak kezdetét jelenti: Miklós pedig *indult* a szokatlan útra. (A. T.) Vándormadár lelkem: jól érzi magába, hogy ma-holnap *indul* melegebb hazába. (A. T. e.) Vevén botját útnak *eredt.* (Tompa III. 63.) Szól

Digitized by Google

eredve gyors futásnak. (A. I. 175.) *Eredj* szolgám, Lacfi Endre! (A.) A *kel* ige azt is teszi, hogy fölkel, de úgy is használjuk, mint az előbbi kettőt: A vad ludak ijedve *kelnek* légi útra. (Pet. I. 305.) Töretlen útra, új nyomokra *kelnek*. (Greguss, Luz. 12.) »*Kél* a hold, az éj lovagja . . . *Indulóban* vagyok én is . . . Csak *eredj*, hold, csak *eredj*.« (Pet. I. 335.) — Hasonló értelmüek ezek a kifejezések is: *utját veszi, irányát veszi* valamerre; p. *Kél* Budáról Lacfi Endre, *veszi útját* Nagyváradnak. (A.) És *megindul* ki a térre és *irányát vészi* jobbra. (A.)

37. *Ér, érkezik, jut, kerül.* Az előbbieknek éppen ellentétjei, mert a haladásnak végét, a menésnek célját jelentik: A két bajnok pedig csolnakon egyszerre *indult s érkezett meg* a bajvívó helyre. (A. T. XI.) A következő versekben *indul* a menésnek kezdetét, *halad* a folyását, *jut* a végét fejezi ki:

> Kis csapatunk pedig némán *indul, halad,*
> *Feljutunk* a hosszu régi folyosóra. (A. Mur. IV.)

A külön gyujtott tüz egymáshoz közeleg, és a midőn körül ropogva *összeér* . . . (Tompa III. 76.) Hogy a csárdába *ért*, felöltözött szépen. (A. T.) Egy lóhátasra, ki éppen most *érkezett*. (A. T. e. I.) Szélyel iramodtak, és míg maguk biztos helyre nem *jutának* . . . (A. T. IX.) Többnyire a *jut* igét használjuk, ha csak fáradsággal sikerül valahová elmenni, p. csak nagy üggyel bajjal *jutottunk* be v. ki, nem pedig *értünk*; és némely állandó szólásokban: *árvaságra jut, tünkre jut, eszembe jut.* — *Kerül* rendesen a. m. véletlenül jut valahová: hálóba *került*, kezembe *került*, az egész rablóbanda kézre *került*, rá *került* a sor. Nagy későn együvé *került* a két szomszéd. (Tompa III. 67.) Hasonló értelemben használjuk ezeket: *vetődik* (Majd az édes álom *elvetődött* arra A. T.), *akad* (egyszer csak elébe *akadt* a testvére), *botlik* (egyszer mi hozzánk is *bebotlott*).

38. *Kel, támad, emelkedik, föláll, föltápászkodik.*

39. *Esik, ereszkedik, lebocsátkozik, leszáll.*

40. *Esik, bukik, dül, rogy, roskad, hanyatlik, leborul, leterül.*

41. *Esik, zuhan; hull, szakad* (a zápor), *omlik; potyog* és *pottyan.*

42. *Mélyed, merül, süllyed.*

43. *Fordul, kerül, kering, kanyarog, kanyarodik* v. *kanyarúl, kavarog.*

44. *Siet, fut* (*futamodik*), *szalad, üget.*

Digitized by Google

45. *Iramlik* v. *iramodik, nyargal, vágtat, száguld, rohan, repül (száll, szárnyal).*

46. *Betör, kiront, lecsap, összecsapnak, összeütnek, beüt.*

47. *Ugrik, szökik, fölpattan.*

48. *Szökik (el* v. *meg), megugrik, megfut (-amodik); illan* v. *illant (kereket old), oson* v. *osont (lopódzik, suhan); menekül, szabadul.*

49. *Hatol, hat, nyomúl, tolúl, tolakodik, (tolong), tódul, szorúl, reked.* (L. Magyar Nyelvőr II. 533.)

50. *Foly ömlik (omlik), özönlik, árad (szakad); csorog.*

51. *Válik, szakad, meghasonlik* (l. 179.)

52. *Oszlik, bomlik, mállik, széled.*

53. *Csúsz, mász, kúsz.*

Egyéb cselekvések.

54. *Romlik* és *bomlik,* v. *ront* és *bont.*

55. *Szakad, hasad, reped.*

Szakad tulajdonkép csak annyit tesz, hogy erőszakos módon elválik egymástól, a mi eddig erősen összetartozott: Nem kikapcsolódott, tövestül *szakadt* ki (A. T. l. 179). *Leszakad* a háznak boltozata; (az égtől el) *szakad* a zápor. A magyarok Ázsiából *szakadtak* Európába. A felhő *megszakad,* nyílása tűz patak. (A.) Hármas kötél nehezen *szakad* (közm.) — A *hasadás* alatt hirtelen szakadást értünk, még pedig rendesen egy tárgynak részekre szétszakadását egyenes vonalban. Ember fia nem jő itt csoda nélkül be, mert elfogy előtte és *meghasad* a föld. (A. B. H. XII.)

Vékony *repedésbe* feszíti az éket,
Feszegeti halkan, míg *hasad* és szétdül. (A. B. H. III.)

Itt már a *repedés* is előfordul a hasadás mellett. A repedés abban kölömbözik a hasadástól, hogy hozzágondoljuk a hangot, a roppanást vagy ropogást, azért rendesen csak merevebb tárgyakról mondjuk, melyek a hasadáskor ropognak, p. szikláról (Szikla *repedne* hegy ormairól; Vör.), száraz földről, selyemről stb., és nem igen mondanók p. a felhőről vagy ködről, hogy *megreped* v. *megrepedez*; lehetne p. mondani, hogy egyszerre egy repedést hallottunk, de nem mondanók, hogy hasadást hallottunk. A repedés továbbá nem történik éppen egyenes irányban, mint a hasadás, hanem többnyire görbe vonalakban; ezért sem mondanók soha, hogy a hajnal reped, hanem *hasad.* — A szívről mind a három igét használjuk: Csak meg ne

Digitized by Google

szakadjon szíve örömében. (A. T. IV.) Szíve *meghasad.* (Pet. uj. II. 88.) Kit *repedő* szívvel hölgye zokogva sirat. (Kisf. K. Moh.)

Éppen így különbözik egymástól e három ige áthatója: *szakít* v. *szakaszt* v. *szakajt, hasít, repeszt.* P. Magánosan, mint egyes falevél, testvéri közzől melyet *elszakít* az őszi szél. (A. I. 87.) Egy-egy szál parittya (szíjból), erős bikabőrnek hátából *hasitva.* (A. T. e.) Kardjával ő Makrin fejét irgalmatlan *repeszti* szét. (A. Kev. *Szívszakasztó* fájdalom. Nem is *repeszté* meg szívét a nagy bánat A. T.) — A *tép* ige jelentése nagyon közel áll a szakításhoz és hasításhoz, csakhogy mindig hozzá gondoljuk az erős húzást, ráncigálást: a vadállat *széttépi* áldozatát. Ne uszítsátok az ebet, hogy *letépjen* (azaz hogy ruhám letépje; A.). Szállanak a szélben a *letépett* rózsalevelek. (Pet. uj. II. 251.) *Kitép,* legázol a vihar kemény tölgyet, nyiló virágot. (A. I. 146.) Hah! láncát *tépi* a Hunyadi két fia (259). Haját *tépi:* azaz kihúzza.

56. *Hasad, feslik, fejlik, foszlik.* Hasadás történhetik ott is, a hol azelőtt semmi nyoma sem volt a majdani szétszakadásnak; feslés csak ott történhetik, hol már előre tagosulva volt a tárgy. Azt mondjuk, hogy fölfeslett a varrás, ha p. a keztyű ujjain fölszakad a varrás. Ellenben mikor Toldi megszorította a cseh bajnok tenyerét: Engedett a keztyű és összelapúla, *kihasadozott* a csehnek minden újja. Igy mondjuk a bimbóról is, hogy kifeslik, ha csészéje levelei az előre meglátszó helyeken szétválnak. — A *fejlés* v. *fejlődés* lassanként, gyöngébben történő feslés, bontakozás. — A *foszlást* többnyire olyankor használjuk, ha valaminek a burokja leszakadoz, ha valami kiválik hüvelyéből (p. ha vedlik az állat), továbbá ha valami szövetféle lassanként szálakra, rostokra szakadoz (innen a *foszlány*). A míveltető alakja *foszt;* p. kifosztogatnak valakit vagyonából fosztják a tollat.

57. *Tör, zúz, rombol; szeg.* A zúzás erőszakosabb és hatásosabb, mint a törés: Fejét aláhúzza, hogy valamiképpen a kő be ne *zuzza.* (A. T. e. III.) Legerősebb a *rombolás,* s ez tulajdonkép a. m. erős rontása valaminek: *Rombolja* tekékkel a sziklafalat. (Czuczor). — A *szeg* igét csak némely kifejezésekben használjuk: szárnyát szegi, nyakát szegi (v. kitöri a nyakát), megszegi a tilalmat, esküjét. Kenyeret szegni csak úgy lehet, ha eddig egész volt; ha már föl van vágva, akkor többé nem szegjük, hanem vagy törjük (kézzel) vagy szeljük (késsel).

Digitized by Google

58. *Üt, vág, sujt; csap; ver, sujtol.* Vágás és sujtás alatt erős ütést értünk. P. inkább mondjuk, hogy jól hátba *vágta,* a földhöz *vágta,* mint . . . *ütötte.* Toldihoz hátulról hozzá *vág* orozva. (A. T.) *Ütni vágni* kezdte. (Nyelvőr IV. 141.) A villám *lesujtja* a tölgyet. Hány fiatal szívet tele sok szép földi reménnyel *sujta* le kegytelen itt a riadó csatavész. (Kisf. K.) A vágás sokszor éles tárggyal való ütést is jelent: Melegszik a csata, *szúrja vágja* egymást a harcedzette nép. (Tompa III. 12.) Negyedszer *sujt* hozzá a mester és fejét *levágja.* (Pet. uj. II. 224.) — A csapás leginkább azzal különbözik az ütéstől, hogy hozzá gondoljuk a csattanást (mint a repedéshez a roppanást 55). P. ököllel a hátára *üthetünk* valakinek v. hátba *vághatjuk,* tenyerünkkel a hátára *csapunk;* a kardnak élével *vagdal,* lapjával *csapkod* valakit a katona. György kiált és arcul *csapja,* szintúgy csattan. »A mennykő *csapjon* agyon;« szintén csattanással jár. Néha azonban a csattanást nem gondoljuk hozzá a csapáshoz, úgy hogy csak erős ütést, sujtást értünk rajta; p. ha azt mondjuk, hogy az isten tíz *csapással sujtotta* Egiptom népét. Toldiról az van mondva (A. T. V.), hogy a nőstény farkast »a kanhoz *vágja*«, de a következő sor szerint fölkel az dühösen, s ő »megint *lecsapja.*« »*Ütni* készül ökle csontos buzogánya«, s Györgynek »e *csapás* utolsó szélütése lészen.« (A. T. II.) — *Ver* rendesen folytonos vagy ismételt ütést jelent, ezt mindjárt látjuk, ha összehasonlítjuk ezt a két kifejezést: valakit *megütni,* valakit *megverni.* Le a völgynek, fel a hegyre *veri, vágja,* űzi egyre. (A.) — *Sujtol* a. m. sujtogat, többször v. folyvást sujt.

59. *Döf, taszít, lök, rúg; szúr, öklel (tüz, szögez, sarkantyúz).* Ezek is ütést jelentenek, csakhogy mindig merőleges irányban: ha p. valamit öklömmel v. ujjammal megdöfök, akkor karom v. kezem merőn, merőleg üt rá a tárgyra. A *döfésnél* és *taszításnál* erősebb és rögtönebben történik a *lökés.* Legerősebb a *rúgás,* s ezt rendesen a lábbal taszításra alkalmazzuk. — A *szúrás* mindig hegyes eszközzel való döfés (tehát döfés és szúrás közt olyféle különbség van, mint ütés és vágás közt 58). Az *öklelés* erős szúrást jelent: Rémlik mintha látnám termetes növését, pusztító csatában szálfa-*öklelését.* (A. T.) Duna szigetében *öklelődzik* egy cseh. (U. o. VII.) Rendesen az állatok szarváról mondjuk. *Tüzés, szögezés* v. *szegezés, sarkantyúzás* a. m. *tüvel, szöggel, sarkantyúval szurás.* De mind a hármat átvitt értelemben is használjuk; p. nagyon *tüz* a nap, *föltüzik* a vár

Digitized by Google

ormára a zászlót; *szegzi* oldalamat a nyilallás, *szúr a szegezés*, rá *szögezi* vmire tekintetét; vkit *sarkantyúzni*, ösztönözni vmire.

60. *Vet, dob, hajít, hány, szór, hint.* (L. M. Nyelvőr II. 248.)

61. *Vág, metsz; nyes, nyiszál; nyír; arat (kaszál); szeg, hasít, szel, szab; farag, vés.* Mindezek megegyezőleg azt jelentik, hogy éles szerszámmal elválasztja egymástól a tárgynak részeit. A vágásnál különösen ereje van kiemelve a cselekvésnek (l. 58), a metszésnél inkább az eszköznek élessége; érezzük ezt, ha összehasonlítjuk p. e két kifejezését: »Sujt hozzá a mester és fejét *levágja*« (Hunyadi Lászlónak a hóhér, Pet.) és »Iziben *elmetszé* fejét a testétől« (Toldi a kegyelemért esdő csehnek, A.) A vágást csakugyan többnyire ütéssel vagy erős nyomással egybekötve képzeljük, a metszés ellenben lehet akár nyiszálás is (l. alább.) *Metsző* szélről is beszélünk néha: Itt a lég nyersebb, keményebb, a szellő fuvása *metsz.* (A. I. 53.) — A *nyesés* hirtelen elmetszést jelent; nyesik p. a fáról a fattyuhajtásokat. A *nyiszálás* ellenben lassu, fáradságos metszésre vonatkozik, melynél a kést ide-oda húzgálja az ember; p. életlen késsel nyiszálja az ember a húst, bőrt, posztót. — A *nyírás* éles szerszámmal való lekopasztást, símává tételt jelent, és csak hajról, gyapjuról mondjuk. — *Aratásnak* a gabona lemetszését nevezzük; a széna, lóhere levágását mindig *kaszálásnak* mondjuk. — A *szeg* igét csak egy-két kifejezésben használjuk a metszés helyett, különösen ebben: *megszegi* v. *fölszegi* a kenyeret (l. 57). — A *hasítás* nem csak metszéssel jár, hanem mindig egyszersmind ütéssel, vágással, sőt nem is szükséges hozzá a metszés, hanem lehet ék beverésével is (l. 56), de mindig hozzá értjük, hogy egyenes vonalban válik kétfelé a tárgy (spalten, scindere, findere). A *szelés* abban különbözik a hasítástól, hogy nem ütéssel történik, tehát nem is oly nagy erőkifejtéssel, de ez is mindig egyenes vonalban való elmetszést jelent (secare). Fölszeljük p. a kenyeret, dinnyét késsel, a papirost késsel v. ollóval. V. ö. még *hasáb* és *szelet.* A *szabás* is hasítás v. szelés, de rendesen valami mérték szerint, meghatározott nagyságú v. alakú részekre. »Oh idő, te egy egész! Nincsen neked sem kezdeted, se véged; és csupán a véges ész *szabdalt* fel apró részeidre téged.« (Csokonai I. 66.) Innen van a *szabó* neve, továbbá a *szabály* és *szabatosság.* A *darabolás* ellenben csak annyit mond, hogy darabokra osztjuk a tárgyat, akármilyenek e darabok s akármi módon történik a fölosztás. *Tagolás* a. m. valami testnek tagjaira való szét-

Digitized by Google

osztása, a hogy p. a mészárosok föltagolják a levágott marhát; a hozzá való bárdot *tagló*-nak nevezik (»Mint egy bika, ha *taglót* érez homloka« A. Kev.). Úgy *összetéphet*, úgy *széjjeltagolhat* (az oroszlán), hogy lelked sem marad meg a pokolnak. (Pet. uj. II. 183.) — A *faragás* apróbb részek le- v. kivágása oly célból, hogy a tárgynak meg legyen a kívánt alakja, p. a szobrász kifaragja a követ, az ács megfaragja a fatörzsököt (bárddal, azért *bárdolásnak* is mondják, és *bárdolatlan* a. m. *faragatlan*.) *Fúr-farag. Vésésnek* akkor mondjuk a faragást, ha ez által kisebb-nagyobb mélyedések támadnak a test fölszínén. Ha csak a mélyedést vesszük tekintetbe s a vágást nem, akkor a vésést *vájásnak* mondjuk.

62. *Harc, küzdelem, viadal, vagdalkozás; csetepaté, csata, ütközet.* — *Háború, hadjárat, had, hadviselés.*

63. *Öl, gyilkol, agyonver, agyonüt, elveszt.*

64. *Nyom, szorít, sajtol; tol.*

65. *Rejt, dug.*

66. *Tesz, helyez, rak; állít, fektet.*

67. *Húz, von, ránt.*

68. *Vesz, fog, kap, megragad.*

69. *Fog, tart.*

70. *Visz, visel, hord; hurcol, cipel; elragad, elsodor.*

71. *Lop, tolvajol, oroz, csen, sikkaszt.*

72. *Eszik, fal, nyel, emészt.*

73. *Lát, szemlél, néz, tekint, pillant, pislog, kandikál, kacsint.* — *Látás* maga az érzékelés, valaminek szemmel való észrevétele *Szemlélés* a húzamosb ideig tartó, több irányban vagy több oldalról való látás. A szemlélés és látás közti külömbséget látjuk p. e mondatban: Elandalodva *szemlélek* körül; és messze *látok*, mert mindenfelé megmérhetetlen rónaság terül. (Pet. II. 102.) A *nézés* szintén. húzamosabb cselekvést jelent, ezt már előbb a tréfás mondásból is látjuk: Olyan bolondnak ne *nézzen*, mint a milyennek *lát*. (M. Nyelvőr IV. 135.) Azért szólunk körülnézésről, háztűznézésről, tükörbe nézésről stb. Ne *nézz* beléje (a hullámzó folyamba), oh menny, hasztalan! Magad most benne ugy sem láthatod meg. (Pet. II. 143.) Aztán csak *néz*, csak *néz* előre hajolva. Szép magyar leventék, jaj be búsan *nézlek*. Mélyen *néz* a kútba, benne vizet *kémel*. (A. T. I.) Azonban a nézés külömbözik a szemléléstől, mert voltaképpen csak annyit jelent, hogy a szem bizonyos irányban

Digitized by Google

van fordítva, akár látunk, akár nem, úgy hogy p. a sötétben is *nézhetünk*, de nem *szemlélhetünk*, mert nem *látunk*: Hiába *nézek* szerteszét; sűrü ködnek fátyolában a táj, a toronynak *látni* csak hegyét. (Pet. II. 178.) Legszembetünőbb ez a jelentés a következő versekben:

Néz, néz alá, de tárgytalan
S merően, mint világtalan,
Szemén a könnyek fátyla van;
Nem eszmél, nem gondolkozik.
Néz, néz alá, de nem tekint. (A. I. 113.)

A *tekintés* ugyanis már a látásnak, szemlélésnek akarása, a szemnek szándékos odafordítása. Ablakodból hogyha *kitekintesz*, kertet *látsz* csak, kertet és eget. (Pet. II. 153.) Patkók csattogása messziről hallatott, nagyot várt a népség, mind arra *tekinte*. (A. T. e.)

Miért *tekintesz* be szobámba?
Egykor ha *pillantásod* hozzám
Betévedett:
Látád a szívben meg nem férő
Lángéletet. (Pet. II. 22.)

Itt már a *pillantás* is előfordul, még pedig a tekintéssel egy értelemben, mint p. a következő mondatban is: Még fönn az égen a nap is kíváncsian *pillant* elé, hogy *lássa* ezt a madarat. (Pet. uj. II. 76.) De tulajdonkép a szempillának csak egy mozdítását jelenti, mert *pillant* a *pillan* ige müveltetője: Mint a barna éjfél, szeme *pillanása*. (A. T. I.) — A *pislogás* akaratlan pillantgatás, szemhunyorgatás, s legtöbbször az álmos emberről mondják, de az álmosan égő tűzről, mécsről is. »A feljövő nap még álmos súgáraival a napraforgóra *pislog*.« (Csok. III. 49.) A *kandikálás* v. *kukucsálás* ismételt, rendesen kiváncsi pillantgatást jelent. — *Kacsint* a. m. hamisan, titkosan hunyorítja szemét vkire.

74. *Fénylik, világlik, villog, csillog, csillámlik, tündöklik, ragyog.*

75. *Vizsgál, kémlel, puhatol, nyomoz, keres.*

76. *Függ. csügg, csüng, lóg; hintáz, himbál.*

77. *Szed, gyüjt; kuporít, zsugorgat.*

78. *Takar, föd, borít, lep, (ellep, lepedö).*

79. *Szól, hangzik.*

80. *Zúg, zajong, zajlik, lármáz.*

81. *Szól, beszél; mond; kijelent, kinyilatkoztat, elmond; elbeszél, mesél, regél.* — *Szól* csak annyit jelent, hogy hangot ád, azért

Digitized by Google

nem csak emberről mondják, hanem tár gyakról is, melyek hangot adnak, p. szól a harang, a kürt stb. *Beszél* ellenben az értelmes szólást, gondolatok kifejezését jelenti. Tehát *szól* és *beszél* közt olyféle külömbség van, mint *néz* és *szemlél* közt (73). A *beszélés* húzamosabb cselekvést is jelenthet, a *mondás* ellenben egyes gondolatok kifejezése; az előbbi cselekvés eredménye egy egész *beszéd*, az utóbbié csak egy-egy *mondat;* tehát olyan külömbség van köztük, mint a. *szemlélés* és *látás* közt. Tehát a mondás a szólástól is abban külömbözik, hogy a *mondás* értelmes és valami tárgyra irányult, eredményes szólás; lehet p. valami titok felől *szólni*, a nélkül hogy *elmondaná* az ember (úgy mint lehet *nézni*, a nélkül hogy *látnánk*). Hogy a mondásnak mindig van valami eredménye, azaz hogy valami határozott gondolatot fejez ki, abban külömbözik a *beszéléstől* v *beszédtől* is, mert ez általában akármiféle gondolatok kifejezése; lehet p. sokat *beszélni* és mégis keveset *mondani* vele.

82. *Beszélget, cseveg, fecseg, csacsog, locsog; trécsel, tereferél, pletykáz.*

83. *Hí, szólít; nevez.*

84. *Kiált, rivall, kurjant, ordít; kiabál, kurjongat.*

85. *Zörög, csörög, dörög. Ropog, recseg, robog. Csattog, pattog. Üvölt, süvölt, sivít, fütyöl* stb.

86. *Szünik, fogy; múlik.*

87. *Végez, elvégez, bevégez, befejez; megszüntet, abban hagy, félben hagy*

88. *Szünetel, vesztegel, nyugszik, pihen.*

89. *Alusz'k, szunnyad, szundikál, szendereg.*

90. *Fekszik, hever, henyél* stb.; *hál.*

91. *Csillapít, enyhít, nyugtat, csendesít.*

92. *Fárad, lankad, ernyed, kimerül.*

93. *Szárad, aszik, fonnyad, hervad.*

94. *Köt, kapcsol, csatol, füz, láncol* stb.

95. *Segít, segél, gyámolít, támogat, istápol.*

96. *Véd, védelmez, óv, ótalmaz; óriz.*

C. Tulajdonságok.

97. *Sok, számos, számtalan, töméntelen, tengernyi.*

98. *Nagy, roppant, tetemes, rengeteg, terjedelmes.*

99. *Széles, bö, tágas, téres; terebélyes.*

100. *Szük, keskeny, karcsu, nyulánk; szoros.*

101. *Szép, csinos, díszes, ékes, gyönyörü. Kedves, kellemes, tetsző, tetszetes. Bájos, kecses, vonzó, csábító, elragadó, elbájoló.*

102. *Rút, csunya, csúf, ocsmány. Utálatos, iszonyatos, iszonyú, ijesztő, rémítő, rettentő, rettenetes.*

103. *Puszta, kietlen, sivár, sivatag, kopár, vadon.*

104. *Uj, fris, zsenge. Ifju, fiatal.*

Digitized by Google

105. *Régi, ó, ösi, hajdani, néhai. Öreg, vén, agg.*
106. *Gyönge, erötlen, gyarló.*
107. *Erös, hatalmas.*
108. *Gazdag, dús, dúsgazdag, tehetös, jómódu, vagyonos, pénzes.*
109. *Meleg, hő, hév, heves, forró, tüzes, izzó, lángoló; rekkenő; langy, langyos, lágymeleg.*

II. Szellemi fogalmak.

A. Önálló fogalmak.

110. *Lélek, szellem, elme.*
111. *Szándék, szántszándék, föltétel, akarat; cél.*
112. *Kegy, kegyelem, irgalom; kegyesség.*
113. *Nyomor, nyomorúság, inség, szerencsétlenség.*
114. *Bú, bánat, fájdalom, keserv, keserüség, szomorúság, gyász.*
115. *Öröm, kedv, jó kedv, vigság, derültség* stb.
116. *Indulat, fölindulás, gerjedelem, harag, düh; boszuság, boszankodás.*
117. *Kötelesség: tartozás, adósság; tiszt, hivatal, dolog.*

B. Lelki müködés.

Érzelem.

118. *Sajnál, sajnálkozik, szánakodik, könyörül, megesik a szive.*
119. *Szeret, kedvel.*
120. *Gyülöl, utál; megvet, lenéz.*
121. *Idegenkedik, iszonyodik, irtózik.*
122. *Fél, aggódik, szorong; remeg, borzong, retteg.*
123. *Ijed, megfélemlik, retten, elrémül, borzad, riad, elhül.*
124. *Ohajt, kíván, vágy, vágyódik, eped, sóvárog.*
125. *Csodál, bámul, ámul, álmélkodik* stb.

Értelem.

126. *Gondolkodik, töprenkedik, tünödik, elmélkedik.*
127. *Tud, ért, átlát, fölfog.*
128. *Sejt, sejdít, gyanít.*
129. *Kigondol, kifőz; kohol, költ.*
130. *Ügyel, vigyáz, figyel.*
131. *Helyesel, javal, helyben hagy, beleegyez.*
132. *Rosszal, helytelenít, hibáztat.*
133. *Dicsér, dicsőit, magasztal.*
134. *Gáncsol, ócsárol, kifogásol.*

C. Lelki tulajdonságok.

135. *Jó, derék, áldott, jószivü, szives; jámbor.*
136. *Szives, elözékeny, szolgálni kész, udvarias, nyájas, barátságos.*
137. *Rossz, rosszlelkü, szivtelen, gonosz, galád; istentelen, pogány.*
138. *Aljas, alávaló, gyalázatos, elvetemedett.*

Digitized by Google

139. *Bátor, merész, vakmerő; férfias, hős, hősies, vitéz.*

140. *Erőslelkü, állandó, állhatatos, szívós, kitartó, kemény ember.*

141. *Makacs, nyakas, keménynyaku, megátalkodott, konok, önfejü, fejes, makrancos.*

142. *Büszke, kevély, kényes, rátarti, hetyke, begyes, negédes, ebizakodott, önhitt, fölfuvalkodott, fönhéjázó, gögös, dölyfös.*

143. *Szerény, alázatos.*

144. *Takarékos, szükmarkú, fukar, fösvény, zsugori.*

145. *Pazar, pazarló, bőkezü, tékozló.*

146. *Szorgalmas, serény, munkás, dolgos, iparkodó.*

147. *Hanyag, henye, rest, lusta, tunya, renyhe, lajha, léha, lajhár, here.*

148. *Oktalan, esztelen, együgyü, korlátolt, ostoba, buta, botor, dőre, balga, balgatag, kába, vizeszü, bárgyu, hülye* stb. (A butaságra 300-nál több kifejezés, van összegyüjtve M. Nyelvőr VII. 368.)

149. *Okos, elmés, értelmes, eszes, bölcs.*

150. *Ravasz, rókalelkü, ármányos, furfangos, fortélyos; csalfa, csalóka saláard, álnok, ál, tettetett, színlelt, hamis; csintalan, dévaj, pajzán, pajkos.*

Digitized by Google

Tartalom.

Lap

Bevezetés . . . . . III.
A nyelvtannak fölosztása . . . 1

ELSŐ RÉSZ.

Hangtan.

Első fejezet.

A hangoknak fölosztása

I. A magánhangzók fölosztása . 2
1. Az időmérték szerint . . 3
2. A hang magassága szerint . 4
3. Az ajak nyilása szerint . . 4
II. A mássalhangzók fölosztása . 6
1. Az időmérték szerint . . 6
2. A szájrészek szerint . . . 7
3. A lélekzet szerint . . . 7
a) Orrhangok és szájhangok 8
b) Néma, fúvó és folyékony hangok 8
c) Kemény és lágy hangok . 9

Második fejezet.

A hangoknak változásai.

I. A magánhangzók vátozásai . 10
1. Az időmérték változása. . 10
2. A magasság változása . . 11
3. Zárt és nyilt hangok váltakozása 14
4. Magánh. elhagyása és közbeszúrása 15
II. A mássalhangzók változása . 16
1. Más hangra változás . . 16
2. Elveszés 18

Harmadik fejezet.

A hangoknak leirása.

Lap

I. A magánhangzók írása . . 20
II. A mássalhangzók írása . . 21

MÁSODIK RÉSZ.

Szótan.

Első szakasz.

A jelentéstan.

Első fejezet.

A beszédrészek.

I. Az igék nemei 25
1. A cselekvő igék 26
2. A szenvedő igék . . . 33
II. A névszók nemei 35
A. A fogalomszók 36
1. A főnév 36
2. A melléknév 41
a) A tulajdonságnév . . 42
b) A számnév. . . . 46
3. A határozó szó . . . 47
4. Az igenév. 49
5. A névmás. 53
a) A személynévmás. . 54
b) A mutató névmás. . 58
c) A határozatlan névmás 61
d) A kérdő névmás . . 65
6. A névelő 65
B. A viszonyszók 67
1. Szóviszonyitók . . . 67
2. Mondatviszonyitók . . 68

Második fejezet.

A rokonértelmű szók. . 68

Digitized by Google

Második szakasz.

Az alaktan.

Első fejezet.

Az összetétel.

Lap

I. Mondattani összetétel . . . 73
1. Igék 73
2. Névszók 74
a) Főnevek 74
b) Melléknevek 75
II. Kihagyásos összetétel . . . 76
III. Mellérendelő összetétel . . 78

Második fejezet.

A szóképzés.

I. Igeképzés 80
1. Igékből 80
Egyszeriséget jelentő igék . 80
Gyakorító igék 81
Míveltető igék 83
Szenvedő igék 85
Visszaható igék 85
Ható igék 87
2. Névszókból 87
Vmivel működést jelentő igék 87
Szereplést, állapotot jelentő igék 87
Vmivel ellátást jelentő igék 88
Vmivé levést és vmivé tevést jelentők 88
II. Névszóképzés 90
1. Igékből 90
Cselekvést jelentő névszók . 90
Cselekvőt jelentő névszók . 93
2. Névszókból 94
A. Főnevek 94
Összevontak: gyüjtő nevek 94
» kicsinyítő szók 95
Elvontak: tulajdonságot jelentők 96
B. Melléknevek 96
Hasonlítást jelentők . . 96
Ellátottságot jelentők . 97
Hozzátartozást jelentők . 97
Helyzetet jelentők . . 98

Harmadik fejezet.

A ragozás.

Lap

Bevezetés. A tövekről 98
Az igék töve 99
A névszók töve 100
I. Az igeragozás 104
1. A személyragok 104
Alanyi ragozás 104
Ikes igék ragozása . . . 105
Tárgyas ragozás 106
2. Állítás módjai: az igemódok 108
3. Cselekvés módjai . . . 109
4. Cselekvésnek ideje: az igeidők 111
II. A névragozás 112
1. Az alany alakja 112
2. A tárgy ragja 112
3. A határozó ragok . . . 113
Helyhatározó ragok:
A. Rendes ragok . . . 113
B. Ritkább ragok . . . 114
Módhatározó ragok . . . 117
Okhatározó rag 118
Időhatározó ragok . . . 119
4. A birtokos jelző ragja . . 119
5. A birtokos személyragok . 119

HARMADIK RÉSZ.

Mondattan.

Első szakasz.

Az egyszerü mondat.

Első fejezet.

Az egyszerü mondat nemei.

I. Az értesítő mondat . . . 123
1. A jelentő mondat . . . 124
2. A kívánó mondat . . . 125
II. A kérdő mondat 126
III. A tagadó mondat 128
IV. A hiányos mondat . . . 128

Második fejezet.

A mondatrészek. . 129

I. Az alany 131
II. Az állítmány 133
III. Az állítmánykiegészítő alanyeset 139

Digitized by Google

	Lap
IV. A tárgy	141
V. A határozó.	144
1. A helyhatározók . . .	145
2. Az állapothatározók . .	150
a) Az állapoth. szorosabb értelemben	152
b) Az eredethatározó . .	157
c) A véghatározó . . .	160
3. A módhatározók . . .	165
a) A módhatározó szorosabb értelemben	165
b) Az okhatározó . . .	168
c) A célhatározó . . .	170
4. Az időhatározók . . .	171
VI. A jelző	176
1. A melléknévi jelző . . .	176
2. A főnévi jelző	178
Harmadik fejezet. **A szórend.** . . .	181
Második szakasz. **Az összetett mondat.**	
Első fejezet. **A mellérendelt mondatok.**	
I. Kapcsolt mondatok . . .	190
Összevont mondatok . . .	192
II. Választó mondatok . . .	193
III. Ellentétes mondatok . . .	194
IV. Következtető mondatok . .	197
V. Magyarázó mondatok . . .	198
Második fejezet. **Az alárendelt mondatok.**	
I. Főnévi mondat	200
II. Melléknévi mondat . . .	202
III. Határozó mondatok . . .	203
1. Helyhatározó mondatok .	203
2. Állapothatározó (föltételező és megengedő) mondat .	204
3. Módhatározó (hasonlító) mondat	206
4. Okhatározó mondat . .	208
5. Időhatározó mondat . .	208
Harmadik fejezet. **A körmondat.** . .	211
Függelék.	
Rokonértelmű szavak csoportjai .	214

Javítandók:

17. lap	10. sor	higyjen	helyett	olv.	higgyen.
22. »	7. »	al. sarokba (1.)	»	»	sarogba.
86. »	11. »	hányódik	»	»	hánykódik.
93. »	18. »	Cselekvő	»	»	Cselekvőt.
191. »	4. »	sirást hall	»	»	sirást is hall.
191. »	11. »	al. meg	»	»	még.

Digitized by Google

Digitized by Google

363
2.—
110-K241
215

Digitized by Google

895.24
Si543

JUN 18 1985
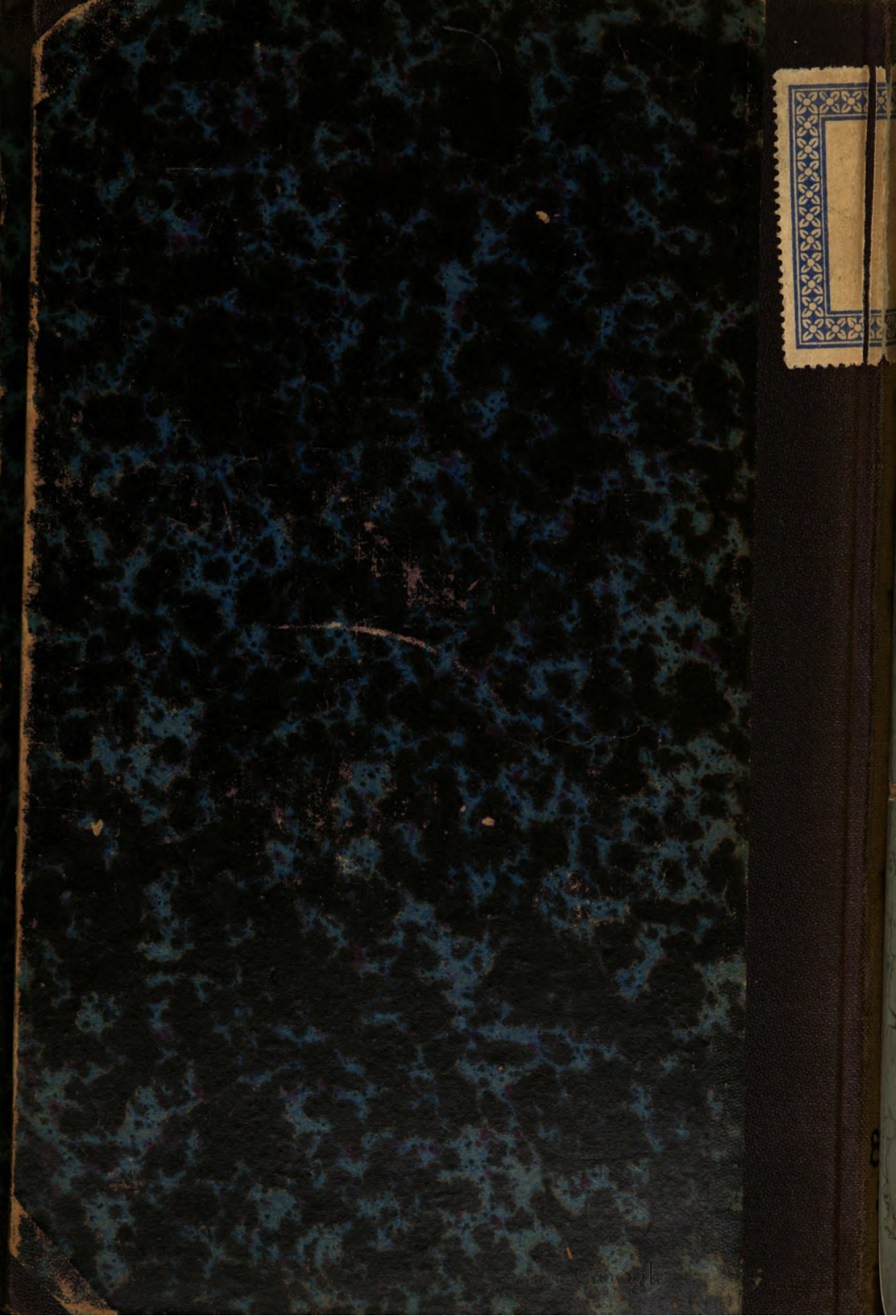
Digitized by Google